

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2(9), 2019

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

Київ — 2019

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до
категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах Index Copernicus, Google Scholar,
Ulrich's Periodicals Directory

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 12 від 28.12.2019 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним
проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії
та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2019.2

Київські історичні студії

Науковий журнал

№ 2 (9) 2019

Липень–Грудень

Головний редактор:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, доцент (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор (Україна);
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
доктор історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидат історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
доктор історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
доктор історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
доктор історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Автори публікацій, 2019
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB: 21908-11808R dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Frequency: semi-annual

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017. According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
Index Copernicus, Google Scholar,
Ulrich's Periodicals Directory

The journal provides open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of the Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No. 12 dated 28.12.2019*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2019.2

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 2 (9) 2019

July – December

Chief Editor:

Vitalii Mykhaylovskiy,
Doctor of History, Associate Professor (Ukraine).

Deputy Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine).

Editorial Board:

Vitalii Andreev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadiia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakhin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova).

© Authors of publications, 2019
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНА КУЛЬТУРА: СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

<i>Іванюк О., Мохнатюк І.</i> Осібні аспекти імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України і Криму в ХІХ — на початку ХХ ст.	6
<i>Андрєєв В.</i> Ранньосередньовічна історія Східної Європи у рецепції Віктора Петрова (В. Домонтовича)	12
<i>Гедьо А., Грідіна І.</i> Неприпустимі «операції» пам'яті: репресії проти греків в Україні	19
<i>Бонь О., Савченко С.</i> Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу	27
<i>Саган Г.</i> Сучасна історична думка про роль історика в суспільстві: український дискурс	36
<i>Драч О.</i> Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності	43

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Хвальков Є.</i> Генуезькі та венеційські колонії Причорномор'я і Приазов'я в політиці та міжнародних відносинах (1400–1475)	52
<i>Гуменюк О.</i> Пласт на еміграції як чинник українського молодіжного руху міжвоєнної Європи	67
<i>Назарчук О., Сацький П.</i> Карпатська Україна як фактор у процесі формування політичної конфігурації Центральної Європи напередодні Другої світової війни	74
<i>Салата О.</i> Історичний досвід розбудови Чеської незалежної держави в умовах демократичних реалій 90-х років ХХ ст.	83

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Щербак В.</i> Історичне підґрунтя взаємин українського козацтва з королівською та місцевою владою в Речі Посполитій (друга половина ХVІ — середина ХVІІ ст.)	89
<i>Красовська К., Срібняк І.</i> «Поміщувати будемо усе, що тільки надається до друку...»: роль часопису «Голос табору» у згуртуванні інтернованих вояків УГА в Німецькому Яблонному (ЧСР) у жовтні-листопаді 1919 р.	95
<i>Шановал А.</i> Співпраця академіків В.М. Перетца та М.С. Возняка у світлі епістолярних документів	102
<i>Додонов Р., Кобалія Д.</i> Затонулий понтон — свідок форсування Дніпра біля с. Розумівка у 1943 р.	112

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Щербак В., Газін В.</i> Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654–1667 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2019. 370 с.	120
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

CONTENTS

HISTORICAL MEMORY AND HISTORICAL CULTURE: CONTEMPORARY UKRAINIAN EXPERIENCE

<i>Oleh Ivanyuk, Ihor Mohnatyuk.</i> Certain aspects of the imperial memory policy towards the Dnieper Ukraine and the Crimea in the 19 th — early 20 th century	6
<i>Vitaliy Andryeyev.</i> Early medieval history of Eastern Europe at the reception of Victor Petrov (V. Domontovych)	12
<i>Anna Hedo, Iryna Gridina.</i> Inadmissible memory “operations”: repression against the Greeks in Ukraine	19
<i>Oleksandr Bon, Svitlana Savchenko.</i> Olena Apanovych as a preserver of national Ukrainian historical heritage	27
<i>Galyna Sagan.</i> Historical current opinion on the role of historian in society: Ukrainian discourse	36
<i>Oksana Drach.</i> Collective memory and national history of secondary education in independent Ukraine	43

WORLD HISTORY

<i>Evgeny Khvalkov.</i> The Genoese and the Venetian colonies in the Black Sea and the Azov Sea areas in the politics and international relations in the 1400–1475	52
<i>Olena Humeniuk.</i> Plast on Emigration as Part of Ukrainian Youth Movement of the Interwar Europe	67
<i>Oleksandr Nazarchuk, Pavlo Satskyi.</i> Carpathian Ukraine as a factor in the process of the transformation the political configuration in Central Europe on the eve World war II	74
<i>Oksana Salata.</i> Historical experience of the development of the Czech independent state in the conditions of the democratic realities of the 1990s	83

HISTORY OF UKRAINE

<i>Vitalii Shcherbak.</i> The historical background of the relations Ukrainian Cossacks with the royal and local authorities in the Polish-Lithuanian commonwealth (second half XVI — middle XVII)	89
<i>Kateryna Krasovska, Ihor Sribnyak.</i> “We will accommodate everything that is available for printing...”: the role of “Voice of Camp” journal in the rallying of interned soldiers of the Ukrainian Galician Army in the Německé Jablonné, Czechoslovakia in October-November 1919	95
<i>Andrii Shapoval.</i> Cooperation of academicians V. M. Peretts and M. S. Wozniak in the light of the epistolary documents	102
<i>Roman Dodonov, Dmitro Kobalia.</i> Sunken pontoon as a witness forcing of the Dnieper near the Rozumivka village in 1943	112

REVIEWS AND NOTES

<i>Vitalii Shcherbak.</i> Gazin V. Between Moscow and Warsaw. “The Ukrainian Question” in 1654–1667 ...	120
---	-----

INFORMATIONS ABOUT AUTHORS	122
----------------------------------	-----

Історична пам'ять та історична культура: сучасний український досвід

Олег Іванюк

ORCID iD 0000-0001-6750-5423

Ігор Мохнатюк

ORCID iD 0000-0002-8625-9069

УДК 94(477.4+477.75)''19'':327.2(470)

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.1

ОСІБНІ АСПЕКТИ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЩОДО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І КРИМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено питанням реалізації імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України й Криму в ХІХ — на початку ХХ ст. Автори характеризують основні інструменти та способи її реалізації. У статті використано принципи історизму, системності, науковості, історико-генетичний, компаративний методи. З'ясовано, що стратегічною метою імперської політики пам'яті було створення геополітичного проєкту «руського православного світу», яка реалізовувалася засобами формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Інструментами імперської політики пам'яті стали: привласнення історії інших народів, викривлення у трактуванні й містифікація подій минулого, дискредитація політичних лідерів і лідерів думок народів з національних окраїн. Імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців й об'єктивному сприйнятті та розумінні історичного процесу.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, місця пам'яті, музейні установи, Російська імперія, Наддніпрянська Україна.

Oleh Ivanyuk,

Ihor Mohnatyuk

CERTAIN ASPECTS OF THE IMPERIAL MEMORY POLICY TOWARDS THE DNIEPER UKRAINE AND THE CRIMEA IN THE 19TH — EARLY 20TH CENTURY

The research is devoted to the implementation of the imperial memory policy towards the Dnieper Ukraine and the Crimea in the 19th — early 20th century. Ukraine had been ruled by foreign states for centuries. Therefore, Ukrainian history has often been interpreted as dependent territory, ruled by the bigger neighbouring states. Russian and Polish historians of the 19th century included in their national historical narratives all lands, which were part of Russia or Poland respectively. The dynastic approach was proper for the historiography of the 19th century. "History of the Russian State" by Nikolay Karamzin is considered as an example of the dynastic approach in the 19th century Russian history where the idea of autocracy was proclaimed as a common good of the Russian Empire. Similar theses, in general, were typical for the 19th

century and ended with the glorification of the monarchy and the proper ancestry. The purpose of the study is to identify and characterize the main tools and methods of conducting the Russian imperial memory policy on the creation of the geopolitical project of the Russian Orthodox World. The methodology of the study is based on the principles of historicism, systematic, scientific and interdisciplinary approach. The following general historical methods are used: historiographic analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative and typological methods. The author is adhered to the civilizational approach. The creation of a geopolitical project of the Russian Orthodox World is defined as strategic purpose of the policy which is implemented by means of forming a common identity on the imperial frontiers. The imperial memory policy has caused deep deformations in the collective consciousness of the Ukrainians.

Key words: historical memory, memory policy, memory sites, museums, Russian Empire, Dnieper Ukraine.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Іванюк О., Мохнатюк І., 2019

Питання ставлення до минулого і його трактування є складовою політичного дискурсу будь-якої держави. Нації необхідне обґрунтування права на існування та володіння певними територіями. Це спричиняє потребу в реконструкції або конструюванні історичного процесу, створенні необхідних історичних оцінок минулого державними інституціями і реалізації політики пам'яті, що відтворює національну ідентичність.

Історична пам'ять — здатність людської свідомості відтворювати минуле. Певним чином вона формується стихійно й є проявом колективної свідомості. Водночас історична пам'ять — результат діяльності держави. Саме остання зазвичай створює механізми контролю історичної пам'яті та є інституцією, що значною мірою впливає на неї. Політика держави в царині збереження історичної пам'яті є політикою пам'яті.

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали іноземні вчені, зокрема Ф. Артоґ, А. Ассман, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, П. Нора, П. Рікер. В Україні питанням історичної пам'яті присвячені праці І. Гирича, Я. Грицака, Г. Касьянова, Л. Нагорної, Ю. Шаповала та ін.

Мета статті — виявити та схарактеризувати основні інструменти й способи реалізації російської імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України й Криму в XIX — на початку XX ст.

Протягом XVIII ст. Російська імперія здійснила низку загарбницьких війн, що призвело до включення до її складу Північного Причорномор'я, Кримського півострова, Бессарабії, Правобережної України. Завоювання зосередили на теренах новоутвореної імперії народи з відмінною історією, культурою, релігійними переконаннями тощо. Російський царат добре розумів неможливість довготривалого, виключно збройного контролю над національними окраїнами. Лише питанням часу було те, коли військовий і політичний тиск на поневолені народи породив би протидію. Тому Російська імперія взяла курс на викорінення у колективній свідомості

національного, створення своєрідного вакууму і заповнення його спільними ідеологемами, намагаючись змінити (спотворити) історичну пам'ять. Першочерговими завданнями держави було обґрунтування її права на володіння захопленими землями і формування схвального ставлення населення до будь-яких дій царату, у тому числі до анексії та окупації. Використовуючи офіційну історичну науку, церкву, пресу, влада протягом понад ста років переконувала жителів Російської імперії у тому, що до складу держави входили лише ті землі, що споконвічно належали їй, але у наслідок певних історичних обставин були втрачені, а згодом успішно повернуті. Наприклад, російський історик М.П. Погодін, характеризуючи польське питання й обґрунтовуючи поділи Речі Посполитої, неодноразово наголошував: «Росія не здійснила ніяких крадіжок, як звинувачують наші вороги, не здійснила жодних завоювань, як говорять наші союзники, а лише повернула собі ті країни, які належали їй споконвічно, за правом першого заселення, поряд з її корінними володіннями...» (Погодин М.П., 1868. С. 2). Споконвічно російськими він називав і українські правобережні й галицькі землі: «Пройдіть будь-якою вулицею Львова (Лемберга) і Галича... огляньте собори — і ви побачите написи знаменитих Князів "Русских"; розгорніть літописи — і ви знайдете на будь-якій сторінці докази, що тут процвітало одне з найсильніших князівств "Русских" XII століття ... і вже пізніше було загарбано Поляками й Угорцями. ...Волинь, Подолія, Білорусія з давніх-давен належали до "Русских" володінь...» (Погодин М.П., 1868. С. 2–3).

Ті війни й анексії, які не можливо було обґрунтувати споконвічним правом на володіння, пояснювалися визвольною місією Російської імперії у діяннях щодо православного світу й непереможним бажанням інших народів жити разом з росіянами. У свідомості населення держави цю ідеологічну концепцію почали укорінювати ще у XVIII ст. Зокрема, укладення Переяславських статей 1654 р. трактувалося як прагнення українців жити разом з Московією. Війни у Сербії, Болгарії, Греції обґрунтовувалися як боротьба

за поневоленних братів за вірою. Військовий конфлікт з Туреччиною 1877–1878 рр. подавався як апогей визволення православного світу, російські війська — як браття-визволителі. Населення окупованих або анексованих регіонів переконували у тому, що життя з Росією, без сусідства з турками це їхня природна потреба.

Таким чином, з метою закріплення в історичній пам'яті національної ідентичності імперія виокремлювала й використовувала «зручні» для неї події, містифікуючи історію й тиражуючи ідеологеми. У свідомості населення поступово закріплювалися переконання щодо відмінності російського етносу від інших західноєвропейських або східних народів, що зазвичай відображалося у поділі на «ми й вони», «православні й бусурмани», «визволителі й поневолювачі».

Інструментом закріплення у колективній свідомості сконструйованої державою історичної пам'яті стали місця пам'яті. Вони мали уславити перемоги імперської армії, царів і їхньої родини, підтримувати відчуття фундаментальності й непорушності держави та її кордонів. Одним із типів таких місць пам'яті мали стати утворені на честь військових тріумфів музеї. Обов'язковою складовою їх експозицій були портрети монарших осіб, що демонструвало б відвідувачам безпосередню причетність імператорської родини до «грандіозних військових перемог».

У 1853 р. імператор Микола I відвідав поле Полтавської битви. Під час візиту він звернув увагу на майже непомітні сліди колишніх укріплень і висловив бажання щодо відновлення їх. Це стимулювало низку заходів, і зрештою під керівництвом підпоручика П.М. Коллерта укріплення було відновлено (Липеровский А.В., 1907. С. 274). Протягом наступних років точилися дискусії про створення музею Полтавської битви. Його творцем і першим директором був відомий історик і краєзнавець, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, дійсний статський радник, підполковник І.Ф. Павловський. Музей на «Шведській могилі» виник за активного сприяння Олександра Платоновича Потоцького (Ромашкевич А.Д., 1905. С. 10). Спершу до його експозицій було відібрано такі експонати, як картина із зображенням Петра I, який перемагає лева (копія з гравюри, що подарував російському цареві у 1709 р. Феофан Прокопович); гравюра із зображенням Петра I, що ховає воїнів, загиблих у Полтавській битві; модель першого пам'ятника, спорудженого на місці відпочинку Петра I після битви, тощо (Павловский И.Ф., 1908. С. 242–243). Музей історії Полтавської битви було відкрито 26 червня 1909 р., напередодні 200-літнього ювілею битви. Експозиція музею налічувала багато експонатів, серед яких: холодна і вогнепальна зброя, портрети, гравюри, полкові прапори і зразки військової форми, що надійшли з Артилерійського

музею у Санкт-Петербурзі, музеїв Москви, від Стокгольмського Королівського архіву і Генштабу, повітових міст Полтавської губернії та від окремих жителів Полтави. Новостворений музей розмістили в невеликому будинку, спорудженому всередині огорожі церкви Св. Самсонія.

Місця пам'яті позначали успішні військові анексії й перемоги над національними рухами на окраїнах імперії. Їх було розраховано на широкий загал. Відвідувачі мали перейнятися атмосферою й увірувати у непереможність російської зброї. Освічений глядач мав ще й усвідомлювати імперську парадигму. Тому як у пресі, так і у фахових виданнях на постійній основі продукувалися тези про непереможність війська та подвиги окремих героїв. Це мало зацікавлювати читача. У 1870 р. царською родиною було ініційовано збирання й публікацію матеріалів, присвячених обороні Севастополя. Метою видання визначалося: «Для будь-якого “русского”, до якого б стану не належав він, так само, як і для дорослого, читання величної повісті про Севастопольську оборону, що розповіли її сподвижники, має слугувати назавжди невичерпним джерелом найшляхетнішого натхнення, стверджуючи й оживлюючи у серцях почуття любові до вітчизни й безмежної вірності» (Сборник рукописей..., 1872).

Уславити імперську армію й імператорську родину мав Музей героїчної оборони й визволення міста Севастополя. Він розміщувався у будинку графа Е.І. Тотлебена. Наприкінці XIX ст. М.О. Бернов відвідав севастопольський музей і залишив опис експозиції. У п'яти кімнатах було зібрано предмети, що стосувалися оборони Севастополя. Тут експонувалися речі, які належали адміралу П.С. Нахімову. Окрема вітрина присвячувалася імператору Миколі Павловичу. У ній демонструвалися рукавички, еполети, хустка, ботфорти. Експозицію доповнювали портрети царської родини й героїв оборони Севастополя, російські й іноземні рушниці тощо. В окремій кімнаті було презентовано портрет великої княгині Єлени Павлівни, яка під час війни представляла Червоний хрест, і портрети сестер милосердя. М. Бернов також звернув увагу на колекцію вінків, що покладалися на труну Е.І. Тотлебена (Бернов М.А., 1896. С. 125).

Щоб підкреслити важливість таких місць пам'яті, до створення їх долучалися члени імператорської родини, організовувалися спеціальні комітети. У 1905 р. виповнилося 50 років від часів Кримської війни й оборони Севастополя. На державному рівні вирішено було увічнити пам'ять про героїчне минуле. Для планування і реалізації заходів під керівництвом великого князя Олександра Михайловича було організовано спеціальний комітет (Воззвание комитета..., 1902. С. 125). За його рішенням необхідно було позначити місця оборонних укріплень, увічнити назви

військових підрозділів і окремих осіб, спорудити пам'ятники на честь визначних подій і надмогильні монументи загиблим воїнам під час оборони Севастополя, відновити каплицю у башті Малахового кургану, облаштувати військові кладовища Севастополя. Комітет сформулював таку ідеологему: «Незабуття в історії Росії оборона Севастополя є незаперечним свідченням потужності й духовної сили російського народу, що здивували увесь світ, є, нарівні з Вітчизняною війною, не лише надбанням російської армії і флоту, а й усього російського народу» (Там само. С. 125). Успіхи одинадцятимісячної оборони пояснювалися моральною міццю захисників, інженерним мистецтвом, помилками ворога. Було розгорнуто потужну кампанію зі збирання пожертв на реалізацію поставлених завдань.

На цей час Севастополь вже мав низку місць пам'яті: церква на Братському кладовищі, пам'ятники В. Корнілову й П. Нахімову. Також споруджувався монумент Тотлебену (Пам'яті Севастопольської оборони, 1902. С. 130). На частково відновлених оборонних спорудах (в основному 4-ий бастіон, редут М. Шварца, укріплення на Малаховому кургані) пропонувалося розмістити таблички із зазначенням військових підрозділів і артилерійських батарей, спорудити пам'ятник на місці загибелі адмірала В.І. Істоміна, створити панораму Севастопольської битви (Там само. С. 138). 14 травня 1905 р. було відкрито основний об'єкт експозиції — севастопольську панораму, що відображала події 6 червня 1855 р., штурм міста англо-французькими військами. Її творцями стали німецький художник Ф. Рубо й архітектор Ф.О. Енберг.

Важливим засобом конструювання колективної історичної пам'яті на основі імперського дискурсу слугувала преса. Характерним прикладом таких публікацій серед інших є розвідка члена Одеського товариства історії і старожитностей М. Ленца «Бомбардирование Одессы (16 апреля 1854 г.)» (Ленц М., 1906. С. 1–108). Дотримуючись загальноімперської парадигми, поряд з викладом історичних фактів автор уславлював героїв війни і міць російської зброї. Він зазначав: «...головним героєм 10 квітня був юнак, котрий тільки-но розпочав службу, прапорщик О.П. Щоголев. Ім'я це негайно облетіло всю Росію та стало дуже популярним... Щоголев був живим втіленням російської беззавітної удалі, мужності, що не зупиняється перед будь-якими перешкодами — в ім'я любові до батьківщини» (Парский Д.П., 1902. С. 1). Оборону Одеси М. Ленц ставив у один ряд з Франко-російською війною 1812 р., Кримською, Турецькою та Японською й надавав їй загальноімперського значення. Такий підхід він пояснював виховною метою: «Такі картини є істинною школою для народу, вивищуючи його душу до сердечного розуміння висоти подвигу, до прагнення

наслідувати йому, укріплюючи у ньому любов до батьківщини й до її видатних діячів» (Там само. С. 2).

На місця пам'яті перетворювалися храми. У них облаштовувалися своєрідні музейні експозиції, які мали нагадувати вірянам про переможне військове минуле. Як-от, у 1814 р. у Спасо-Преображенському соборі у Чернігові було встановлено прапори чернігівських полків, які брали участь у Франко-російській війні.

25 червня 1829 р., під час відвідин Миколою І Києва, надійшло повідомлення про взяття російськими військами фортеці Сілістра (Доростол). Наступного дня цар видав розпорядження про розміщення у Києві в Софійському соборі частини захоплених у ворога прапорів (Лебединцев А., 1896. С. 167). У 1847 р. ідея поєднання храму й меморіалу була сформульована спеціальним указом царя Миколи І (Исакова Е.В., 1991. С. 46). Документ повідомляв, що в усіх полкових церквах необхідно поставити бронзові таблички з іменами офіцерів, які служили у полках і загинули у минулих війнах. Згодом у храмах зберігали також пам'ятні нагороди, документи й фотографії загиблих офіцерів і солдат.

У контекст імперської політики пам'яті намагалися вписати історичні події, що не стосувалися Московії. Зокрема, дії українського козацтва під час Визвольної війни 1648–1657 рр. трактувалися як дії православного світу проти католицької Польщі. Козацькі лідери подавалися як рятівники православного люду й апологети «російського світу». До таких постатей було зараховано Богдана Хмельницького. Використовуючи вплив церкви, держава поширювала тезу про те, що у Переяславі гетьман ініціював і сприяв «возз'єднанню» двох «братніх» народів. Зокрема, у 1907 р. у Житомирі Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) відслужив панахиду «за знаменитого малоросійського гетьмана» Богдана Хмельницького з нагоди 250-річчя його смерті (Гаухман М.В., 2014. С. 90). Продовженням реалізації цього напрямку в політиці пам'яті стало святкування чергової річниці битви під Берестечком 1651 р. Було вирішено створити музей на честь цієї події, який би став своєрідним місцем пам'яті. Козацька історія використовувалася імперією для конструювання образу «ворога» щодо католицького населення Правобережної України, особливо національно свідомої польської шляхти.

Разом з тим у XIX ст. набули поширення заходи, спрямовані на формування історичної пам'яті серед особового складу імперських військових підрозділів. Вони актуалізувалися у зв'язку з військовою реформою другої половини XIX ст. У цей час унаслідок скасування рекрутських наборів і запровадження загальної військової повинності до лав російської армії було долучено значну кількість жителів національних окраїн, з відмінними

від імперських світоглядними позиціями. Тому владою було ініційовано створення полкових музеїв і написання полкових історій. Вони мали уславити не лише бойовий шлях окремих підрозділів, а й військові тріумфи держави, загалом підкреслити провідну роль царської родини у визначних перемогах і територіальних здобутках. Тому переважна більшість полкових історій мала ідеологічний і навіть пропагандистський характер. Автори подавали значний масив історичних фактів, своєрідно трактуючи їх, ідеалізували дії власного підрозділу, перебільшували його роль у подіях минулого. Поряд з тим вони свідомо приховували поразки й випадки, що ганьбили російську армію.

Для закріплення у свідомості як солдатів, так і населення важливості військових перемог, імперія запровадила низку державних нагород, що відображали й уславлювали найвизначніші з позиції влади історичні події. Як-от, лише протягом 1855–1880 рр. за правління Олександра II започатковано нагороди на честь історичних подій: «За защиту Севастополя», «В память войны 1853–1856 гг.», «За усмирение польского мятежа», «В память 12 апреля 1877 года», «В память освобождения болгар», «За турецкую войну», «В память побед русских войск», «На победу при Полтаве» тощо (Иверсен Ю., 1880. 105 с.).

Імперія намагалася змінити історичну пам'ять шляхом підміни усної народної творчості. Одеське товариство історії і старожитностей публікувало добірку пісень на тему військових подій. Зокрема, у пісні про Азовський похід Петра I у 1696 р. українські козаки не лише одягнуті в російський стрій, а й вихваляють російського царя: «Они веслами гребут, сами песенки поют: Они хвалят, величают православного царя, Православного Царя, императора Петра». Окрім того, на півдні України поширювалися пісні, які

безперечно мали формувати історичну пам'ять в імперському контексті, а саме: «Песня на победу Румянцева над турками, 1770 г.», «Песня на завоевание Крымской линии в 1771 г.», «Песня на взятие Очакова 6 декабря 1788 г.», «Песня на взятие крепостей Аккермана и Бендер 1789 г.», тощо (Мурзакевич Н., 1896. С. 453–464).

Заохочувалося державою й складання авторських патріотичних пісень, які б у перспективі мали стати народними й закріплювати у свідомості пересічного солдата ідею визначення Росії як держави-визволительки. Зокрема, у 1854 р. командувач Дунайської армії князь М.Д. Горчаков написав «Солдатську пісню». Її рядки звучали так: «Жизни тот один достоин, Кто на смерть всегда готов. Православный русский воин, Не считая бьет врагов. Что французы, англичане? Что турецкий глупый строй? Выходите, басурмане, Вызываем вас на бой! Кровопийцы православных! Бог накажет вас чрез нас. Покровители поганых! Вечный стыд и срам на вас. За Царя и за Россию, Мы готовы умирать...» (Парский Д.П., 1902. С. XVII).

Таким чином, стратегічною метою імперської політики пам'яті було створення геополітичного проекту «русского православного мира». Її основним інструментом стало формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Способом виявлення такої стратегії було уславлення героїв і подвигів під час численних загарбницьких війн. Методами імперської політики пам'яті стали: привласнення історії інших народів, викривлення у трактуванні та містифікація подій минулого, дискредитація політичних очільників і лідерів думок народів з національних окраїн. Імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців й об'єктивному сприйнятті та розумінні історичного процесу.

ДЖЕРЕЛА

1. Воззвание комитета о восстановлении памятников Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1902. № 34. С. 125–126.
2. Гаухман М.В. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців Волині на початку ХХ ст. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 87–94.
3. Иверсен Ю. Медали выбитые в царствование императора Александра II. СПб.: Типография Академии наук, 1880. 105 с.
4. Исакова Е.В. Храмы-памятники русской военной доблести. М.: Знание, 1991. 64 с.
5. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. К.: ІПЕНД, 2013. 600 с.
6. Лебединцев А. Русские государи в Киеве (1706–1885). К.: Тип.-лит. Выс. утв. Т-ва И.Н. Нушнерева и К°. 1896. 340 с.
7. Ленц М. Бомбардирование Одессы (16 апреля 1854 г.). *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. О.: Экономическая типография, 1906. Т. XXVI. С. 1–108.
8. Липеровский А.В. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года? *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1907. Вып. 3. С. 273–278.

9. Мурзакевич Н. Исторические песни касающиеся событий Новороссийского края. *Записки Одесского общества истории и древностей*. О.: Экономическая типография, 1896. Т. XIX. С. 453–464.
10. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Полтава: Типо-лит. И.А. Дохмана, 1908. VIII, 243, [3], XXXIII, [2] с.
11. Памяти Севастопольской обороны. Отчет о деятельности Высочайше утвержденного под председательством Великого Князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1902. № 32–33. С. 129–138.
12. Парский Д.П. Севастополь и памятники его обороны. О.: Типография Штаба Одесского военного округа, 1902. 263 с., LVI с., ил.
13. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний 1831–1867. М.: Типография газеты «Русский», 1868. 240 с.
14. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса... / по офиц. данным собрал подполковник А.Д. Ромашкевич. Полтава: Электр. типо-литограф. И.А. Дохмана, 1904–1913. — с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. 115 с.
15. Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о севастопольской обороне севастопольцами. СПб.: Типография А. Траншеля, 1872. Т. I. 474 с.

REFERENCES

1. Vozzvanie komiteta o vosstanovlenii pamiatnikov Sevastopolskoi oborony [The Appeal of the Committee on the Restoration of Monuments of the Sevastopol Defense]. (1902). *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii, Simferopol*, Tavricheskaia gubernskaia tipografia [in Russian].
2. Haukzman, M. V. (2014). «Kozatska pamiat»: komemoratyvni praktyky chornosotentsiv Volyni na pochatku XX st. [Cossack Memory: Commemorative Practices of the Black Hundreds of Volyn in the Early 20th Century]. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [in Ukrainian].
3. Iversen, Yu. (1880). *Medali vybityie v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II*. SPb: Tipografia akademii nauk [in Russian].
4. Isakova, Ye. V. (1991). Khramy-pamiatniki russkoi voieni dobresti. Moskva, Znanie [in Russian].
5. Shapoval, Yu. (Ed.). (2013). *Kultura istorichnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].
6. Lebedintsev, A. (1896). *Russkie gosudari v Kieve (1706–1885)*. Kyiv: Tip.-lit. Vys. utv. T-va I. N. Nushnereva i KO [in Russian].
7. Lents, M. (1906). Bombardirovanie Odessy (16 apreliia 1854 g.). [Bombing of Odessa (April 16, 1854)]. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [in Russian].
8. Liperovskii, A. V. (1907). Gde pokhoroneny shvedskie voyny posle bitvy 27 iunია 1709 goda? [Where are the Swedish Soldiers Buried after the Battle of June 27, 1709?]. *Trudy Poltavskoi uchenoi arkhivnoi komissii* [in Russian].
9. Murzakevich, N. (1896). Istoricheskie pesni kasaiushchiesia sobytii Novorossiiskogo kraia [Historical Songs Relating to the Events of the Novorossiisk Territory]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [in Russian].
10. Pavlovskii, I. F. (1908). *Bitva pod Poltavoю 27-go iunია 1709 goda i yeio pamiatniki*. Poltava: tipo-lit. I. A. Dokhmana [in Russian].
11. Pamyati Sevastopolskoi oborony [In Memory of Sevastopol Defense]. (1902). Otchet o deiatel'nosti Vysochaishe utverzhdennoho pod predsedatel'stvom Velikogo Kniazia Aleksandra Mikhailovicha Komiteta po vosstanovleniiu pamiatnikov Sevastopolskoi oborony. *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii* [in Russian].
12. Parskii, D. P. (1902). *Sevastopol i pamiatniki ego oborony*. Odessa: Tipografia Shtaba Odesskogo voennogo okruga [in Russian].
13. Pogodin, M. P. (1868). *Polskii vopros. Sbranie rassuzhdenii, zapisok i zamechanii 1831–1867*. Moskva: Tipografia gazety «Russkii» [in Russian].
14. Romashkevich, A. D. (1905). *Materialy k istorii Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa 1904–1913 s 1-go oktiabria 1904 g. po 1-e oktiabria 1905 g.* Poltava: Elektr. tipo-litograf. I. A. Dokhmana [in Russian].
15. *Sbornik rukopisei predstavlennykh ego imperatorskomu vysochestvu gosudariu nasledniku tsesarevichu o Sevastopolskoi oborone sevastopoltsami*. (1872). SPb.: Tipografia A. Transhelia. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.09.2019.

Віталій Андреев
ORCID iD 0000-0003-1830-0629

УДК 930(477):929Петров(043.3)
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.2

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У РЕЦЕПЦІЇ ВІКТОРА ПЕТРОВА (В. ДОМОНТОВИЧА)

У статті здійснено спробу визначити сутність поглядів відомого вченого В. Петрова на соціально-економічний, політичний, етнічний розвиток ранньосередньовічної Східної Європи. Автором вперше реконструйовано концептуальне бачення В. Петровим закономірностей розвитку Східної Європи у порівнянні із Західною в різних методологічних парадигмах. У 1930-ті роки науковець творчо використав потенціал марксизму і запропонував свою схему розкладу родового ладу та становлення феодалізму. У середині — другій половині 1940-х років на еміграції В. Петров у контексті своєї «теорії епох» розумів перехід Європи й України від античності до середньовіччя як міжепохальний злам. У СРСР у 1960-ті роки вчений деталізував деякі моменти ранньосередньовічної історії Середнього Подніпров'я й включив до неї найновіші наукові відкриття. Водночас методологічні засади своєї концепції В. Петров впроваджує в завуальованій формі, адаптує її до реалій радянської науки.

Ключові слова: В. Петров, підсічне землеробство, родовий лад, раннє середньовіччя, Східна Європа.

Vitaliy Andryeyev

EARLY MEDIEVAL HISTORY OF EASTERN EUROPE AT THE RECEPTION OF VICTOR PETROV (V. DOMONTOVYCH)

The purpose of the study is to find out point of the view of the famous archaeologist, historian, scientist V. Petrov on to the socio-economic, political, ethnic development of early medieval Eastern Europe. The methodology of the study is a comparative-historical method (comparison of historical concepts of V. Petrov and other historians), a method of historiographical analysis (specific content of published and unpublished scientific works of V. Petrov and other historians on the subject) and historiographic synthesis (formation of the general image of the Eastern Europe on the verge of decomposing primitiveness and the beginnings of statehood in the scientific and literary heritage of V. Petrov-V. Domontovich).

The scientific novelty of the article is that it first reconstructed V. Petrov's conceptual vision of the patterns of development of Eastern Europe in comparison with Western Europe in different methodological paradigms. In the 1930s, in the ideological and organizational development of the Soviet model of historical science, V. Petrov creatively used the potential of Marxism in studies of socio-economic history and proposed his scheme of decomposition and formation of feudalism — linking archaic forms of agrotechnics and family forms. In the middle — second half of the 1940s, at the emigration of V. Petrov, in the context of his cyclical “theory of the epochs”, considered the transition of Europe (including the Ukrainian territories) from antiquity to the Middle Ages as an inter-epoch break. In the 1960's, upon returning to the USSR, the scientist continued his theoretical and practical research in the field of archeology, history, linguistics, ethnography, which allowed him to detail some aspects of early medieval history of the Middle Dnieper region including his latest scientific discoveries. At the same time, V. Petrov introduced the methodological foundations of his concept in a veiled form, adapting it to the realities of Soviet science.

Key words: V. Petrov, slash farming, tribal system, early Middle Ages, Eastern Europe.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019
© Андреев В., 2019

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Бер, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) — видатний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола

неокласиків був одним із найяскравіших представників золотого віку української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х років. Але в силу різних життєвих колізій та обставин надалі його було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР й української діаспори.

Погляди В. Петрова сформувалися в контексті розвитку європейської та української історико-філософської думки ХХ ст. й у дечому випередили свій час. Сьогодні особливого значення набуває сформульована мислителем на еміграції оригінальна історіософська концепція («теорія епох»), що наголошувала на циклічності та дискретності історичного процесу. Українську культуру ним представлено як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, яка проживає всі ті епохи, що пережила Європа. На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України та етногенезу українського народу як складової європейської історії (від енеоліту до історичного слов'янства) (Andreyev V., 2015, 1–2, 7–34; Andreyev V.M., 2019, 5–30). Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Однак інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й до сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних пошуків істориків.

Утім, сучасні дослідження біографії, окремих складників наукового й творчого доробку В. Петрова мають велику бібліографію та ґрунтовну історіографію (Брюховецький В., 2013. С. 57–73) та, зокрема, кілька монографічних досліджень (Андреев В.М., 2012. 476 с.; Брюховецький В., 2013. 168 с. та ін.). Отже, можемо констатувати ріст інтересу до цієї проблематики. Також зацікавлення науковців останнім часом стимулювалися 50-ми роковинами від дня смерті вченого та письменника (8 червня 1969 р.). Сьогодні, на нашу думку, можна говорити про формування комплексного напрямку досліджень — «петровознавство».

Погляди В. Петрова на давню історію та археологію України набули завершеного викладу. Так, науковець виділив п'ять «епох»: трипільську, післятрипільську, скіфську, античну (зарубинецький та черняхівський періоди). Окрема доба (VI–VIII ст.), на думку вченого, розмежовує «Черняхів та Київську Русь». Культура Київської Русі стала завершальною ланкою в процесі розвитку матеріальної культури «післяантичної» (слов'янської) епохи. Однак бачення В. Петровим ранньосередньовічної історії Східної Європи потребує історіографічної реконструкції, вивчення сутності поглядів відомого мислителя на її соціально-економічний, політичний, етнічний розвиток, що й є **метою статті**.

В основі методології дослідження — порівняльно-історичний метод (зіставлення історичних концепцій В. Петрова та інших істориків: М. Грушевського, М. Брайчевського, Ю. Павленка, О. Толочка та ін.), метод історіографічного аналізу (конкретного змісту опублікованих та неопублікованих наукових праць В. Петрова й інших істориків з означеної проблематики)

та історіографічного синтезу (формування загального образу Східної Європи на межі розкладу первісності та початків державності в науковій і літературній спадщині В. Петрова — В. Домонтовича).

Теоретичні та конкретно-історичні напрацювання В. Петрова і по сьогодні не втратили наукової ваги, адже вивчення етнічних процесів киево-руської доби та розробка теорії етногенезу залишаються контроверсійними (Ivangorodsky K., 2018, 146–153).

Суттєвий внесок зробив В. Петров у дослідження проблем розкладу первісного суспільства. У 1930-ті роки він першим серед радянських науковців зауважив на концептуальному значенні вивчення архаїчних форм агротехніки для розуміння становлення феодалізму в Східній Європі. Вчений простежив еволюцію суспільної організації у зв'язку із формою землеробства ліс — ляда — поле. Підсіка, відповідно до його схеми, була характерною для родового ладу з його язичницькими віруваннями, а орне землеробство свідчить про те, що основним виробником стає дрібний селянин — об'єкт феодальної експлуатації, для ідеології якого властива еволюція в бік монотеїзму (Петров В.П., 1932. 60 с. та ін.). Згодом деякі думки вченого будуть розвинені й оформлені в працях 1960-х років (Петров В.П., 1968. 225 с.; Петров В.П., 1966. 61 с. та ін.).

Блок теоретичних проблем розглядається В. Петровим у дискусіях про особливості історичного шляху Східної Європи в порівнянні з Західною, яка супроводжувала в тогочасній історіографії утвердження формаційної теорії. Вчений постає прихильником думки про те, що виникнення феодалізму на Заході та Сході має однакові закономірності, які полягають у поєднанні варварського та античного світів. Із кількох неопублікованих робіт видно, що В. Петров у другій половині 1930-х років мав власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи в руслі марксистсько-ленінської методології. Це роботи «Родовий лад на Україні. Ч. I.» (не раніше 1932 р.) (ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 3570. Арк. 1–155) та «Землеробство Європи феодальної доби» (б/д) (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 34. Арк. 1–159), а також щоденникові записи, нотатки та підготовчі матеріали.

В. Петров продовжує вивчати перехідні етапи від роду до великих родин, а пізніше до сусідсько-територіальних общин, зокрема й на аналогії з давніми германцями, узагальнює широке коло джерел та праць німецьких учених (Г. Кунов, Г. Брунер, Н. Абер) (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 150. Арк. 53–81, 82–130).

У роботі «Землеробство Європи феодальної доби» дослідник малює образні картини: в античну добу Європа була вкрита лісами, за виключенням вузької культурної смуги уздовж узбережжя

Середземного моря («лісові і болотяні пустелі ... з рідким розкиданим по лісах населенням», за аналогією із Сибіром нових часів»).

В. Петров порівнює агрокультуру давніх германців та давніх слов'ян, підкреслює спільне в практиці підсічного землеробства. Більше того, він проводить прямі аналогії між германцями і слов'янами (хоча їх відділяє майже десять століть): як Цезар у своїх «Записках» щодо германців, так і арабський мандрівник Ібн-Даст («Книга коштовних скарбів», початок X ст.) повідомляють про слов'ян, що у них немає землеробства. В. Петров це пояснює так: немає землеробства, характерного для уявлення «цивілізованої»

людини, тобто орного землеробства — немає нив, полів, іригації, виноградників, рала та худоби, а сіють просо (тобто, не жито, не хліб) і живуть серед лісів, тобто це є підсічне землеробство.

Перехід до орного землеробства вчений вважає революційною зміною, порівнює її з опануванням вогню (перетворення механічного руху на теплоту) та винайденням парової машини (перетворення теплоти на механічний рух). Це діалектичний процес, розрив, а не еволюція «від мотики до рала». Він унаочнює цю «революцію» протиставленнями підсіки та орного землеробства (при підсічному землеробстві землероб є і дроворуб: замість орати і угноювати він рубає і палить).

Підсіка:	Орне землеробство:
колективне господарство	індивідуальна праця
ляда	поле
немає худоби	тяглова сила худоби
немає реманенту	є реманент
вогонь	рало
стежки	шляхи
просо	жито
попіл	гній
без стаціонарних жител	село
«кочове» землеробство	трипільна система
влада родової громади	влада феодала

В. Петров підсумовує: як раніше на Заході, так і пізніше на Сході Європи «колективна праця великих патріархальних родин, вогонь перемогли ліс», «германці та слов'яни перемогли ліс».

1934 р. В. Петров брав участь у розкопках на Житомирщині поблизу села Райки. Він безпосередньо вивчав пам'ятку, вів щоденник (Андреєв В.М., 2012. С. 97). Оригінальний археологічний матеріал став основою для побудови В. Петровим цікавих теорій ранньосередньовічної історії Східної Європи. Дослідник вважав Райковецьке городище феодальною садибою, місцем перебування феодала, його дружини, челяді, ремісників, подібне до кам'яних замків західноєвропейських баронів. Доказом феодальної природи цього поселення, на думку науковця, є наявність знахідок залізних наральників, що свідчить про поширення орного землеробства.

Становлення феодалізму в його баченні не є спрощенням. Згідно з ленінською тезою про зигзагоподібність історичного процесу В. Петров доходить висновку: «У Придніпров'ї IX–X ст. родовий

лад розкладався не раз і не раз відроджувався» (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 123. Арк. 34–35). Процес феодалізації довгий час зумовлювався природним фактором — послаблення контролю феодала над населенням було тісно пов'язано зі збереженням у віддалених лісових районах великих родів, які практикували підсіку. У зв'язку з цим вчений формулює програму необхідних досліджень у трьох основних напрямках: 1) скласти каталог «кам'яних феодальних замків» IX–XII ст.; 2) провести археологічні розкопки не тільки городищ, а й селищ; 3) вивчити структуру феодального замку та його топографію, адже остання свідчить, чи контролював феодал навколишні селища (Там само, арк. 36, 177–188).

У структурі роботи «Родовий лад на Україні» відображено схематичне бачення В. Петровим етапів розкладу первісності та формування князівської влади на теренах України. Праця складається з трьох розділів, які поділяються на параграфи.

Розділ I. Ловецтво: 1. Товарний характер ловецтва IX–X ст.; 2. Приватна власність на продукти

ловецтва; 4. Приватне привласнення ловищ; 5. Від привласнення продуктів ловецтва до привласнення ловищ; 6. Буржуазні вчені про князівську експропріацію громадських ловищ; 7. Приватне привласнення лісової території; 8. Ловецтво як станова монополія.

Розділ. II. Хліборобство: 1. Буржуазні вчені про хліборобство IX–X ст.; 2. Ибн-Даст про хліборобство слов'ян; 3. Лісове хліборобство великих родових громад; 4. Розчищення лісу вогнем; 5. Виробничі особливості підсічного хліборобства; 6. Всталювання ляди; 7. Підсічне хліборобство — безкінне хліборобство; 8. Знаряддя за підсічного хліборобства; 9. Великі родинні хліборобські громади; 10. Сільська громада; 11. Від періодичних переселень до прикріплення; 12. Городище та село.

Розділ III. Скотарство: 1. Скотарство в IX–X ст. 2. «Верхівці та безкінні»; 3. Боронування XI–XII ст.; 4. Князівське кінське господарство.

У роботі «Родовий лад на Україні» про природу князівської влади В. Петров доходить висновків переважно на основі візантійських та арабських джерел. Він вважає, що основна мета князів — збагачення, а основне завдання — «баранта», барантування стад (фактично напади на сусідів, війна). Князь є мисливець і скотник (літописний приклад — Володимир Мономах був і в «ловчих», і в «конюхах»). Тобто, основною цінністю був скот («багатство — скот — товар»).

При цьому В. Петров намагався уникнути спрощеного географічного протиставлення, врахувати етапи соціально-економічного розвитку «лісових» (слов'яни) та «степових» (хозари, печеніги) господарів, хоча вони однаково займалися барантою та споживали продукцію скотарства.

Так само предметом баранти у IX–X ст. були полонені (раби): «товар — скот — раби». Раби були основним предметом міжнародної торгівлі Русі, а князі — работорговцями та рабовласниками у своїх господарствах. Така практика існувала до XII ст. (літописний приклад — Володимир Мономах та його союзники «изъехали» одне руське місто, не залишили «ни челядина, ни скотины»).

Як свідчить Ібн-Даст (IX–X ст.), «товару» у слов'ян до роботи було мало, натомість «голова голів» Малк годується кониною, кумисом, тільки в нього є верхові коні й «панцирі», його городище є торг, центр щомісячної торгівлі.

Князі були крамарями (князі-крамарі), що вели міжнародну торгівлю в масштабі від Праги до Багдада, торгували рабами; вони були великі землевласники, що зосереджували у своїх руках монополію на ліси та ловецтво.

Таким чином, В. Петров намагався запропонувати свою схему становлення ранньосередньовічної князівської влади в Середньому Подніпров'ї,

пов'язати її із певними системами господарювання та етапами розкладу родового ладу. Це один із прикладів адаптації та спроба творчого розвитку марксистського вчення на ґрунті вітчизняної історії, яка, хоч і була структурованою і оригінальною, йшла в загальному руслі радянської історичної науки.

Але, якщо в СРСР учений був дуже обережний у висловлюваннях щодо походження Київської держави, то історичні екскурси в романі «Без ґрунту» (1942–1943; 1948) допомагають реконструювати його погляди на походження та становлення середньовічної Київської держави («імперії Святослава й Володимира»), ролі в цьому процесі «шляху з варягів у греки», скандинавського фактору тощо. Походи у Візантію принесли першим князям «...незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати базилюсом, царем. З Олафа й Інґвара — Васи́лієм ... Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейґ? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства» (Домонтович В., 1999. С. 222, 255).

Часи, що передували правлінню Святослава й Володимира (IX–X ст.) він описує так: «Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь — грабіжник — работорговець — крамар — гість» (Там само. С. 221). Саме таким термінологічним рядом характеризує природу князівської влади В. Домонтович.

І не випадково цю цитату взяв за епіграф сучасний дослідник Олексій Толочко, який розглядає початки Русі як військово-торгівельне співтовариство скандинавів, що нав'язало свої інтереси слов'янському оточенню. Аналіз джерел у позалітописному форматі взагалі переконав ученого, що «руси» були своєрідною військово-торгівельною компанією, стрижнем конструкції якої була група родичів і від неї слов'янське населення Подніпров'я поступово перейняло назву. «Співтовариство русів», згідно з переконанням історика, було не окремим етносом, а радше «фронтірним соціумом», який міг етнізуватися з часом, але це зовсім не означає, що він був «скандинавським» або що всі скандинави на цьому етапі були «русами» (Толочко А.П., 2015. С. 158, 166–167, 280).

У 1960-ті роки, після повернення в СРСР, В. Петров продовжував свої теоретичні та практичні дослідження в галузі археології, історії, мовознавства, етнографії, що дало змогу деталізувати деякі моменти давньої та ранньосередньовічної історії Середнього Подніпров'я, розширити джерельну базу й включити до неї

найновіші наукові відкриття (Петров В.П., 1968. С. 3–13 та ін.).

Водночас теоретичні та методологічні засади своєї концепції В. Петров у завуальованій формі адаптує до реалій радянської науки, приділяє більше уваги соціально-економічній складовій «епохи» (Петров В.П., 1972. 214 с.). Науковець виступив проти як автохтонної, так і міграційно-ністської концепцій походження східних слов'ян. Він вважав, що міграціонізм та автохтонізм на сучасному етапі розвитку науки є неприйнятними — «пройдений етап» (Там само. С. 203). Критика В. Петровим основних теорій слов'янського етногенезу й досі не втратила своєї наукової ваги. Дослідник цілком слушно критикував романтиків, а також тих, хто перебував під їхнім впливом, за те, що вони розглядали етнос як незмінну даність. Такі підходи, на його думку, позбавляли етнос реального життя, збіднювали етнічну історію, полишаючи її динамізму. Вчений неодноразово наголошував на своєму ставленні до етногенезу як до історичного процесу. Він був переконаний у необхідності комплексного підходу та врахування всіх факторів, що впливають на етногенез (консолідація та розпад етнічних утворень, зміни в характері виробництва, способів заселення та господарського освоєння різних ландшафтів окремим соціумом, зовнішні впливи, катастрофи тощо) (Петров В.П., 1972. С. 3–10; Томашевський А.К., 2008. С. 439).

За посиланнями в праці «Етногенез слов'ян» на видання 1966–1967 рр. можна приблизно визначити останню фазу роботи автора над її текстом. З автореферату дисертації 1966 р. видно, що в структурі запланованої монографії «Проблема славянського етногенеза. Древние славяне и их происхождение» передбачалися розділи, присвячені слов'янам та Візантії, культурно-етнічній єдності слов'ян в V–VII ст. н. е., які не увійшли до видання (Петров В.П., 1966. С. 60). Праця побачила світ 1972 р. і вже на той час не враховувала актуальних досягнень різних галузей археологічної та інших наук, матеріалів масштабних новобудівних експедицій.

Також зазначимо, що В. Петровим планувалися монографічні видання з давньої історії Києва та слов'янської писемності щонайменше до XI ст. (Там само).

Доробок В. Петрова в цілому ілюструє широту предметного поля та методологічних підходів вітчизняної історичної науки, що стало можливим в умовах «відлиги». Окремі методологічні практики В. Петрова в етнологічних дослідженнях були сприйняті М. Брайчевським, з яким вчений підтримував тісні особисті та наукові контакти протягом другої половини 1950-х — 1960-х років (Брайчевський М.Ю., 1964. 355 с.; Брайчевський М.Ю., 1968. 224 с.).

М. Брайчевський фактично розробив концепцію черняхівського населення як слов'ян-антів. Останні розглядалися ним як попередники південно-західного етнічного масиву східного слов'янства (конгломерат шести «племен» під збірною назвою «поляни»), який у суспільно-політичних умовах другої половини I — початку II тис. набував рис української етнічної спільності. Якщо в радянські часи ідея про черняхівське населення як фактичних праукраїнців була замаскованою у рамках порівняно політично «нейтральної» історичної концепції етнічного розвитку східного слов'янства, то з початку 1990-х років через зникнення державного контролю над історичною наукою вона почала відверто рекламуватися (Yaremchuk V., 2019. 190–201).

Як В. Петров, так і М. Брайчевський наголошував, що процес етногенезу має описуватися не лише в категоріях протяжності, а й перервності: предметом вивчення мають бути не слов'яни взагалі, а конкретні слов'янські народи. Обидва науковці визнають, що етнічні процеси є частиною загальноісторичного розвитку: проблема етногенезу є проблемою історичною, а процес етногенезу є однією з сторін історичного розвитку суспільства (Кравченко Н., 2002. С. 100–102).

Утім, на нашу думку, немає підстав для ототожнення у поглядах М. Брайчевського й В. Петрова поняття епохи як методологічної основи для розуміння етногенезу як частини історичного процесу, на який впливала також зміна епох. Тому, вважаємо, що загальні висновки Н. Кравченко з цього питання є певною модернізацією.

Ідеологічна реакція, що посилювалася на початку 1970-х років, зміни у вищому керівництві республіки заблокували розвиток етнологічних досліджень, що не відповідали концепції про єдину давньоруську народність. Було звільнено з Інституту історії АН УРСР М. Брайчевського, О. Компан та О. Апанович, 1972 р. не побачила свого читача праця К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації» та колективна монографія «Українці». Монографія В. Петрова «Етногенез слов'ян» вийшла друком 1972 р. — цензура не помітила крамоли, тим більше авторський виклад закінчувався V–VI ст. н. е., докиївським періодом. Однак ця праця науковця залишилася поза увагою фахівців.

З кінця 1980-х років Ю. Павленко одним із перших серед вітчизняних істориків став застосовувати цивілізаційний підхід, комбінуючи його з формаційним. Він вбачав у поглядах В. Петрова марксистську основу, а в працях, виданих вже після повернення останнього в Україну, — застосування виключно формаційної теорії, що панувала в радянському суспільствознавстві. Цю точку зору науковець висловив у коментарі до перевидання праці В. Петрова в незалежній Україні (Петров В.П., 1992. С. 115). Ю. Павленко

у такий спосіб констатував суть підходу, що його у свій час утверджував В. Петров і що був прийнятний для нього самого як поміркований варіант застосування формаційної теорії в нових методологічних парадигмах: системне розуміння історичного процесу передбачає виділення якісних етапів слов'янського етногенезу, що відповідають особливим формам соціально-економічної організації (передкласовій, ранньокласовій тощо) та відображені в специфіці археологічних матеріалів (Павленко Ю.В., 1989. С. 206–207).

Однак праця Ю. Павленка 1994 р. (Павленко Ю.В., 1994. 400 с.) демонструє не лише впливи М. Брайчевського (якому автор висловлює у передмові подяку), а й В. Петрова. І справа не лише в рясних посиланнях на конкретно-історичні висновки та результати польових досліджень В. Петрова, а в загальному сприйнятті його розуміння схематично-динамічних змін давніх етапів слов'яногенезу. Дослідження Ю. Павленка охопило як «передісторію русів» проміжок часу від III тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. На сьогодні ця «етногенетично-цивілізаційна» схема науковця все більше піддається критиці як есенціалістсько-телеологічна конструкція, споруджена на радянській теорії етносу, в тому числі за її аксіологічне забарвлення.

Як неодноразово зазначалося вище, історична концепція В. Петрова не відповідає марксистському лінійно-стадіальному баченню історичного процесу, що, однак, не виключало визнання соціально-економічного складника в понятті «епоха» як структурної цілісності. На нашу думку, теорія епох науковця становить самостійний

феномен вітчизняної історіографії, а не приклад «м'якої ревізії марксизму».

Зазначимо, що оскільки концептуальні засади «теорії епох» були впроваджені В. Петровим на конкретно-історичному матеріалі давньої історії України, це означало в хронологічному вимірі розмежування з «Історією України-Руси» М. Грушевського: якщо виклад історії українського народу М. Грушевського починався з антив, то виклад В. Петрова ранніх етапів українського етногенезу на антах закінчувався. Картина слов'яногенезу межі тисячоліть — першої половини I тис. н. е., як вона змальована в працях В. Петрова та М. Брайчевського, дає переконливі факти на підтвердження ранньосередньовічної версії україногенезу, прибічником якої був М. Грушевський.

В. Петров в 1930-ті роки творчо використав потенціал марксизму в дослідженнях з соціально-економічної історії і запропонував свою схему розкладу родового ладу та становлення феодалізму — пов'язав архаїчні форми агротехніки й форми родини. У середині — другій половині 1940-х років на еміграції В. Петров у контексті своєї циклічної «теорії епох» розумів перехід Європи від античності до середньовіччя як міжепохальний злам, розрив. Україна, на його думку, також пережила всі ті епохи, що і Європа. У 1960-ті роки, після повернення в СРСР, вчений засади своєї концепції впроваджував у завуальованій формі, адаптував її до реалій радянської науки, приділяв більше уваги соціально-економічному складнику «епохи».

ДЖЕРЕЛА

1. Андреев В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Д.: Герда, 2012. 476 с.
2. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К.: Наукова думка, 1964. 355 с.
3. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968. 224 с.
4. Брюховецький В. Фокус долі. Слово, яке тебе обирає: збірник на пошану професора Володимира Моренця / упоряд. В.Є. Панченко. К.: Києво-Могилянська академія, 2013. С. 57–73.
5. Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі. К.: Темпора, 2013. 168 с.
6. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. К.: Критика, 1999. 381 с.
7. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Ф. Х. Од. зб. 3570. Арк. 1–155.
8. Кравченко Н. Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета Петров–Брайчевський–Генінг). *Сучасні проблеми археології* / ред. П.П. Толочко. К., 2002. С. 100–103.
9. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). К.: Наукова думка, 1989. 288 с.
10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К.: Фенікс, 1994. 400 с.
11. Петров В.П. Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню. К.: Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1932. 60 с.
12. Петров В.П. До історії вчення про слов'янський етногенез (О.О. Шахматов, О.І. Соболевський). *Повідомлення Української ономастичної комісії*. К., 1968. № 6. С. 3–13.
13. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. К.: Наукова думка, 1972. 214 с.

14. Петров В.П. Подсечное земледелие. К.: Наукова думка, 1968. 225 с.
15. Петров В.П. Походження українського народу. К.: МП «Фенікс», 1992. 192 с.
16. Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор: автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1966. 61 с.
17. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. К.; СПб.: Лаурус, 2015. 336 с.
18. Томашевський А. Внесок В.П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Українська біографістика*. Вип. 4 / відп. ред. В.І. Попик. К., 2008. С. 436–442.
19. ЦДАМЛМУ (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України). Ф. 243. Од. зб. 34. Арк. 1–59.
20. ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 123. Арк. 1–200.
21. ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 150. Арк. 1–131.
22. Andreyev, V. (2015). "Epoch Theory" by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 7–34. Retrieved from <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/66/49> [in English].
23. Andreyev, V. M. (2019). Viktor Petrov's "Epoch Theory": the phenomenon in the national historiography of the middle twentieth century. *Relevant research of historical sciences*. In V. M. Andreyev, R. V. Bey, I. S. Borodai, H. Z. Hrytsenko, etc. (Collective monograph). (ss. 5–30). Lviv-Toruń: Liha-Pres. [in English].
24. Ivangorodsky, K. (2018). Methodological Aspects of the Reconstruction of the East-Slavs Ethnic History in the Modern Ukrainian Historiography. *Східноєвропейський історичний вісник*, 9, 146–153. [in English].
25. Yaremchuk, V. (2019). The Problem of Ethnicity of Cherniakhiv Archeological Culture in the Scientific Heritage of Mykhailo Braichevskiyi. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk — East European Historical Bulletin*, 11, 190–201 [in English].

REFERENCES

1. Andreiev, V. (2012). Viktor Petrov. Narysy intelektualnoi biohrafii vchenoho [Viktor Petrov. Essays on the Intellectual Biography of the Scientist]. Dnipropetrovsk: Herda [in Ukrainian].
2. Andreyev, V. (2015). «Epoch Theory» by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium Nostrum*, 1–2, 7–34. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/66/49>
3. Andreyev, V. M. (2019). Viktor Petrov's "Epoch Theory": the phenomenon in the national historiography of the middle twentieth century. *Relevant Research of Historical Sciences*. In V. M. Andreyev, R. V. Bey, I. S. Borodai, H. Z. Hrytsenko, etc. (Collective monograph). (pp. 5–30). Lviv-Toruń: Liha-Pres.
4. Braichevskiy, M. Yu. (1964). Bilia dzherel slovianskoi derzhavnosti (sotsialno-ekonomichniy rozvytok cherniakhivskykh plemen). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Braichevskiy, M. Yu. (1968). Pokhodzhennia Rusi [The Origin of Rus]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Briukhovetskiy, V. (2013). Viktor Petrov: verkhyi doli — verkhyi i doli [Viktor Petrov: tops of the fate — tops and the fates]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
7. Briukhovetskiy, V. (2013) Fokus doli. In: V. Ye. Panchenko (Comp.). *Slovo, yake tebe obyraie: zbirnyk na poshanu profesora Volodymyra Morentsia*, pp. 57–73, Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
8. Domontovych, V. (1999). Doktor Serafikus. Bez hruntu. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
9. Fond X, Unit 3570. Institute of Manuscript, Kyiv. Ukraine.
10. Fond 243, Unit 34. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
11. Fond 243, Unit 123. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
12. Fond 243, Unit 150. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
13. Ivangorodsky, K. (2018). Methodological Aspects of the Reconstruction of the East-Slavs Ethnic History in Modern Ukrainian Historiography. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk*, 9, 146–153 [in English].
14. Kravchenko, N. (2002). Epokha i suspilstvo yak vyznachalni systemy u formuvanni arkeolohichnykh kultur (naukova estafeta Petrov–Braichevskiyi–Heninh) [Epoch and Society as Defining Systems in the Formation of Archeological Cultures (scientific relay-race Petrov–Braichevsky–Gening)]. In: P. P. Tolochko (Ed.). *Suchasni problem arkeolohii*, Kyiv, pp. 100–103 [in Ukrainian].
15. Pavlenko, Yu. V. (1989). Ranneklassovyye obshchestva (genezis i puti razvitiia). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
16. Pavlenko, Yu. V. (1994). Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
17. Petrov, V. P. (1932). Vognesrubna systema khliborobstva i khliborobskiyi kult vohniu. Kyiv: Vydavnytstvo Vseukrainskoi Akademii Nauk [in Ukrainian].
18. Petrov, V. P. (1968). Do istorii vchennia pro slovianskiy etnogenez (O. O. Shakhmatov, O. I. Sobolevskiy) [To the History of Study Concerning the Slavic Ethnogenesis (A.A. Shakhmatov, A. I. Sobolevskiy)]. *Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii*, (6), 3–13 [in Ukrainian].

19. Petrov, V. P. (1972). Etnohenez slovia. Dzherela, stan rozvytku i problematyka [Ethnogenesis of the Slavs. Sources, State of Development and Problems]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Petrov, V. P. (1968). Podsechnoie zemledeie [Slash Agriculture]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
21. Petrov, V. P. (1992). Pokhodzhennia ukrainskoho narodu [The Origin of the Ukrainian people]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
22. Petrov, V. P. (1966). Yazyk. Etnos. Folklor [Language. Ethnos. Folklore]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kiev [in Russian].
23. Tolochko, A. P. (2015). Ocherki nachalnoi rusi. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus [in Russian].
24. Tomashevskii, A. (2008). Vnesok V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianskykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen sloviano-ruskoi doby. In: V. I. Popyk (Ed.). *Biographistica Ukrainica*, Vol. 4, pp. 436–442, Kyiv [in Ukrainian].
25. Yaremchuk, V. (2019). The Problem of Ethnicity of Cherniakhiv Archeological Culture in the Scientific Heritage of Mykhailo Braichevskyi. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 11, 190–201 [in English].

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2019.

Анна Гедьо

ORCID iD 0000-0003-4151-0747

Ірина Грідіна

ORCID iD 0000-0002-3398-7708

УДК 94(477+495)“1937/1938”:323.281

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.3

НЕПРИПУСТИМИ «ОПЕРАЦІЇ» ПАМ'ЯТІ: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГРЕКІВ В УКРАЇНІ

У дослідженні висвітлюються перебіг та причини так званої «грецької операції» на тлі підготовки й проведення «національних операцій» під час «Великого терору» 1937–1938 рр. Зазначаються мотиви сталінського керівництва у здійсненні репресій стосовно грецького населення України. Винайдення різноманітних чинників та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» й неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту колону» призвело до необґрунтованих звинувачень, масових арештів, страшних вироків грецькому населенню України.

Звернення до історії сталінських репресій на тлі гібридної війни Росії проти України є гостро актуальним. «Ренесанс сталінізму» в Росії, навіть за його уявну символічність, коли реабілітується роль Йосифа Сталіна у проведенні політичних репресій, втілення сталінської тематики у вигляді наочної пропаганди, є складовою російсько-українських війн пам'яті.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, репресії, «національна операція», «грецька операція», історична пам'ять.

Anna Hedo,

Iryna Gridina

INADMISSIBLE MEMORY “OPERATIONS”: REPRESSIONS AGAINST THE GREEKS IN UKRAINE

The study illustrates the preparation and conduct of «national operations» during the “Great Terror” of 1937–1938 and shows the course and causes of the so-called “Greek Operation”. The motives that guided the Stalinist leadership, repressing the Greek population of Ukraine, in particular, Stalin's desire to retaliate against the Soviet Greeks for the failure of the special operation in Greece, were noted (in 1935 a monarchy was restored in Greece, which led to the prohibition and deepening of the Communist Party of Greece into the underground, from which it had some plans to spread influence over the Southeast and South America). Inventing a variety of factors and reasons to eliminate economically sound and culturally

organized national minority, and therefore “dangerous” and unacceptable for building a homogeneously unified Soviet society in the face of fear for the most part mythical enemy, translating all miscalculations into “fifth column”, led to unjustified accusations, mass arrests, terrible sentences to the Greek population of Ukraine.

The appeal to the history of Stalin’s repression against the backdrop of Russia’s hybrid war against Ukraine is urgent. The “Renaissance of Stalinism” in Russia, even with its imaginative symbolism, which rehabilitates Stalin’s role in political repression, embodies Stalinist themes in the form of visual propaganda, is a component of Russian-Ukrainian memory wars. The manipulation of historical memory, the attempt to interpret contemporary events and processes in the light of ideas inherited from the USSR are part of a strategy to restore Russia’s status as a world leader, where the figure of Stalin and the rehabilitation of Stalinist politics play a lasting role. It should be clearly understood that manipulating commemorative practices in times of war is nothing more than military “operations.” In the case of Stalinist repression, in particular against national minorities, it is not simply an effort to justify them in the past, but a preparation for resolution in the future. The memory of the Great Terror at the center of which is the population of Ukraine is the most important component of our country’s humanitarian security and historical policy.

Key words: Stalinist totalitarian regime, repressions, “national operation”, “The Greek operation”, historical memory.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Гедьо А., Грідіна І., 2019

«Ренесанс сталінізму» в Росії, навіть при його уявній символічності (обкладинки книг просталінської псевдонаукової літератури, встановлення або суперечки навколо встановлення пам’ятників Сталіну у великих російських містах, в окупованому Донецьку, виправдання репресій у виступах політиків, формування неосталінського напрямку в сучасній російській історіографії, яка реабілітує роль Йосифа Сталіна у проведенні політичних репресій, втілення сталінської тематики у вигляді наочної пропаганди тощо), є складовою історичної політики РФ у гібридній війні проти України. Маніпулювання історичною пам’яттю, намагання інтерпретувати сучасні події та процеси у світлі успадкованих від СРСР уявлень, зокрема про Другу світову війну, мають не ситуативний характер, а є частиною стратегії з відновлення РФ статусу світового лідера (Литвиненко О.М., 2015), де фігура Сталіна та реабілітація політики сталінізму відіграє не останню роль. Разом з тим пам’ять про Великий терор, у центрі якого опинилось населення України, є найважливішим складником гуманітарної безпеки та історичної політики нашої держави, що знайшло підтвердження на законодавчому рівні (Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII; Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII).

Ми повинні усвідомлювати, що «большевизм» перервав історичні зв’язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установ і підприємств не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. ...Проте, що з’явився єдиний совецький народ, ми

переконаємося щодня. Існування ж української нації, об’єднаної спільною свідомістю, спільними ідеалами й спільною волею — під великим питанням», — зазначав у своєму дослідженні відомий український історик і джерелознавець Сергій Білокінь (Білокінь С., 2017. С. 6–7).

Тим більш цинічними та блюзнірськими видаються традиційно орієнтовані на Україну кремлівські звинувачення у фашизмі як одного з розповсюджених сьогодні прийомів інформаційної специфіки російсько-української гібридної війни, спрямованої на руйнування існуючих і формування нових інтерпретаційних та словесних механізмів сприйняття дійсності (Світова гібридна війна: український фронт, 2017. С. 43–45). У контексті так званого «захисту» російською владою російськомовних громадян у Криму та на Донбасі є цілком доречним і гостро актуальним звернутися до проблеми Великого терору, під час якого разом із класовими переслідуваннями та чистками партійно-державної еліти в Україні було реалізовано декілька операцій проти національних меншин, зокрема греків.

Метою статті є аналіз репресивних дій радянської тоталітарної держави проти греків України у другій половині 1930-х років для розуміння того, як саме пам’ять про них має стати основою комеморативних практик сьогодення.

У дослідженні зазначеної проблеми цікавою є думка західних дослідників щодо етнічних чисток у СРСР. Вивчаючи радянську національну політику, професор Гарвардського університету Тері Мартін висловив цікаві міркування з приводу парадокса співіснування у політиці Йосифа Сталіна націотворення і націоналізації. Автор пропонує кілька відповідей на надзвичайно важливе запитання: чому Радянський Союз, не прагнучи перетворитися на етнічно гомогенну

національну державу, таки вдавався до етнічних чисток?

По-перше, зазначає Т. Мартін, починаючи з 1920-х років радянська влада підтримувала політику створення максимально етнічно однорідних сільськогосподарських регіонів, що частково було відповіддю на силу національних рухів, частково — візією перехідного етапу (етапу цілковитого національного визволення) до стадії справжнього «інтернаціонального братерства трудящих». По-друге, режим використав поширені настрої етнічної ворожості до корейців, поляків, німців, фінів і, депортуючи ці групи, прагнув здобути підтримку більшості населення, водночас заспокоював себе, зменшуючи загрозу «закордонних впливів», які здавалися особливо небезпечними у середовищі прикордонних етнічних спільнот, що могли сподіватися підтримки від сусідніх, зазвичай антирадянські налаштованих країн. По-третє, до початку 1930-х років СРСР сам активно і досить успішно застосовував «принцип П'ємонту», прагнучи переконати, передусім українців і білорусів на теренах Польщі, що справжнє втілення їхніх національних і соціальних прав можливе лише в складі Радянського Союзу. Проте згодом уряд почав усвідомлювати й можливі зворотні наслідки надкордонних етнічних зв'язків (Martin T., 1998).

У вивченні означеного питання виокремимо кілька трактувань причин саме «національних операцій», здійснюваних сталінською владою під час Великого терору. На думку автора української геополітичної концепції, одного з видатних ідеологів українського націоналізму Юрія Липи, коли «Хазяїнові» стало ясно, що керувати світовою революцією йому не доведеться, бо він матиме справу з однією величезною державою, виникла проблема її унітарності: «Яко головний засіб утотожнення своїх територій, кремлівські доктринери поставили переселення мас. Ставка Москви на те, що їй удасться попросту перемішати свої народи, як ось мішається олива, бруд і вода. Ставка на те, щоб своїми маневрами мас перейти від формули «совітські народи» до «совітського народу». Тоді тільки бльок Москви був би чогось вартий обіч інших європейських і азійських бльоків, як Японія, Британія, Рим. Можливо, що приваблює Москву й приклад американського (З.Д.А.) котла племен і народів. ...Москва робить у себе переселення людських мас на широку скалю...» (Липа Ю., 1938). Автори та упорядники Донецької серії «Реабілітованих історією» зазначали, що Великий терор і етнічні чистки як його складник спрямовувались передовсім на знищення політичних суперників, колишніх керівників опозиції і ухилів партії, криваву чистку партійного та державного апарату, старих більшовиків та «колишніх», знищення осередків вільнотумства передовсім у середовищі інтелігенції

та «націоналізмів» (Реабілітовані історією: у 27 т., кн. 1, 2004. С. 40)

В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова аргументовано доводять, що суспільство, яке мутувало в умовах масового терору протягом двадцяти років радянської дійсності, на той час вже було цілком дезорієнтоване, розсоціалізоване і деморалізоване. На ідеях невідворотного заострення класової боротьби виростало щонайменше два покоління радянських громадян, які ментально абсолютно не сприймали навіть старих більшовиків, не те, що маргінальні соціальні групи — так званих «колишніх». Масовий психоз та заперечення всіх стандартів соціального співжиття, власне, і стали підосновою масового терору. Не лише Йосиф Сталін був відповідальний за нього. Доведене багатьма роками більшовицької революції до стану афекту суспільство самознищувало в собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, включаючи його безпосередніх творців (Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л., 2016. С. 156).

Вивчаючи дискусійні проблеми щодо причин проведення сталінським режимом саме «грецької операції» в межах СРСР, російський дослідник І. Джуха заперечив ідею про особисту неприязнь Сталіна до греків. Одна із причин, на його думку, полягала у проживанні на території СРСР значної кількості підданих Греції, вони склали 95 % від загальної кількості всіх іноземних підданих, які перебували у Радянському Союзі. Їх мешкання на радянській території зумовлювалося бажанням Йосифа Сталіна використати цих людей для розгортання підпільної і диверсійної роботи на Близькому Сході та в Південній Америці. Однак у 1935 р. у Греції відбулася реставрація монархії і до влади прийшов генерал Метаксаса — прихильник військової диктатури та відновлення монархії, внаслідок чого комуністична партія Греції, з якою сталінська влада пов'язувала певні плани розповсюдження впливу на Південний Схід та Південну Америку, була заборонена і загнана у глибоке підпілля. У цьому контексті греки на теренах СРСР стали «небезпечними» і кваліфікувалися як «п'ята колона» (Джуха І., 2006. 416 с.). Позицію І. Джухи поділяють Р. Подкур та маріупольські дослідники В. Романцов й О. Богатікова (Подкур Р., 2016. 216 с.; Романцов В., Богатікова О., 2011. С. 17–22). Разом з тим вони наголошують на недоречності вирізняти з-поміж інших якусь одну причину, що, на наш погляд, є цілком слушно. Нашарування різноманітних чинників, причин та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» та неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту

колонну» тощо, — усе це призвело до масових арештів, необґрунтованих звинувачень, страшних вироків грецькому населенню України.

Щоб усвідомити масштаб трагедії грецького народу, використаємо статистику. За переписом населення 1926 р., в УРСР проживало 104 666 греків. За даними Центрального статуправління, у республіці працювало 15 грецьких шкіл з 5-річним курсом навчання (для дітей 8–13 років) і одна грецька школа з 4-річним курсом навчання (для учнів 13–17 років) із загальною кількістю 1 348 учнів. 13 липня 1926 р. рішенням колегії Народного комісаріату освіти України у Маріупольському педагогічному технікумі було відкрито грецьке відділення з наміром згодом перетворити його на грецький педагогічний технікум. Це був єдиний в Україні заклад такого типу. Вже через рік на грецькому відділенні педтехнікуму навчалось 425 осіб. Педагогічні кадри цього закладу були сформовані з кращих національних педагогів Приазов'я. На поліграфічній базі Маріуполя здійснювалась видавнича діяльність грецькою мовою для освітніх та культурних потреб греків України. 27 жовтня 1930 р. у Маріуполі вийшов перший номер грецької газети «Колехтивистис». Останній її номер читачі отримали 17 грудня 1937 р. (через шість днів після горезвісної директиви № 50215 про початок «грецької операції»). Усього ж вийшло 972 номери «Колехтивистиса». 7 листопада на його шпальтах було опубліковано перший літературний твір на мові греків Приазов'я — поема Г.А. Костоправа «Ламброс» (Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 25–28), автор якої 23 грудня 1937 р. Маріупольським відділом НКВС був заарештований, а 14 лютого 1938 р. за вироком НКВС та прокурора СРСР — розстріляний (Книга пам'яті греків України, 2005, с. 257). У 1931 р. в Україні діяло 20 грецьких бібліотек, 19 сільських домів культури, 4 хати-читальні. 23 лютого 1932 р. у Маріуполі розпочав роботу перший у СРСР професійний Державний грецький театр. Наприкінці 1935 р. було створено грецький фольклорний ансамбль пісні та танцю Сартанської машинно-тракторної станції (Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 25–28). Але грудень 1937 р. повністю перекреслив досягнення на шляху національного будівництва, а майже усіх активістів цього руху — винищив.

Протягом другої половини 1937–1938 років на території України було проведено масові репресії проти національних меншин. Розпочалася «національна операція» Великого терору з оперативного наказу від 25 липня 1937 р. про підозрілих у шпionaжі німців. Через кілька тижнів, 11 серпня 1937 р., відповідно до директиви НКВС СРСР № 00485, було розпочато одну з найбільших національних операцій — «польську»,

метою якої став «розгром антирадянської роботи польської розвідки і диверсійно-повстанської низової мережі «ПОВ» — Польської організації військової. Пояснення було цілком у дусі сталінської доктрини «обложеної фортеці» та «підступи ворога» — «нечувані злочини фашистсько-повстанської і терористичної діяльності польської розвідки в СРСР» (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 7). Окремо було проведено аналогічні заходи проти румун, латишів, китайців, корейців, афганців, іранців, греків та ін. 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов підписав директиву № 50215 про нібито «викриття» та процес «ліквідації» органами НКВС розгалуженої мережі грецьких націоналістичних шпигунсько-диверсійних, повстанських, шкідницьких організацій, кінцевою метою яких є ліквідація радянської влади в місцях компактного проживання греків на території СРСР, відторгнення цих територій і створення на них буржуазної держави фашистського типу» (Цит. за: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 7)

Під арешт підпадали як громадяни СРСР, так і громадяни Греції, які 1) перебували на оперативному обліку й в оперативній розробці; 2) колишні великі торговці, спекулянти, контрабандисти, валютники; 3) греки, які проводили активну антирадянську, націоналістичну роботу із середовища розкуркулених, а також ті, хто сховався від розкуркулення; 4) політемігранти та нелегали, які прибули із Греції чи інших країн; 5) всі проживаючі на території СРСР греки — «закордонні агенти ІНО НКВД і Разведывательного управління РККА» (Директива НКВД СРСР від 11.12.1937 р. № 50215).

Місцевим органам НКВС наказувалося «особое внимание обратити на тщательную очистку» від означених категорій оборонні, транспортні підприємства та електростанції, військові підрозділи, апарати НКВС тощо. Як і в інших «національних» наказах, М. Єжов вимагав «одночасно с развертыванием операции по арестам проводить энергичную следственную работу с целью исчерпывающего вскрытия всех очагов и линий шпионско-диверсионной, повстанческой и националистической работы греческой разведки, обращая особое внимание на вскрытие всех связей агентуры греческой разведки с разведками английской, немецкой и японской» (Директива НКВД СРСР від 11.12.1937 р. № 50215).

М. Єжов звертав увагу на те, що для арешту осіб з партійного та командного складу, які мають спеціальні звання, необхідна санкція НКВС СРСР.

Слідство і засудження мало відбуватися згідно з оперативним (польським) наказом НКВС СРСР № 00485 через «вищу двійку».

Про результати операції начальники УНКВС мали доповісти вже 18 грудня 1937 р. Отже, як

зазначає Р. Подкур, М. Єжов, зважаючи на опрацювання методики проведення арештів по «національних лініях», вимагав за три дні здійснити масові арешти греків (Подкур Р., 2016. С. 113).

Начальник управління НКВС УРСР Донецької обл., старший майор державної безпеки Д. Соколинський у звіті від 10 січня 1938 р. доповів про арешт 3223 осіб грецької меншини, із них 99 грецьких підданих та 5 політемігрантів. Більшість працювала у сільському господарстві — 1638 осіб, в оборонній промисловості — 178 осіб, на вугільних і металургійних підприємствах — 617 осіб, у Маріупольському порту — 70 осіб (Подкур Р., 2016. С. 113).

Співробітники УНКВС оперативно провели арешти по «грецькій операції» і вже на засіданні «вищої двійки» від 10 січня 1938 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов і прокурор СРСР А. Вишинський засудили 174 представників грецької громади Донбасу до розстрілу (Протокол № 1 от 10 января 1938 года. URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_001.php). У супровідному листі начальник 8 (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, старший майор державної безпеки В. Цесарський наказував: «Немедленно приведите в исполнение приговора в отношении всех 174 человек, приговоренных к расстрелу. Дела на них со справками об исполнении приговоров вышлите в Москву» (Там само).

На засіданні «вищої двійки» від 15 січня 1938 р. М. Єжов та А. Вишинський засудили 274 представників грецької громади Донбасу до розстрілу, а 11 греків — до 10 років ув'язнення (Протокол № 2 от 15 января 1938 года (Донецкая обл.). URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_002.php).

За підрахунками 20 протоколів засідань «вищої двійки», оприлюднених І. Джухою на сайті «Грецький мартиролаг», де списки арештованих формувалися УНКВС по Донецькій, Одеській, Чернігівській, Київській, Миколаївській, Полтавській, Харківській областях, 6 протоколів — за списками дорожньо-транспортних відділів (із них 2 — Північно-Донецької, 1 — Південно-Донецької, 1 — Одеської, 2 — Сталінської залізниць) протягом січня-квітня 1938 р. до розстрілу було засуджено 1612 греків УРСР, ув'язнено на 10 років 199 осіб, відправлено на дослідження справи 31 особу. Серед громадян Греції до розстрілу було засуджено 245 осіб, 165 — до 10 років таборів, справи 19 осіб було відправлено на дослідження (URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/f_protocol_000.php).

Р. Подкур наводить дані начальника 1 спецвідділу НКВС УРСР А. Назаренка: із 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області в особливому порядку по «грецькій лінії» до розстрілу

засудили 3191 особу, ув'язнили — 121 (Подкур Р., 2016. 126 с.).

Абсурдність звинувачень вражає: за підрахунками авторів «Книги пам'яті греків України» 63,8 % засуджених були звинувачені як учасники грецьких шпигунських, націоналістичних, контрреволюційних, диверсійно-повстанських організацій. За участь в інших контрреволюційних організаціях засудили 9,2 %, за антирадянську агітацію і пропаганду — 19,3 %, звинувачення у пропаганді фашизму інкримінувалось 0,7 %, шпигунами виявилися 2,4 %, за шкідництво було засуджено 4,6 %, а одна жінка отримала строк ув'язнення за те, що була членом родини зрадника батьківщини (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 304).

Не менш абсурдним виявився і сам механізм реалізації директиви НКВС на практиці. Як зазначає С. Білокін, «колишнє ленінське Політбюро, очевидячки, завчасу не подбало про реєстрацію представників “ворожих національностей” (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому, коли справа дійшла до етнічних чисток, за браком картотек довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВД союзне і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот» (Білокін С., 2017. С. 556).

Начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) С. Реденс, етнічний поляк, який за «зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» був нагороджений у липні 1937 р. орденом Леніна, а за іронією долі у листопаді 1938 р. заарештований, у 1940 р. визнаний винним у шпіонажі на користь польської розвідки та звинувачений в участі у заколотній організації в системі НКВС й у тому ж році розстріляний, під час слідства зізнався: «...Робота за наказами про розгром шпигунських гнізд серед національностей, які не входять до Радянського Союзу (поляки, латиші, естонці, іранці, греки та інші) отримала назву “альбомної”, яку проводили методами, які інакше, ніж шкідливими, я назвати не можу... Сам порядок винесення вироків по цих “альбомних” справах був встановлений вельми і вельми примітивний, який заздалегідь допускав можливість творити усілякі неподобства, не побоюючись бути спійманим... я цілком і повністю несу відповідальність перед судом радянського народу... відчуваючи тиск з боку Єжова і центрального апарату, я у свою чергу тиснув на апарат — більше арештів» (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 8).

Нову лінію репресивної політики режиму легко помічали навіть в'язні. Моріс Шабле згадував: «На утро, после “подъема”, познакомившись с этой общей камерой, я был поражен ее “международным” составом. Это был, по истине, тюремный интернационал! Кого тут только не было! ...Здесь сидел болгарин доктор

Милорадович, несколько поляков, греков, болгар, немцев, венгров, молодой атлетически сложенный комсомолец, чех из-под Пильзена, костистый матрос-румын, старый еврей, бывший банковский служащий, галичанин лет 30-ти Саварин...» (Шабле М., 1947. С. 253).

Своєрідним «репресіям» було піддано і національні райони та сільради УРСР. У протоколі № 14 засідання політбюро ЦК Компартії України від 16 лютого 1938 р. вказувалось: «...отмечая наличие в ряде областей УССР различных национальных районов и сельсоветов (немецких, болгарских, греческих,), существование которых не оправдывается национальным составом населения этих районов, в соответствии с решением ЦК ВКП(б)У постановляет признать нецелесообразным дальнейшее существование как особых национальных районов, так и сельсоветов и ликвидировать национальные районы и сельсоветы путем реорганизации их в обычные районы, сельсоветы...» (Цит. за: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 314). За постановою по Донецькій області було ліквідовано грецькі національні райони Старо-Каранський (сільради району було приєднано до Волноваського й Тельмановського районів) та Велико-Янісольський (перетворено на звичайні райони Сталінської області) (Книга пам'яті греків України, 2005. С. 314–315).

При цьому «калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2, Велико-Янісольському — 679 та 45, Волноваському — 175 та 16, Маріупольському — 899 та 21, Старо-Бешівському — 623 та 31, Старо-Каранському — 460 та 19, Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (Див.: Книга пам'яті греків України, 2005. С. 224–226).

Усього ж під час «грецької операції» тільки на Донеччині було заарештовано 3658 осіб, з них розстріляли 3470. У переважній більшості це були чоловіки в розквіті сил. Їхня страта для грецької громади, яка в сукупності станом на 1926 р. налічувала понад 90 тис., мала катастрофічні наслідки. Зважаючи на необраховані втрати під час Голодомору, це був нищівний удар по генофонду грецької громади, для якої втрата понад 3 тисяч чоловіків важила дуже багато. І тому цілком не випадково протягом ХХ ст. вона виявляла сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках (Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л., 2016. С. 162).

Слід зауважити, що для грецького населення УРСР репресії почались задовго до кінця 1937 р. — «кулацька операція» не могла оминати працюючих, а отже заможних українських греків. Спірос Поліхроніадіс, посол Греції у Москві,

16 серпня 1933 р. повідомляв у Міністерство закордонних справ Греції: «Кількість засуджених грецького походження просто величезна! Селяни, що залишаються поза колгоспом, викликають ворожість влади, вони переслідуються, а суди легко знаходять привід до їх засудження. У розмові з паном Стерном (представником радянського МЗС) я знову наполягав на звільненні греків, однак він заявив, що ув'язнених інших національностей не менше. Але він не міг заперечувати, що арешти відбуваються саме за національною ознакою» (Цит. за: Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А., 2009. С. 71). Спротив грецьких селян політиці колективізації давав радянському уряду формальний привід до арештів тих, хто не прийняв радянське громадянство і наполягав на збереженні грецького. Радянська влада навіть не намагалась відшукувати формальні причини для арештів. Грецький посол повідомляв, що усі жителі грецького села в Криму були заарештовані лише задля того, «щоб мобілізувати працьовитість селян» (Там само. С. 72). Після настирливих протестів грецького посольства більшість заарештованих греків була звільнена, але їх одразу ж виселили до Казахстану. В. Нікольський, наводячи порівняльні дані про національну приналежність заарештованих протягом «куркульської операції» по УРСР в цілому і Донецькій області зокрема у 1937 р., зазначав: даних по греках у загальноукраїнській звітності немає, але по Донецькій області після росіян (35,12 % від загальної кількості репресованих цієї категорії) та німців (7,45 %) вони «посіли» третє місце (2,46 %). У загальній масі усіх заарештованих в Україні у «куркульській» та «національній» операціях у 1937 р. греки «посідали» четверте місце (більше 13 % від загальної кількості), їх загальноукраїнська частина по «куркульській операції» була не досить значна — дещо більше 2 %, але за «національною» операцією кожний четвертий був греком (Нікольський В.Н., 2009. С. 835–837).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді 263 виявлено 31 справу репресованих греків, із них 22 були підданими Греції.

Першого з них було заарештовано у неділю 29 серпня 1937 р. й розстріляно 1 листопада. Останніх двох заарештували 3 лютого й 23 березня 1938 р. (розстріляли обох у жовтні). На період з 15 грудня 1937 р. по 3 січня 1938 р. припадає уся решта (27) ув'язнень. Зокрема, 16 грудня було заарештовано 16 осіб. Із цих двадцяти семи осіб троє померло у тюрмі, один — у Карлазі й одного розстріляли 25 грудня 1937 р. 23 особи розстріляли в один день — 25 лютого 1938 р. (Білокінь С., 2017. С. 560). Всі вони були розстріляні за вже згаданою директивою від 11 грудня 1937 року № 50215.

Т. Снайдер у роботі «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» цілком справедливо зазначив, що у знищенні своїх громадян дві тоталітарні системи здійснювали однакові злочини в той же самий час, майже в тих самих місцях, сприяючи одне одному і підбурюючи одне одного. За підрахунками дослідника, знищувальні операції були спрямовані проти етнічних груп, які разом представляли лише 1,6 % радянського населення, однак склали не менш 36 % від загальної кількості жертв Великого терору. Таким чином, у членів переслідуваних національних меншин ймовірність бути розстріляними під час Великого терору була понад у 20 разів вища за звичайних радянських громадян. До кінця 1938 р. Радянський Союз знищив у 1000 разів більше осіб за етнічною ознакою, ніж нацистська Німеччина (Снайдер Т., 2015). Але якщо про нацистські злочини дізнавалися майже одразу, то сталінські на десятиріччя перетворилися на білу пляму радянської, української та світової історії, отруївши свідомість поколінням багатонаціонального населення України.

Таким чином, розгляд мотивів сталінського керівництва у здійсненні репресій стосовно грецького населення України, перебігу подій і наслідків «грецької операції» другої половини 1930-х років, протягом якої було ліквідовано господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» та неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, дає змогу дійти висновку про те, що звернення до історії сталінських репресій на тлі гібридної війни Росії проти України має бути одним із основних складників сучасної «політики пам'яті» в Україні. Це, безперечно, за умов усвідомлення того факту, що «Ренесанс сталінізму» в Росії є складовою російсько-українських війн пам'яті. При цьому маємо розуміти: маніпулювання комеморативними практиками за умов війни є не що інше, як військові «операції». У випадку зі сталінськими репресіями, зокрема проти національних меншин, це не просто намагання їх виправдати у минулому, а підготовка до дозволу в майбутньому. І про це маємо завжди пам'ятати.

ДЖЕРЕЛА

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–94 рр. Вид-ня 2-ге, виправл. і допов. К.: Пенмен, 2017. 1066 с.
2. Джуха І. Грецька операція: Історія репресій против греків в СРСР. СПб.: Алетейя, 2006. 416 с.
3. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv.htm
4. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_dostup_do_arhiviv_represivnih_organiv_komunistichnogo_totalitarnogo_rezhimu_1917-1991_rokiv.htm
5. Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А. «Мы есть. Мы были. Будем Мы». «Грецька операція» НКВД в Харькове. Х., 2009. 672 с.
6. Липа Ю. Призначення України. Л.: Хортиця, 1938. URL: http://www.ukrlit.net/lib/lipa_yuriy/1.html
7. Литвиненко О.М. Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень; Відділ гуманітарної безпеки. 05.06.2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>
8. Никольский В.Н. «Кулацкая операция» НКВД 1937–1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка. *Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе № 00447* / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. М.: РОССПЭН; Германский исторический ин-т в Москве, 2009. С. 785–843.
9. Книга пам'яті греків України / В.М. Никольський, О.М. Бут, П.В. Добров, В.О. Шевченко. Донецьк: Вид-во КП «Реґіон», 2005. 336 с.
10. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
11. Реабілітовані історією: у 27 т.: Донецька область. Кн. перша. Науково-документальні нариси. Донецьк: Вид-во КП «Реґіон», 2004. 648 с.
12. Романцов В.М., Богатікова О.В. Причини проведення «грецької операції» в умовах сталінського тоталітарного режиму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* Маріуполь, 2011. Вип. 1. С. 17–22.
13. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
14. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи / відп. ред. Г. Боряк. К.: Інститут історії України, 2016. 616 с.

15. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
16. Шабле М. В доме предварительного заключения. *Новый журнал*. 1947. Т. XVII. С. 253–254.
17. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2>.

REFERENCES

1. Bilokon, S. (2017). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–94 rr. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene. K.: Penmen [in Ukrainian].
2. Dzhuha, I. (2006). Grecheskaia operatsiia: Istoriia repressii protiv grekov v SSSR. SPb.: Aleteia [in Russian].
3. Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystytskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky vid 9 kvitnia 2015 roku, № 317-VIII) [in Ukrainian].
http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv/4.htm
4. Zakon Ukrainy pro dostup do arkhiviv represyivnykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv vid 09.04.2015 № 316-VIII [in Ukrainian].
http://kodeksy.com.ua/pro_dostup_do_arhiviv_represivnih_organiv_komunistichnogo_totalitarnogo_rezhimu_1917-1991_rokiv.htm
5. Lebedeva, V. P., Uzbek, Ye. A., Dziubenko, N. A. (2009). “My yest. My byli. Budem My.” “Grecheskaya operatsiia” NKVD v Kharkove. Kharkov: Timchenko A. N. [in Russian]
6. Lypa, Yu. (1938) Pryznachennia Ukrainy. Lviv: Khortytsia [in Ukrainian].
http://www.ukrlit.net/lib/lipa_yuriy/1.html
7. Lytvynenko, O. M. Vyklyky natsionalnii politytsi pamiaty v chasy «hibrydnoi viiny». Analitychna zapyska, Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, Viddil humanitarnoi bezpeky [in Ukrainian].
<http://www.niss.gov.ua/articles/1818/>
8. Nikolskiy, V. N. (2009). «Kulatskaia operatsiia» NKVD 1937–1938 gg. v ukrainskom Donbasse i yeio statisticheskaia obrabotka. *Stalinizm v sovetskoj provintsii: 1937–1938 gg. Massovaya operatsiya na osnove # 00447*, sost. M. Yunge, B. Bonvech, R. Binner. M.: ROSSPEN; Germanskiy istoricheskiy in-t v Moskve, pp. 785–843 [in Russian].
9. Knyha pamiaty hrekiv Ukrainy. (2005). Donetsk: Vyd-vo KP «Rehion». 336 p. [in Ukrainian].
10. Martin, T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing [in English].
<https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2>
11. Podkur, R. Yu. (2016). “Velykyi terror” 1937–1938 rr. na Donbasi. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 126 p. [in Ukrainian].
12. Reabilitovani istoriieiu. U 27 tomakh: Donetska oblast (2004). Knyha persha. Naukovo-dokumentalni narysy. Donetsk: vyd-vo KP “Rehion”. 648 p. [in Ukrainian].
13. Romantsov, V. M., Bohatikova, O. V. (2011) Prychyny provedennia «hretskoi operatsii» v umovakh stalinskoho totalitarnoho rezhymu. Mariupol, *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu, Seriia: Istoriia. Politolohiia*, Vyp. 1, pp. 17–22 [in Ukrainian].
14. Smolii, V., Kulchytskyi, S., Yakubova, L. (2016) Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy. *Analitychna dopovid*, vidp. red. H. Boriak, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 616 p. [in Ukrainian].
15. Snayder, T. (2015). Krovavyie zemli: Yevropa mezhdru Gitlerom i Stalinym. Per. s angl., Kyiv: Duliby, 584 p. [in Russian].
16. Shable, M. (1947) V dome predvaritel'nogo zakliucheniia. *Novyi zhurnal*, T. XVII, pp. 253–254 [in Russian].
17. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. (2017). Za zah. red. V. P. Horbulina, Kyiv: NISD, 496 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 05.11.2019.

Олександр Бонь
ORCID iD 0000-0003-3287-5955
Світлана Савченко
ORCID iD 0000-0002-7123-9014

УДК 929Апанович:94(477)«19»
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.4

ОЛЕНА АПАНОВИЧ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Олена Апанович була серед небагатьох істориків України радянського часу, які стали відомими завдяки дослідженням козацької тематики і пам'яткоохоронній діяльності. Діяльність зі збереження історичної пам'яті українського народу, пам'яток козацької доби почалась у 1950 р., коли вона фіксувала стан історичної пам'яті населення на території колишньої Запорозької Січі. О. Апанович стала однією з ключових постатей у створенні заповідника на Хортиці. У кінці 1980-1990-х років була науковим керівником експедицій «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле».

Ключові слова: Олена Апанович, історична пам'ять, пам'ятки українського козацтва, Запорозькі Січі, Хортиця.

Oleksandr Bon,
Svitlana Savchenko

OLENA APANOVYCH AS A PRESERVER OF NATIONAL UKRAINIAN HISTORICAL HERITAGE

Olena Mykhailivna Apanovych belonged to socially active Ukrainian historians. Being among that small group of non-conformists to the Soviet regime, she became famous both due to the cossacks history research, popularization of their history, and cultural heritage preservation. In independent Ukraine she concentrated on preservation work and made a significant impact on recovery of national idea. The aim of this research is to unveil Olena Apanovych work for Ukrainian history preservation.

Based on problem-chronological method of analysis of Olena Apanovych's diaries, archive materials of Ukrainian community on memory preservation, personal archive documents, her involvement into social activities of the Soviet and post-Soviet time had been revealed. Prosopographical method allowed us to show the peculiarities of Olena Apanovych relationship with the scientific community.

The article described that preservation process started in 1950s when Olena Apanovych, as a member of scientific expedition, researched on remains of Zaporizka Sich. At that time she analyzed the extent of cultural self-awareness as well as the research engaged more interest to the Ukrainian history. Later, in 1950s–1970s Olena Apanovych became one of the major expert of cossacks history preservation in Ukraine, among others, she established the memorial on island Khortytsia. Besides publishing activity on the topic, she led two scientific expeditions “Zaporizka Sich: destroyed and survived”.

Key words: Olena Apanovych, historical heritage, history of Ukrainian cossacks, Zaporizka Sich, Khortytsia.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Бонь О., Савченко С., 2019

Олена Михайлівна Апанович — відома представниця української історичної науки, яка у радянський час репрезентувала її неконформістську частину. У діяльності науковця протягом пів століття в центрі уваги перебували теми, пов'язані з козацтвом та історичною пам'яттю українського народу про цей феномен в історії нашої батьківщини. В умовах «перебудови» та в часи незалежності України вона доклала значних зусиль для популяризації української історії та культурної спадщини й відновлення історичної пам'яті української нації, оскільки вважала це найважливішою справою свого життя.

Метою статті є висвітлити роль і місце Олени Михайлівни Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу. Джерельною базою публікації стали матеріали особового архіву дослідниці в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського й документи архіву Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у Державному архіві міста Києва, які або раніше не досліджувались, або є маловідомими для широкого загалу.

У роботах про діяльність Олени Михайлівни Апанович завжди зазначається, що вона активно

займалась пам'яткоохоронною працею у 1950 — на початку 1970-х років (Апанович О.М., 1995. С. 200 с.; Дмитрієнко М.Ф., 1999. С. 70–86; Історія українського середньовіччя..., 1995), проте її аналогічна діяльність у часи «перебудови» та незалежності України ще не знайшла належного висвітлення. Ця громадська праця не згадується і в енциклопедичних виданнях (Енциклопедія історії України: в 5 т., 2003. Т. 1: А-В. С. 110–111). Спеціально не досліджувався і аспект її діяльності щодо збереження і відродження історичної пам'яті українського народу.

Хронологічно і тематично цю діяльність можна поділити у такий спосіб: дослідження пам'яток та історичної пам'яті про Запорозьку Січ у 1960-1970 рр.; популяризація історії і пам'яток козацтва у публічній площині у цей же час; експедиції по території колишньої Січі у 1980-1990 рр.

Дослідження та популяризація козацької тематики у радянський час мали значний громадський розголос. Олена Апанович практикувала різноманітні популяризаторські заходи, завдяки чому отримала неофіційний статус «козацької матері». У своїх наукових розвідках вона вбачала не лише завдання створити якісний науковий доробок, а й можливість збереження історичної пам'яті українського народу. Зауважимо, однак, що відбувалось це в умовах значних політико-ідеологічних обмежень наукової та громадської діяльності, й тому не може розглядатись як вільна наукова творчість, а лише як те, що дозволялося радянським режимом. «Відлига» часів Микити Хрущова значно активізувала відродження національної пам'яті в Україні. Однією з форм цього процесу вважаємо пам'яткоохоронний рух. Союзне та республіканське партійне керівництво змушене було рахуватись з цією діяльністю і зробило спробу спрямувати його в ідейно належне річизце — збереження пам'яток радянського періоду. Але Валерій Смолій зазначав, що робота вчених Інституту історії АН УРСР О. Апанович, В. Голобуцького, В. Дядиченка, О. Компан з увічнення історії козацтва зумовлювалась не стільки науковими планами Інституту, скільки патріотичним служінням національній ідеї в умовах штучно насадженої політики русифікації України (Збережемо тую славу. 1997. С. 3).

Одним із головних пам'яткоохоронних проєктів 1960–1970-х років було створення Хортицького козацького заповідника. Для цього склався цілий комплекс умов, проявили свою активність патріотично налаштовані партійні й державні діячі, тому цей проєкт став можливим. Значну роль у цьому відіграли заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко, начальник обласного управління культури Степан Кириченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР Петро Тронько (Збережемо тую славу. 1997.

С. 9–10). Зокрема, про активну участь останнього у цій справі Олена Апанович зазначає в одному з пізніших інтерв'ю (Овсієнко В., 1999). І це стало можливою платформою для діяльності науковців і митців. Тоді вчені написали листа на ім'я керівника ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР І. Казанця про необхідність створення Державного заповідника історії запорозького козацтва на Хортиці. Секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрій Скаба, вислухавши пояснення П. Тронька, погодився і поставив підпис на листі до ЦК КПУ поряд з підписом заступника Голови Ради Міністрів. Так з'явилась 18 вересня 1965 р. постанова Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва». Зауважимо, що партійне керівництво навряд чи сподівалось, що ця ініціатива переросте у широкомасштабну національно значиму програму (Збережемо тую славу. 1997. С. 11–13). Але без урядової постанови створення заповідника на Хортиці було просто не можливо. Реалізовувався проєкт за участі АН УРСР, зокрема Інституту історії. Президія АН УРСР доручила саме Олені Апанович скласти науково обґрунтований проєкт, який згодом і став основою ухваленого Президією рішення про реалізацію урядової постанови. Вона також розглядала як відродження історичної пам'яті українців спорудження пам'ятних знаків на місцях, пов'язаних із запорозьким козацтвом. Саме їй у грудні 1965 р. директор Інституту історії К.К. Дубина доручив на основі пропозицій з областей (документ на 47 аркушах) складання переліку пам'ятних знаків і направлення до міністерства (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Також Олена Апанович доповідала з питання тематичних пропозицій до проектування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на острові Хортиця на засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР 25 липня 1966 р. (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 23). Освоєння території вона пропонувала здійснити у два етапи. Першу чергу (музей і панораму в одній будівлі) планувалось завершити до 1970 р. Передбачалось, що музей матиме 6 експозиційних залів та робочі приміщення. Два зали площею 250 м² відводились для відтворення ранньої історії запорозького козацтва та для радянської історії Хортиці. На панорамі пропонувалось зобразити дуже важливий для української історичної пам'яті епізод взяття козаками Кафи 1616 р. Також відродженню історичної пам'яті мав слугувати створений за пропозицією О. Апанович етнографічний музей просто неба, за досвідом країн Європи, балтійських республік та першої вдалої спроби в Переяславі, здійсненої М. Сікорським. Цей скансен мав відтворювати частину Січі, показати, що запорозьке козацтво було генератором матеріальних і духовних

цінностей. Третю частину мали складати скульптури — козацька варта, зображення Тараса Бульби, козака Байди, козака Голоти та історичних діячів — Б. Хмельницького, К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, П. Сагайдачного, Д. Нечая, М. Кривоноса (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Як бачимо, поряд з літературними персонажами мали бути знакові герої козацьких дум, народних пісень та діячі української історії. Крім цього, О. Апанович на засіданні пропонувала для створення козацького «пантеону» перенести на Хортицю могилу Івана Сірка та із Соловків прах Петра Калнишевського. І хоча ця ініціатива, як і перенесення могили Йосипа Гладкого (визнала його заслуги у виводі колишніх запорожців із володінь Туреччини), не була реалізована, це свідчить про те, якого значення історикія надавала цьому місцю у відродженні героїчної історії козацтва та народної пам'яті про неї.

У реалізації постанови О. Апанович тісно співпрацювала з Миколою Киценком — генератором ідеї Хортицького заповідника — та Степаном Кириченком. Підготовка проекту меморіального комплексу на Хортиці викликала значний суспільний резонанс й обговорення у фахових та урядових колах. Це був той, нечастий в умовах радянської системи випадок, коли поєднувались громадські, наукові та державні ініціативи. О. Апанович разом з М. Брайчевським, О. Компан та К. Стецюк працювала у комісії, створеній Держбудом УРСР і Спілкою архітекторів УРСР для складання громадської експертизи проектів заповідника на Хортиці (НА ІУ. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 11). Громадські обговорення проекту викликали загальне піднесення української інтелігенції. Микола Киценко у листі до Олени Апанович від 12 квітня 1967 р. згадував: «5-го квітня від приїжджих киян я дізнався, що в столиці відбулися збори представників творчої інтелігенції, на яких обговорювалось питання про Хортицю... Який би я був щасливий, якби побував на тім обговоренні! В моїй душі немає нічого святішого Хортиці» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 2 од. зб. Арк. 2).

На 1967 р. вчена вже створила унікальну картотеку пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, яку передала Міністерству культури. Широкий резонанс мала публікація цієї бази даних у 1967–1968 рр. у кількох номерах журналу «Україна» (Дмитрієнко М.Ф., 1999. С. 77). О. Апанович вважала, що «встановлення пам'ятних знаків... вимагає виявлення і відбору цих місць на основі наукової класифікації», тому пропонувала поділити пам'ятки запорозького козацтва на групи: місця Запорозьких Січей; центри запорозьких паланок; козацькі зимівники; традиційні місця сторожових постів (беке-тів); місця перевозів і переправ тощо (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Слугувати відродженню

історичної пам'яті мала, на її думку, репрезентація відомостей про козацьке минуле у меморіальних записках, поясненнях екскурсоводів, експозиційних характеристиках, описах та коментарях. Так створювався загальнонаціональний дискурс пам'яті про козацтво.

Архів вченої доносить до нас її наполегливу роботу протягом другої половини 1960 — початку 1970-х років над переліком імен видатних діячів Запорозької Січі для спорудження їм пам'ятників. Олена Михайлівна склала список із 20 осіб. Імена найвідоміших козацьких ватажків супроводжувались довідками і місцями, де, на думку дослідниці, варто було б поставити пам'ятники: Яцько Острянин (м. Остер), Іван Підкова (площа Ринок у Львові), Северин Наливайко (м. Біла Церква), Павло Павлюк (м. Черкаси), Іван Богун (м. Вінниця), Самійло Кішка (м. Канів), Максим Залізняк та Іван Гонта (м. Умань) тощо. Серед них знайшлося місце і для жінки — Олени Зависної, дружини сотника, яка відзначилась в обороні Бучі (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37). Хоча пропозиції О. Апанович реалізовані лише частково, проте цей список і сьогодні лишається актуальним у відновленні пам'яті та національної самосвідомості українців.

24 листопада 1967 р. у Київському Будинку архітектора відбулося громадське обговорення проекту заповідника, в якому взяла участь Олена Апанович. Цей процес спонукав українську інтелігенцію до розуміння нагальної потреби відродження національної історичної пам'яті, а отже, і самосвідомості. Ю. Щербак у своєму виступі, зокрема, зазначив: «Ми нарешті повернулись до нашої славної історії...» (Збережемо тую славу. 1997. С. 128–129). Але реалізація проекту наражалась не лише на опір ортодоксальної партійної номенклатури, а й на нерозуміння виконавцями на місцях значимості цього задуму. Віктор Красенко, молодий архітектор, який навчався в Києві і був серед авторів проекту заповідника направлений до Запоріжжя під керівництвом Євгена Жарікова (директора Запорізької філії «Укрміськбудпроект»), так описує складну атмосферу в листі до Олени Апанович від 12 лютого 1968 р. із Запоріжжя: «Запорізька філія не може зробити цього проекту, бо тут відсутнє саме головне — любов та щира думка» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 312. Арк. 1–2).

Як член конкурсної комісії проекту заповідника від АН УРСР у 1968 р., О. Апанович вважала, що комплекс мав складатись з трьох частин — музей-панорама, музей просто неба, садово-декоративний парк. Планувалося, що у музеї з семи залів чотири розкриватимуть історію запорозького козацтва. План панорами взяття Кафи козаками під проводом П. Сагайдачного розробляли Олена Апанович і Микола Киценко. Пізніше в одному з інтерв'ю дослідниця згадувала, що

цьому сюжету було надано політичного звучання: «Про Сагайдачного взагалі не можна було говорити, бо був відкритий лист якогось військового через “Літературну Україну”, в якому питалося: “Як можна про такого зрадника писати — він же на Москву ходив!”» (Овсієнко В., 1999). Складна ідеологічна обстановка навколо конкурсу проєктів на Хортиці відображена у листі вже згаданого В. Красенка до О. Апанович від 5 червня 1968 р.: «Живу у гуртожитку, де до мене ще приставлено “товаришів”. Єдина втіха — це бібліотека, ...є в мене думка, щоб заснувати на Хортиці український університет — “Найновішу Січ”. Де лицарство будуть добувати в науках. ХХ вік — вік розуму. Вік героїв вже відійшов». Вже за три тижні Віктор Красенко повідомив Олену Апанович, що відмовився брати участь у конкурсі: «В наш час не можливо яскраво і правдиво втілити ідею цієї великої справи. А погоджуватись на якісь півміри, щоб було і не вашим і не нашим, не можу... Особливо яскраво бачу, що людину можна виховати тільки на національному ґрунті» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 312. Арк. 3–4).

У той же час частина вищого партійно-державного керівництва (такі, як П. Шелест, П. Тронько) усвідомлювали важливість збереження історичної пам'яті українського народу. Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест у своєму щоденнику у зв'язку з подіями на Хортиці у травні 1969 р. зазначав: «Почему мы интересуемся античным миром, миром культур Востока, Африки? А мир своего народа предаём забвению. Это могут делать только тупые люди, предатели своего народа, не помнящие родства, кровности своего собственного народа» (Шелест П.Е., 1995. С. 452).

Все ж зусилля Олени Апанович та її колег не були марними. У виступі представника Запорізької обласної організації УТОПІК О.Г. Забігайло на семінарі з вивчення і популяризації пам'яток у лютому 1970 р. зазначалось значне зростання інтересу екскурсантів до Хортиці: за 1969 р. прочитано 1221 лекцію (приблизно 37 тис. слухачів), проведено 27 зустрічей біля пам'ятників, де було 5 400 відвідувачів. Створено народний університет охорони і популяризації пам'яток історії і культури на 120 слухачів (ЦДАВОУ. Ф. 4760. Оп. Спр. 121. Арк. 13, 25). Пам'ятки запорозьких козаків стали у 1970 р. темами курсових проєктів студентів кафедри архітектурного проектування архітектурного факультету Київського державного художнього інституту. Проєкт зі вшанування пам'яток охопив дев'ятнадцять областей України.

Значення Хортицького заповідника для суспільства і для себе Олена Апанович сформулювала так: «Яворницький організував і очолив археологічні розкопки запорозьких місць... Мені здавалось, що я якось продовжую його працю, але прийшов застій, і всі наші роботи

були перекреслені» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Матеріали до біографії О.М. Апанович. Од. зб. 1. Арк. 28). Тепер будівництво на Хортиці розглядалось партійним керівництвом як рецидив українського націоналізму (Збережемо тую славу. 1997. С. 16). Нова хвиля боротьби з українським націоналізмом, «маланчуківщина» у 1972 р. робила свою справу: 2 січня 1973 р. М. Киценко був змушений написати заяву про звільнення у зв'язку з погіршенням стану здоров'я та «появи протирічних рецензій» на книгу «Хортиця в героїці і легендах». Слава «козацької берегині», ледве чи не «єдиного козака в українській історичній науці», обернулася в 1972 р. для О. Апанович усуненням від наукової та громадської роботи, пов'язаної з козацтвом, фактичною забороною публікуватися (Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. 2000. С. 57). Хоча їй та однодумцям не вдалося створити заповідник у тому вигляді, як вони планували, але їхня робота сприяла значному відродженню історичної пам'яті в радянській Україні у 1960–1970-х роках.

Популяризація козацької тематики давала свої результати. Основний з яких — збільшення інтересу до історичного минулого українців, посилення краєзнавчого руху в «козацьких» регіонах України. Олена Апанович нерідко відповідала на листи, що надсилалися до Інституту історії. Це спілкування було взаємокорисним. Нотатки на машинописних копіях цих листів фіксують, що вчена сама багато черпала інформації про пам'ятки козацтва, уточнювала факти і події. Наголосимо, що з листів можна дійти висновку про те, що згадана публікація О. Апанович у журналі «Україна» збурила інтерес не тільки до запорозького козацтва, а загалом до минулого регіонів. Особливо цікавим був лист із Кубані від анонімного нащадка козаків. Свідомо Олена Апанович не зберегла конверт і дані цієї людини, оскільки зміст листа дуже гострий як на 1960-ті роки. Від самого початку автор закидає «хліборобній, історично поетичній Україні» те, що представників Кубані не запросили на святкування 50-річчя радянської влади в Україні, тоді як були присутні українці з Америки і Канади, щоб показати «як розцвіла Національна Україна». У тексті листа згадуються героїчні сторінки боротьби запорозьких козаків, наводиться частина тексту гімну «Ще не вмерла Україна», що було на той час небезпечно. Далі автор згадує дореволюційний пам'ятник козакам у станиці Таманській, який на той час не зберігся. У тексті автор звертається (російською): «Якщо ви запитаєте хто я, то я розкажу вірш, що писали турецькому султану у відповідь» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Ще однією формою роботи Олени Апанович щодо відродження історичної пам'яті українців була популяризація нею історії козацтва, зокрема публічні лекції. У середині 1967 р. вона

розробила теми про історичні пам'ятки для створення науково-популярних, хронікально-документальних і художніх фільмів (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 26). Вагомими були зусилля О. Апанович з організації та проведення лекторію з історії козацтва разом із своїми однодумцями з Інституту історії. Попри те, що програма лекторію була розроблена у 1967 р., відділення товариства «Знання» при АН УРСР відмовилось організувати його. Тоді Олена Апанович та її колеги вирішили провести ці заходи у рамках АН. 3 грудня 1969 р. о 19.00 після VI Пленуму правління УТОПІК у конференц-залі секції суспільних наук АН УРСР (вул. Кірова, 4 — нині вул. Грушевського) відбулося відкриття народного університету «Пам'ятники України». Було організовано роботу міського лекторію з історії Запорозької Січі. До складу лекторів увійшли О.М. Апанович, М.Ю. Брайчевський, Я.І. Дзира, К.Г. Гуслистий, К.І. Стецюк, Ф.П. Шевченко. План роботи лекторію містить правки Олени Апанович, що засвідчує її внесок в організацію цього важливого для України проекту (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 38). І. Колесник вказує, що ці лекції викликали масовий інтерес — до 1000 присутніх (Колесник І., 2015. С. 174). Тексти та матеріали лекцій, які читала Олена Михайлівна в Київському державному художньому інституті, збереглися. І хоч тематика і вимагала деяких ідеологічних «пожертв» (наприклад, «Ф. Енгельс про військове мистецтво», лєнінські цитати), але в цілому відображала найцікавіші сторінки козацького періоду та діяльність національних героїв: Хотинська війна, М. Кривоніс, П. Сагайдачний (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Лекції з історії запорозького козацтва, які читались в Київському художньому інституті та матеріали до них. 1969 р.). Особливо цікавою була лекція Олени Апанович у Театрі ім. І. Франка в Києві у 1970 р., чернетка якої збереглась серед паперів архіву (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Козацтво — збройна сила. Лекція в театрі І. Франка. Чернетка. [1970 р.] 15 арк.). Олена Апанович мала успішний досвід роботи в ефірі Українського радіо, беручи участь в історичних програмах як для дорослих, так і для дітей. Важливо зазначити, що і в 1976–1980-х роках, навіть коли вона вже не працювала в інституті, вчену запрошували до участі. Цікавим є той факт, що Олена Апанович як людина російськомовна свої пізніші виступи та доповіді виголошувала виключно українською (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Радіо). Як і загалом УТОПІК, вчена досить активно використовувала засоби масової інформації для пропагування пам'яток історії та культури, відновлення історичної пам'яті. І хоча основна тематика цих виступів була часто ідеологізованою, Олена Апанович вміло користувалась цими можливостями. Так, у липні 1968 р.

вона занотувала форми своєї роботи: виступи у «Робітничій газеті» у рубриці «Золоті ворота», у радіожурналі «Скарби України», в «Українському історичному журналі» (з темою «Пам'ятки фортифікаційного мистецтва на Україні»), засоби масової інформації обласного рівня (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 26). УТОПІК на 1969 р. передбачало, що О. Апанович і О. Компан спільно з Комітетом з радіомовлення і телебачення мали організувати підготовку матеріалів для радіожурналу «Пам'ятки України», виступів на радіо і телебаченні (Там само). Продуктивною, інноваційною для того часу була ідея Олени Михайлівни про поєднання вивчення і популяризації пам'яток історії та культури козацтва з туризмом. Деякі пам'ятки вона вважала гідними для включення у всесоюзні й міжнародні туристичні маршрути. Ініціювала створення республіканського маршруту «Меморіальні місця та історичні пам'ятки запорозького козацтва», маршрутів «малого туризму» у межах окремих районів. Для популяризації цих маршрутів їх фото мали висіти у школах, будинках культури і закликати у «не такі вже далекі, але захоплюючі подорожі». Популяризацію культурної спадщини козацтва дослідниця ще розуміла як виховання свідомого громадянина, формування цінностей, поваги до історії власного міста, села, регіону, однак для радянського режиму це було ідеологічною загрозою (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 37).

Продовжити свою діяльність у дослідженні та збереженні пам'яток українського козацтва, відновленні історичної пам'яті українського народу Олена Апанович змогла лише в нових суспільно-політичних умовах «перебудови» та в період новітньої української держави. В архіві ІР НБУВ зберігся зошит вченої із назвою «Що зроблено. Хортиця». Нотатки, зроблені в кінці 1980 — на початку 1990-х років, яскраво характеризують стан Хортицького заповідника: «1. В застійні часи всі починання були підрублені під корінь. 2. Постанова не виконувалась, коли щось й робилось, то це була антитеза постанові. 3. Побудували музей за найгіршим проектом Жарікова та його групи. 4. Філіал музею історії міста Запоріжжя. 5. Панорама. Замість Кафи “Повстання сіроми”. Головне — міжнародне значення. Антиісторична, антихудожня. 60.000 — можна було б побудувати Січ за ці гроші. Він, взагалі, клепає ці діорами, це для нього як годівниця. 6. Сам заповідник перейменували, тепер — Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця. 7. У нестерпних умовах працює колектив і дирекція, тому що склалася парадоксальна ситуація. Юридичний нонсенс. Заповідник територія, а заповідник не хазяїн землі. Установи поводять себе як колонізатори, не беручи до уваги статус і права заповідника. А ситуація з мостом через Хортицю — це апогей беззаконня, відсутності

здорового глузду, манкуртного ставлення до своєї історії, культури, національного, козацького духу» (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 39). Не виконувались і десятки рішень про припинення руйнування пам'яток Хортиці (Збережемо ту славу. 1997. С. 401). 27 лютого 1988 р. центральна газета УРСР «Радянська Україна» опублікувала звернення громадських діячів на захист Хортиці. Протестуючи проти будівництва мосту через південну частину Хортиці, вимагали не ігнорувати статус історико-культурного заповідника (Збережемо для нащадків. 1988. 27 лютого).

Зважаючи на цю ситуацію, у 1989 р. журнал «Пам'ятки України» ініціював організацію експедиції з дослідження пам'яток козацтва «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». У першому числі журналу за 1989 р. анонсувалось проведення експедиції місцями Запорозьких Січей та пропонувалось громадськості зробити добродійні внески (Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. 1989. С. 15). Підтримали ідею археолог Д. Телегін та історик Ф. Шевченко, запропонувавши призначити науковим керівником експедиції О. Апанович (Сериков А., 1989. С. 7). Хоча є джерела, які вказують, що ініціатором експедиції був саме Д. Телегін (Бойко Л.О., 2010. С. 58). Після оприлюднення цієї ініціативи матеріальну допомогу несподівано надало Міністерство меліорації та водного господарства УРСР, яке виділило експедиції корабель для подорожі Дніпром. Суттєво допомогли: товариство «Просвіта», яке організувало акцію збору добровільних пожертв на Андріївському узвозі в день Києва у 1989 р., читачі журналу «Пам'ятки України» та представники української діаспори. Було проведено добродійний концерт у Маріїнському парку, де кілька тисяч глядачів захоплено зустріли О. Апанович та інших учасників майбутньої експедиції. У своїй промові до присутніх Олена Михайлівна наголосила, що після досліджень академіка Дмитра Яворницького, за виключенням археологічних досліджень 1950-х років, у яких вона особисто брала участь, вперше планувалось комплексно дослідити місця Січей. О. Апанович так оцінила атмосферу зібрання: «Яке вирування народного духу! Яке одноставне поривання до предківського минулого, що ледь не вчора було ідеологічною кривою... Виходить, нічого-нічого не вийшло у тих безбаченків!» (Сериков А., 1989. С. 8). Комплексна експедиція з 20 осіб (науковці, представники творчих організацій) вирушила теплоходом по Дніпру. Мета експедиції була науково-просвітницька. Передбачено не тільки зафіксувати «залишки залишків», а й провести широкі зустрічі з громадськістю. Як згадував учасник експедиції, майбутній шевченківський лауреат, а тоді співробітник журналу «Україна» Микола Шудря, Олена Михайлівна під час експедиції «правила всім за взірць»,

колеги захоплювались «козацьким лицарством цієї бентежної й незламної особистості». У журналі була оприлюднена стаття-звіт головного редактора Анатолія Серикова про цю експедицію (Сериков А. 1989. С. 6–11). Він зауважує, що завдяки Олені Апанович та її колегам у 1950–1970-х роках козацька тематика «запліднила у згадані десятиліття думки і почуття мільйонів українців» (Там само. С. 6). Анатолій Сериков у кінці своєї статті також торкається цієї болючої теми і ставить риторичне питання про біологічний і духовний голод українців: «Спочатку нищиться національна пам'ять, сама нація зникає вже потім» (Там само. С. 11). Як мету експедиції у детальному звіті (зберігся в архіві О.М. Апанович) Олена Апанович визначила підготовку до продовження реалізації постанови 18 вересня 1965 р. З метою відродження національної самосвідомості планувались зустрічі з мешканцями запорізьких земель (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). Далі Олена Апанович зазначала, що маршрут був розроблений відповідно до плану експедиції Д.І. Яворницького, яка відбувалась у кінці 1880-х років. Також було використано матеріали археологічної експедиції 1951 р. (Там само). Учасники експедиції констатували запустіння Троїцької церкви Мотронинського монастиря, були вражені станом історичних та природних пам'яток Холодного Яру. І попри те, що у 1968 р. пам'ятні дошки та меморіальні знаки біля деяких пам'яток встановили, охорона їх не здійснювалась (Демиденко О., 2006. С. 421–422).

Природно, що найбільше пам'яток Січі учасники експедиції вивчали на Дніпропетровщині. Вони побували на місці Чортомлицької Січі та біля Капулівки (Жуковський М.П., 2012. С. 283), на місці підзахоронення та колишнього поховання І. Сірка, з'ясувавши, що берег підмивається і далі (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). У Дніпропетровську експедиція відвідала історико-краєзнавчий музей і констатувала, що колекцію старожитностей О. Поля та Д. Яворницького було в значній мірі втрачено. Зanedбано виглядала могила Дмитра Яворницького. «Відігрілися» душі членів експедиції у меморіальному будинку Дмитра Яворницького, який було відкрито в листопаді 1988 р.

Чи не найбільше уваги і часу присвятила експедиція острову Хортиця. Саме під час неї, як зазначає Олена Михайлівна, було усвідомлено, що питання охорони пам'яток нерозривно пов'язано з питаннями екології. У Запоріжжі, окрім Хортиці, було відвідано могилу останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого (будинок якого незадовго до того було знищено, попри протести громадськості). Члени експедиції обстежили також городище Кам'янської Січі, де був похований кошовий К. Гордієнко. Було виявлено, що хрест на могилі К. Гордієнка значно

пошкоджений, зокрема і сучасними вандалами (Ленченко В., 1990. С. 20–22).

Протягом експедиції пам'яткоохоронці оживили музейну справу в регіоні, докладно ознайомившись із експозиціями і фондами музеїв міста Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя та с. Покровського. Особливе занепокоєння викликав музей на Хортиці, збудований за «найгіршим», на думку О.М. Апанович, проектом: «Це — гігантська сірникова коробка, покладена пліском». У ньому, перетвореному на філіал міського музею Запоріжжя, не було козацьких пам'яток, окрім люльок, та «антихудожньої, антиісторичної», на думку О. Апанович, діорами. Невідомо куди зникли тисячі козацьких пам'яток, зібраних співробітниками заповідника у 1960–1970-х роках. Тому експедиція звернулася до Міністерства культури з пропозицією поновити музейні експозиції, науковий опис пам'яток, нові експозиційні плани. Члени експедиції, а згодом і учасники першої республіканської конференції у Хортицькому заповіднику, ініціювали повернення до заповідника козацьких клейнодів з музеїв Москви, Ленінграда.

По закінченню експедиції Олена Апанович та її однодумці намагались надати збереженню козацьких пам'яток всеукраїнського звучання. У першому числі «Пам'яток України» за 1990 р. за ініціативи О. Апанович та інших пам'яткоохоронців було опубліковано «Звернення до Ради Міністрів УРСР». Особливу увагу уряду звертали на занедбаний стан музейної справи та загрозу екологічної катастрофи цього регіону (Звернення до Ради Міністрів УРСР. 1990. С. 22). У грудні 1989 р. майже в повному складі експедиція виїжджала на різдвяні зустрічі до Львова. Згодом відбулось 10 виступів на радіо (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34). Таким чином відроджувалась історична пам'ять про козацтво у всеукраїнському масштабі.

Після першої експедиції сотні читачів журналу «Пам'ятки України» намагались допомогти експедиції — надсилали відомості про пам'ятки козащини, схеми розташування козацьких могил тощо (Експедиція триває. 1990. С. 57). Основними напрямками роботи другої експедиції у 1990 р. були пошук місцезнаходження Нехворощанського Успенського монастиря в Приоріллі, обстеження залишків Української прикордонної лінії та пам'яток затоплених Запорозьких Січей. Пошуками у Нехворощі на Полтавщині керувала Олена Апанович. Археологи-підводники вивчали дно Орілі, яка була межею між територією Січі

та Гетьманщиною. Було знайдено велику кількість кераміки та інших матеріалів XVII–XVIII ст. Засмутив Олену Михайлівну та інших учасників експедиції стан Нехворощанського краєзнавчого громадського музею: «Вогкість, цвіль, гниття не давали дихати. Стіни й підлогу їв грибок. Рушники — гарні, з характерним квітчастим орнаментом — вже розсипались» (Жаркова Л., 1991. С. 24–25).

У занедбаному стані перебували і козацькі церкви у с. Китайгороді, козацька хата 1720 р. у Нових Санжарах, у якій бували В. Вернадський та Д. Докучаєв, що невдовзі згоріла. У рамках експедиції проводилось дослідження дна Дніпра (Жаркова Л., 1991. С. 26). Результатом експедиції стало створення в 1991 р. дослідного центру «Часи козацькі», директором якого призначено Д.Я. Телегіна, а також постійне проведення науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Бойко Л.О., 2010. С. 58). Одним із результатів роботи експедиції, активності Олени Апанович та її колег стало надання Історико-культурному заповіднику на острові Хортиця статусу національного. Важливо, що за цією постановою Кабінету Міністрів України, як колись і задумувала О. Апанович, було музеєфіковано територію не лише Хортиці, а й найближчих островів і скель (ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Од. зб. 34).

Отже, праця Олени Апанович зі збереження і популяризації пам'яток козацтва стала однією з основних причин зростання інтересу українців до власної історії й, таким чином, відновлення історичної пам'яті. Протягом 1960–1970-х років вона та її однодумці були головними ідеологами відродження історичної пам'яті про українське козацтво. Найбільшим проектом цього періоду стало створення і розвиток заповідника запорозького козацтва на Хортиці. О. Апанович завдяки виступам на радіо та в пресі, читанню публічних лекцій сприяла зростанню національної свідомості широкої громадськості. За часів перебудови Олена Апанович одна з перших почала відроджувати інтерес громадськості до козацької наукової тематики і, зокрема, пам'яток Запорозької Січі, чому й стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр., які охопили не лише місця Запорозьких Січей, а й менш відомі та збережені пам'ятки козацьких зимівників, слобод тощо. Ця діяльність, безперечно, вплинула на збереження історичної пам'яті й наближення проголошення незалежності України.

ДЖЕРЕЛА

1. Апанович О.М. Під знаком Клію: на пошану О. Апанович: зб. ст. / упоряд. О.А. Удод. Д.: МП «Промінь», 1995. 200 с.
2. Бойко Л.О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 2. С. 56–59.
3. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
4. Демиденко О. Діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури зі збереження об'єктів козацької доби (друга половина 1960-х — 1980-ті рр.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. № 9. С. 421–422.
5. Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М. Апанович. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 70–86.
6. Експедиція триває. *Пам'ятки України*. 1990. № 2. С. 57.
7. Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. 2003. С. 110–111.
8. Жаркова Л. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. *Пам'ятки України*. 1991. № 2. С. 22–27.
9. Жуковський М.П. Доля могили І.Д. Сірка. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2012. Вип. 22. С. 275–291.
10. Запорозька Січ: зруйноване й уціліле. *Пам'ятки України*. 1989. № 1. С. 15.
11. Збережемо для нащадків. *Радянська Україна*. 1988. 27 лютого.
12. Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. ХХ ст. / упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. К.: Рідний край. 1997. 474 с.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 374. Оп. 1. Спр. 23.
14. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 26.
15. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 312, 4 од. зб.
16. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 34.
17. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 37.
18. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 38.
19. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 39.
20. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович О.М. Щоденникові нотатки. 1951–1996 рр. Арк. 40.
21. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Козацтво — збройна сила. Лекція в театрі І. Франка. Чернетка. [1970 р.] 15 арк.
22. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Апанович Олена Михайлівна. Лекції з історії запорозького козацтва, які читались в Київському художньому інституті та матеріали до них. 1969 р.
23. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 2 од. зб. Арк. 2.
24. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Листування. 34 од. зб.
25. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Матеріали до біографії О.М. Апанович. Од. зб. 1. Арк. 28.
26. ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. Радіо.
27. Історія українського середньовіччя: Козацька доба (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): у 2 ч. К.: 1995. Ч. 1. 162 с.; Ч. 2. 134 с.
28. Колесник І. Українське історієписання 1960–1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози. *Світло й тіні українського радянського історієписання: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)* / за ред. В.А. Смолія. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 169–175.
29. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі. *Пам'ятки України*. 1990. № 1. С. 20–22.
30. Овсієнко В. Апанович Олена Михайлівна. Інтерв'ю записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 року. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>
31. Сериков А. Січ уціліла?! *Пам'ятки України*. 1989. № 4. С. 6–11.
32. ЦДАВО України (Центр. Держ архів вищ. Органів влади та упр. України). Ф. 4760. Оп. 1. Т. 1. Спр. 121. 150 арк.
33. Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995. 632 с.

REFERENCES

1. Apanovych, O. M. (1995). *Pid znakom Klio: na poshanu O. Apanovych.*: zb. Statei. Upor. O. A. Udod, Dnipropetrovsk: MP «Promin», 200 p. [in Ukrainian].
2. Boiko, L. O. (2010). Vnesok chleniv Ukrainського товариства okhorony pamiatok istorii ta kultury u spravu zberezhenia nadban mynuloho. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, № 2, pp. 56–59 [in Ukrainian].
3. Danyliuk, Yu. Z., Bazhan, O. H. (2000) *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.)*. K.: Ridnyi kraj, 616 p. [in Ukrainian].
4. Demydenko, O. (2006). Diialnist Ukrainського товариства okhorony pamiatok istorii ta kultury zi zberezhenia obektiv kozatskoi doby (druha polovyna 1960-kh — 1980-ti rr.), *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, № 9, pp. 421–422 [in Ukrainian].
5. Dmytriienko, M. F. (1999). 80-richchia vid dnia narodzhennia O. M. Apanovych. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, pp. 70–86 [in Ukrainian].
6. Ekspedytsiia tryvaie. (1990). *Pamiatky Ukrainy*, № 2, 57 p. [in Ukrainian].
7. Smolii, V. A. (Ed.). (2003). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Nauk. dumka, Vol. 1, pp. 110–111 [in Ukrainian].
8. Zharkova, L. (1991). Zaporizka Sich: zruinovane i utsilile. *Pamiatky Ukrainy*, № 2, pp. 22–27 [in Ukrainian].
9. Zhukovskiy, M. P. (2012). Dolia mohyly I. D. Sirka. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zb. naukovykh prats*, Vyp. 22, pp. 275–291 [in Ukrainian].
10. Zaporizka Sich: zruinovane i utsilile. (1989). *Pamiatky Ukrainy*, № 1, 15 p. [in Ukrainian].
11. Zberezhenno dlia nashchadkiv. (1988). *Radianska Ukraina*, 27 liutoho [in Ukrainian].
12. Bazhan, O. H. (Comps.). (1997). *Zberezhenno tuiu slavu: Hromadskiy ruh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh — 80-kh rr. XX st.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*, Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
13. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (dali — IR NBUV). F. 374. Op. 1. Spr. 23.
14. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 26.
15. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 312, 4 od. zb.
16. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 34.
17. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 37.
18. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 38.
19. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. 39.
20. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych O. M. Shchodennykovi notatky, 1951–1996 rr., ark. 40.
21. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych Olena Mykhailivna. Kozatstvo — zbroina sylu. Lektsiia v teatri I. Franka. Chernetka. [1970 r.] 15 ark.
22. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Apanovych Olena Mykhailivna. Lektsii z istorii zaporozkoho kozatstva, yaki chytalys v Kyivskomu khudozhniomu instytuti ta materialy do nykh. 1969 r.
23. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Lystuvannia. 2 od. zb., ark. 2.
24. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Lystuvannia. 34 od. zb.
25. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Materialy do biohrafii O. M. Apanovych, od. zb. 1, ark. 28.
26. IR NBUV. F. 374. Op. 1. Spr. Radio.
27. Istoriiia ukrainskoho seredniovichchia: Kozatska doba: Zbirnyk naukovykh prats. (1995). *Na poshanu istoryka laureata Derzhavnoi premii im. T. Shevchenka Oleny Mykhailivny Apanovych*: Kyiv: Ch. 1, 162 p.; Ch. 2, 134 p. [in Ukrainian].
28. Kolesnyk, I. (2015). *Ukrainske istoriiepysannia 1960–1980-kh rr.: kulturni rozryvy ta metamorfozy. Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriiepysannia: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, Ukraina, 22–23 travnia 2013 r.), za red. V. A. Smolii, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 169–175 [in Ukrainian].
29. Lenchenko, V. (1990). Na horodyshchi Kamianskoi Sichi. *Pamiatky Ukrainy*, № 1, pp. 20–22 [in Ukrainian].
30. Ovsiienko, V. (1999). Apanovych Olena Mykhailivna. Interviu Zapysav Vasyl Ovsiienko 20 serpnia 1999 roku [in Ukrainian].
<http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>
31. Sierykov, A. (1989). Sich utsilila?! *Pamiatky Ukrainy*, № 4, pp. 6–11 [in Ukrainian].
32. TsDAVO Ukrainy (Tsent. Derzh arkhiv vyshch. Orhaniv vlyady ta upr. Ukrainy). F. 4760. Op. 1. T. 1. Spr. 121. 150 ark.
33. Shelest, P. Ye. (1995). Da ne sudimy budete. *Dnevnikovyie zapisi, vospominaniia chlena Politbiuro TsK KPSS*, M., 632 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 30.11.2019.

СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО РОЛЬ ІСТОРИКА В СУСПІЛЬСТВІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

У статті на основі аналізу праць українських істориків, які друкувалися протягом 90-х років ХХ — початку ХХІ ст., з'ясовано позицію щодо сучасної ролі історика в суспільстві, вказано на його нові функції, виокремлено виклики, які доводиться долати науковцям в Україні. Разом з тим відзначено те, як корелюються думки українських вчених зі світовими уявленнями про роль і місію історика. Висновується, що у минулому, майбутньому і сьогодні лише той історик матиме успіх, який наважиться зробити висновки, що у його часи видаватимуться несучасними. Яким би геніальним не був історик і якими достовірними джерелами він би не користувався, суб'єктивна складова буде завжди присутня у його працях. Тільки порядність історика може гарантувати достовірність досліджень.

Ключові слова: історик, роль історика, місія історика, функції історика, українська історіографія.

Galyna Sagan

HISTORICAL CURRENT OPINION ON THE ROLE OF HISTORIAN IN SOCIETY: UKRAINIAN DISCOURSE

The works of Ukrainian historians of 1990s — early 21 century are analysed in the article. The status of historian in the modern society is clarified by the author. Historian's new functions are pointed out in the research, the challenges that scientists in Ukraine have to overcome are highlighted. At the same time, it is noted how the public opinion of the Ukrainian scientists is correlated with worldviews on the historian's role and mission. It is concluded that historian would become successful if dared to make a conclusion that would be seemed out of date. No matter how ingenious the historian is and no matter what reliable sources are used, the subjective component will always be present in the research. Only the decency of a historian may guarantee the reliability of research.

It is encouraging that the situation with the definition of the role and mission of the historian in society, modern Ukrainian historiography is correlated with the trends of the leading world scientific schools. We should admit, that historian profession is not prestigious in Ukraine. The financial support for scientists is below average. There is an opportunity to take advantage of foreign grants, scholarships that could improve the situation, however, it does not solve the problem of the Ukrainian science. Government should understand that the state without a strong science is striving for its death.

Key words: historian, role of historian, mission of historian, functions of historian, Ukrainian historiography.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019
© Саган Г., 2019

Про роль, значення, нові функції, місію історика нині ведуться активні дискусії як серед української, так світової наукової спільноти. З-поміж її сучасників одним із перших цю проблему порушив найвідоміший нині у Франції дослідник-історіограф Франсуа Артогі. Вчений зазначає, що у сучасному світі цінується лише сьогоднішнє, а сам світ вимагає ставлення до себе як до «глобалізованого» і «постнаціонального». Ф. Артогі називає історика частиною теперішнього часу. Історик, на його думку, може краще бачити минуле, оскільки вміє поводитися зі своєю власною сучасністю. Французький вчений називає історика мандрівником, який роз'їжджає між

минулим і сьогоднішнім. Та створення критичної перспективи передбачає сумлінну працю і дотримання всіх норм історіографічної справи: без цього історик нічого не досягне й навіть не буде визнаний професіоналом. Серед умов, що роблять історика істориком, перш за все важливо враховувати таку категорію, як час. Якщо для пересічного громадянина відносини з часом лежать в основі пізнання самого себе, навколишнього світу, то для історика час — подвійна підстава. Плин часу, або, краще сказати, відмінність між часом життя історика й досліджуваним ним періодом, це не просто часовий розрив — це безліч параметрів і відмінностей, серцевина історіографії, сама підстава її існування.

Ф. Артогі не відкидає думки співвітчизників щодо ролі історика, висловлені у попередній століття. Так, видатний французький науковець Жуль Мішле (1798–1874) називав історика пророком. На думку Габрієля Моно (1844–1912) та Ернеста Лавісса (1842–1922), історик є бездоганним педагогом і наставником. Деякі дослідники, зокрема Фюстель де Куланж, вважали забуття передумовою історичної роботи й стверджували, що історик має лише воскресити минуле з безпам'ятства. Зрештою, були й такі, на думку яких справжній історик має тримати в руках обидва кінці ланцюга, поєднуючи минуле і сьогодення. Так вважали засновники школи «Анналів». А Марк Блок визначав історію як розуміння людей через час і стверджував, що історик постійно має з'єднувати вчення померлих із вченням живих.

Погоджується та захоплюється Ф. Артогі з висновком у «Звіті про історичні дослідження у Франції» від 1867 р., де сказано, що «Історія кожного періоду може бути зрозуміла тільки тоді, коли сам період завершено. Тому область історіографії — минуле; справжнім розпоряджаються політики, а майбутнє належить Богу». Це черговий раз підтверджує прихильність Ф. Артогі до думки, що історик може оцінювати і характеризувати лише минуле.

Інший французький історик, засновник і перший директор Інституту сучасної історії в Парижі (1978–1990), генеральний секретар Міжнародного історичного комітету Франсуа Бедарида називає історика «очільником часу».

На думку французького історика П. Нора, нова місія істориків полягає в тому, що вони відіграють роль з'єднувальної ланки між минулим і майбутнім, самі мають вирішити, що взяти від минулого, аби зміцнити майбутнє. Особливої актуальності в сучасних умовах набувають слова відомого представника школи «Анналів» Ж. Мішле: «Історики мають сказати, що минуле дозволяє і що воно не дозволяє. Треба змусити заговорити “мовчання історії”».

Отже, **метою статті** є розгляд уявлень української історичної науки про роль, місію історика; з'ясування, чи з'явилися нині нові функції людей, які здійснюють історичні дослідження; висвітлення, як корелюються думки українських вчених зі світовими уявленнями про роль і місію історика.

До світового дискурсу про роль історика на початку ХХІ ст. активно почали долучатися українські вчені. Так, В. Ткаченко зазначає, що кожен дослідник є «продуктом свого часу»: він несе на собі відбиток певних етичних норм, принципів, ідеології та парадигм мислення своєї доби (Ткаченко В.М., 2016. С. 11), сумлінний дослідник має самостійно визначити власну позицію і міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на

виклик часу. В. Ткаченко припускає, що дослідник має виходити як із сьогоденних загальнонаціональних інтересів, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями та пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ (Ткаченко В.М., 2016. С. 12).

Своєю чергою, К. Галушко зазначає, що в історика є дві місії: академічна, коли він розкриває складні теми, які складно пояснити непідготовленій людині; та суспільний вимір того, що кажуть історики, подання людям більш важеного й адаптованого бачення минулого, певного «резюме» з погляду фахівця. Останній при цьому мусить бути не лише науковцем, а й громадянином, який розуміє потреби своїх співвітчизників (Галушко К., 2011).

А. Портнов порівнює діяльність історика ХХ ст. з діяльністю воїна. Бути істориком, зазначає науковець, значило перебувати не тільки на фронті книжкових «боїв за історію», а й на фронті цілком реальних боїв за суспільні перетворення й поділ світу, коли історична наука виявлялася смертельно небезпечним заняттям для «жерців Кліо». А. Портнов погоджується з тим, що ці бої не припинилися на теренах Центрально-Східної Європи у ХХІ ст. попри відносну «миролюбність» сучасної епохи. А це, своєю чергою, актуалізує вектори «історик і держава» та «історик і суспільство» (Портнов А., 2016).

Досліджуючи сучасний стан української історіографії в контексті світових тенденцій, В. Бондар, окрім інших, порушує питання ролі та функцій історика. Зокрема, вчений зазначає, що нині світ дивиться на істориків з тієї перспективи, що хотів би бачити в них не безсторонніх коментаторів чи кодифікаторів величчя певної культури, нації чи класу, а радше перекладачів і посередників між ними. Дослідники історії водночас мають бути експертом і суспільним терапевтом, які допомагали б суспільству «засвоїти» найдраматичніші епізоди з минулого. Погоджуючись з тим, що нині історик має виконувати вищезгадані завдання, В. Бондар висловлює припущення, що українські вчені лише певною мірою вписуються в цю нову роль. Проблема в тому, як вважає дослідник, що сучасні світові тенденції часто віддалені від норм, які функціонують в українській системі вищої школи та відносинах у науковому середовищі (Бондар В., 2015).

Діяльність історика напряму залежить від тих функцій, які суспільство покладає на історію як науку. В. Бондар, зокрема, вказує на такі: легітимізаційну, дидактичну, наукову, суспільно-виховну, світоглядну. Працюючи над їх реалізацією, історики мають не лише забезпечувати розвиток фундаментальної науки, а й суттєво впливати на стан суспільної думки як у себе в країні, так і за її межами, допомагати державі у виробленні оптимального внутрішнього

та зовнішньополітичного курсу, осмисленню складних суспільних процесів минулого і сьогодення в масштабах країни, регіону, населеного пункту тощо.

В. Бондар також виокремлює типи українських істориків, які склалися під впливом певних чинників — методології, наукового стилю, світоглядного фактору. Виходячи з цього, вчений визначив такі типи українських істориків.

1. *Історик-позитивіст* вірить у те, що прямує до відкриття абсолютної та незмінної правди і щоб наблизитися до неї, треба вичерпати усю наявну джерельну базу.

2. *Історик-традиціоналіст*. Це історик, який зосередився на фактографічному матеріалі українського минулого, джерелознавець.

3. *Історик-модерніст*. Історик, який зорієнтувався на західну історіографію. У своїх працях активно застосовує міждисциплінарний підхід, здобутки інших наук (філософії, соціології, політології, літературознавчої критики тощо).

4. *Історик-популяризатор* — розповсюджує новітні академічні історичні знання у науково-популярній формі для широкого кола людей.

5. *Історик-міфотворець*. Це пошуковець сенсацій, «пересмикувач» фактів; для нього характерна белетристична форма оповіді минулого. Слід зазначити, що більшість істориків має ознаки як одного, двох, так і більше типів (Бондар В., 2015).

Показовою рисою сучасної української історіографічної ситуації є виникнення нового типу історика. Це невелика група сучасних інтелектуалів, які володіють мовами, інтегровані в європейський науковий простір, періодично стажуються за кордоном. Вони мають різноманітні джерела прибутків і достойні заробітки (Колесник І., 2004).

Виклики, які нині стоять перед українськими істориками: 1) низький рівень оплати праці як академічних, так і істориків ЗВО; 2) розвінчування міфології українського минулого; 3) історія для істориків або історія для всіх (у багатьох історичних працях спостерігається «важка мова» написання — стиль, який призводить до того, що працю читають у кращому разі лише фахівці); 4) недостатній вихід істориків в online-середовище; 5) відірваність сучасної історіографії від суспільно-політичних процесів у країні; 6) недостатня популяризація історичних знань; 7) методологічні аспекти; 8) створення механізму репрезентації української історії за кордоном; 9) заповнення прогалини із вивчення окремих аспектів історичного минулого; 10) в інформаційну епоху важливо оцифрувати всі концептуальні праці з усіх періодів історії України; 11) перекладна праця (Бондар В., 2015).

Виходячи із вище зазначеного, можемо дійти висновку — сьогодні історик аж ніяк не

є самотнім виробником минулого. Він поділяє цю роль із суддею, свідком, медіа та законодавцем. Як зауважив свого часу французький історик П'єр Нора, настало «відчуження історика від його традиційної монополії на інтерпретацію минулого» (Стобецький Р., 2003).

Слід погодитися з твердженням І. Колесник про те, що сучасний історик перебуває в доволі складній інтелектуальній та соціально-психологічній ситуації. Професія його не престижна, не модна, попит на фахових істориків невеликий. Дехто з них конвертує свої знання, досвід, фах у такі сфери практичної й теоретичної діяльності, як політологія, соціологія, культурологія, політична кар'єра, бізнес. Пересічний історик відчуває внутрішній та зовнішній дискомфорт від того, що немає усталених норм та стандартів професійної діяльності, тобто схем, концепцій, методів, зрозумілих цілей, соціальної мотивації (Колесник І.І., 2005. С. 227). Тут також треба згадати про ще одну проблему, наявну в істориків, які працюють у ЗВО, — велике педагогічне навантаження, тож часу на наукову діяльність залишається дуже мало. Проте корпоративні стандарти зобов'язують істориків-викладачів здійснювати наукові дослідження і публікувати їх результати в не меншому обсязі, ніж в академічних установах. У цих реаліях досягнути максимальних результатів не всім вдається.

Про призначення та роль історика в суспільстві зазначають Антоній та Аркадій Мойсеї. Провівши ретроспективний аналіз діяльності істориків різних країн та епох, дослідники доходять висновку про те, що історик виконує генетичну місію для всього виду *Homo Sapiens*, попереджаючи суспільство про можливі помилки у його діях. Знання історії та етнології необхідні для запобігання помилок. Таким чином, передавання історичних знань є соціальною, біологічною, генетичною потребою, яку виконують прихильники богині Кліо — історики — переконані Антоній та Аркадій Мойсеї (Мойсей А., Мойсей А., 2014. С. 27).

У 2016 р. в Інститут історії України НАН України вийшла колективна монографія «Історик і Влада» (Історик і Влада, 2016). Предметом дослідження наукової розвідки чи не вперше в українській історіографії став механізм взаємодії історика і влади. Також у праці окреслено проблему генерації істориків як нової аналітичної структури, вказано на культурні та історіографічні місії різних поколінь істориків, проаналізовано такі явища, як «синдром комунікації», розглянуто різні типи інтелектуальних співтовариств та корпорацій істориків, теоретичні та практичні аспекти наукових шкіл в історіографії. З-поміж усіх дописів розвідка Л. Зашкільняка (Зашкільняк Л., 2016. С. 133–142) найбільше дотична до питань, що нас цікавлять. Зокрема, вчений відводить фаховим історикам важливу

роль, спрямовану на формування історичної свідомості й історичного мислення. Аналізуючи дослідження іноземних вчених (Т. Масарика, Ю. Афанасьєва, В. Мак-Ніла, Р. Колінгвуда, В. Вжосека, П. Нора), Л. Зашкільняк рекомендує історикам прагнути дати відповіді на основні питання членів суспільства: «хто я?», «до якої спільноти належу?», «які цінності сповідую?», «де моє місце в моїй же спільноті?». При цьому історик має дотримуватися лікарської засади — «не нашкодь». Вихід, переконаний вчений, один — гуманізація історичного мислення і відмова від пошуку «пружин» і «законів» історичного розвитку, «історичної правди», «історичних прав» тощо (Зашкільняк Л., 2016. С. 142).

Знаюча українська дослідниця А. Киридон наголошує, що нині історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності. Також вчена знаходить аналогічні припущення у французького науковця П. Рікера, який стверджує, що «історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом», «момент, де суб'єктивність історика набуває особливо опуклої рельєфності, це той момент, коли над будь-якою критичною хронологією історик поновлює життєві цінності людей минулого». Це поновлення цінностей, на думку П. Рікера, неможливе без того, щоб історик не був життєво «зацікавлений» у цих цінностях і не відчував глибокої спорідненості з ними; «і річ не в тому, що історик повинен поділяти віру своїх героїв: у такому випадку він частіше творив би не історію, а апологетику чи навіть агіографію; але він має бути спроможний гіпотетично прийняти їхню віру, а це такий собі спосіб увійти в проблематику їхньої віри, водночас розглядаючи її мовби збоку» (Киридон А., 2016. С. 174–175).

Водночас А. Киридон застерігає від того, що доробок істориків може поглинути держава, коли дослідники фактично розробляють «замовні теми» і потрапляють у тенета залежності від влади. Тут актуальним є твердженням Я. Дашкевича стосовно того, що історик має прагнути «максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, захоплення історіософськими схемами, які не мають нічого спільного з науковими студіями, а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми “за аналогією”, обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити “закони історії”, “закони розвитку суспільства”, оскільки суспільна практика багатьох століть довела, що т. зв. винятків від нібито загальнодіючих суспільних законів набагато більше, ніж самих законів» (Киридон А., 2016. С. 174–175).

Про роль суб'єктивного чинника в писанні історії чітко та однозначно висловив свої думки Я. Грицак — історик, редактор-засновник «України

Модерної», професор Українського католицького університету, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені І. Франка. Історія, на думку вченого, є наукою межово-суб'єктивною, тому біографія історика визначає те, що він пише, особливо спосіб, у який він доносить історію. Я. Грицак погоджується з думкою, сформованою Норманом Дейвісом, про те, що «добрі історики повинні зізнаватися у своїх обмеженнях. Найгіршими істориками є ті, хто уявляє, що вони не мають жодних упереджень» (Norman Davies, 1995, 10). Правдою є те, зазначає вчений, що кожен історик, навіть якщо темою його праць є античні герої, пише — у свій спосіб — про себе і про часи, в які йому випало жити. Виходячи зі свого досвіду, Я. Грицак зауважує, що найбільшим викликом для історика є вміння вийти, наскільки це можливо, поза межі своїх часів і власних поглядів. Інакше кажучи, він дуже цінує, коли, скажімо, історик-марксист здатний критично оцінити злочини, що їх здійснив комунізм, історик із сіоністськими поглядами вміє критично поглянути на історичний досвід Ізраїлю, а віруючий історик має сміливість підважити історичну достовірність окремих біблійних оповідей (Грицак Я., 2018).

Погоджуємося з Я. Грицаком, що українські історики (до яких зараховую також і себе. — Г. С.), які народилися і провели свої формативні роки у країні, що була вкрай зізолювана і спровінціалізована, не отримали повноцінної академічної школи. І це не тому, що у нас були погані вчителі, а тому, що наші вчителі здебільшого не могли говорити правди, не мали доступу до світової історичної спадщини та тогочасних тенденцій історичної науки. Більшість істориків покоління Я. Грицака є самоуками, такими собі «інтелектуальними Бровками» серед «породистих псів». Це покоління завжди поступатиметься тим історикам (народженим у незалежній Україні), які навчалися в першокласних університетах та першокласних професорів. Але у цьому Я. Грицак вбачає плюси, які відрізняють його та вчених його покоління: вони менше скуті правилами гри академічного світу, а тому можуть легше дозволити собі їх порушувати, знаходити нестандартні шляхи вирішення наукових проблем (Грицак Я., 2018).

Разом з тим Я. Грицак висловлює категоричне несприйняття досліджень з історичної пам'яті. Він вважає їх панування виразом наукового конформізму або навіть капітуляцією істориків перед тими великими викликами, що постали перед нами й перед усім світом. Науковець вірить у «великі структури, довготривалі процеси, амбітні порівняння» (Charles Tilly, 1984). Я. Грицак переконаний, що історія має логіку й свій сенс і, відкривши цю логіку і цей сенс, ми зможемо краще зрозуміти, що маємо робити у цьому світі та з цим світом (Грицак Я., 2018).

Інтерес до анонсованої теми актуалізується також через вагу, якої набувають інформаційні війни, де маніпуляція фактами та трактуваннями тих чи тих історичних подій — один із основних інструментів. Особливо це видно на прикладі сучасної Росії, яка витрачає значні ресурси на поширення ідеології «руського мира» і, зокрема, реставрації та підживлення радянських міфів і дискредитації проукраїнських позицій в історичному дискурсі. За таких умов діяльність істориків є надзвичайно важливою і чутливою для суспільства. Історик має дати відповідь на масу питань, розвінчати міфи, максимально зрозуміло і повно донести до широкого загалу факти й причинно-наслідкові конструкції, аби забезпечити мінімальну історичну обізнаність громадян. Для вирішення цих проблем зібралися учасники форуму «Історик і Кліо в академічному, публічному та медійному просторах», який 5 червня 2019 р. розпочав роботу в Національному заповіднику «Софія Київська». Форум викликав надзвичайний інтерес. У перший день роботи в ньому взяли участь близько 140 науковців з різних міст України та з-за кордону, серед яких були провідні українські вчені-історики Сергій Плохій, Станіслав Кульчицький, Ігор Гирич, Олександр Мотиль, Іван Патриляк й інші, а також відомі журналісти й громадські діячі.

Форум був присвячений ювілеям трьох видатних українських вчених-істориків: 100-річчю від дня народження Омеляна Прицака, Івана Лисяка-Рудницького та 120-річчю від дня народження Олександра Оглобліна. «Для нас ці ювілеї — добра нагода поговорити не лише про їхній науковий доробок, але і їхню активну громадську роботу. І навіть ширше — поговорити про роль історика в суспільстві. Ця дискусія дуже актуальна в сучасних українських умовах. Адже історія стала однією з арен інформаційної війни проти України з боку Росії. Сусідня держава максимально використовує необізнаність українського суспільства у своєму минулому для ширення міфів, що розколюють країну. Якою має бути роль історика в таких умовах — продовжувати власні академічні дослідження *sine ire et studio* чи намагатися спинити маніпуляції минулим? Чи можемо говорити про певний громадянський та професійний обов'язок історика в такій ситуації? Відповіді на ці питання сподіваюся почуємо в доповідях та дискусії «ніншньої конференції», — зазначив на відкритті Форуму голова Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович.

Своєю чергою, Олександр Мотиль, професор Рутгерського університету США, вказав на те, що нині у світі Україну сприймають передусім як незалежну державу, і це — величезний прогрес, бо ще 30–40 років тому у світі про Україну практично не знали нічого. О. Мотиль стверджував, що в США домінує російський інформаційний вплив, який

є визначальним у ставленні Держдепартаменту до України. Частково цю ситуацію намагається змінити українська діаспора. Та й вона не має сил перемогти російський інформаційний вплив. У цій ситуації, переконаний вчений, потрібно, аби українські історики самі бралися до роботи і починали популяризувати правдиву історію.

Під час Форуму обговорювалися й інші контраверсійні питання непростого українського минулого, а також їх репрезентації сучасними істориками та політиками. Спеціальні дискусії заходу були присвячені різним підходам у вивченні історії Русі, козацтва, розмежування історичних фактів та історичних міфів, яких особливо багато у шкільних підручниках, переосмислення досвіду Української революції 1917–1921 років, імперського та радянського минулого, проблеми формування історичної пам'яті про світові війни тощо.

Про те, що нині історики мають набагато вигідніші умови для публікації своїх праць, як ще 20–30 років тому, зазначав С. Плохій, професор Гарвардського університету, автор книги «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності». Однак сьогодення принесло нові виклики. Зокрема, складно бути почутим у тому інформаційному спамі, який панує нині. С. Плохій зазначив велику роль соціальних мереж і рекомендував історикам врахувати цей аспект. Науковець закликав фахівців з історії стати моральним авторитетом з десятками тисяч підписантів, які читатимуть їх і дослухатимуться до їхньої думки (Місія історика в сучасних умовах, 2019).

Не дивно, що по-іншому визначають роль історика наші сусіди — білоруси. Слід зазначити, що президент країни О. Лукашенко за освітою історик. Утім, він рідко звертається до свого історичного бекграунду. Загалом саме з істориків і письменників почалася перебудова як публічне явище в Білорусі. Одним із лідерів Білоруського народного фронту, який сформувався в кінці 1980 — на початку 1990-х років, був історик Зенон Позняк. Саме історики заявили про сталінські репресії та місця масових розстрілів під Мінськом. Коли до влади прийшов О. Лукашенко в 1994 р., відбувся розкол культури пам'яті й розкол серед істориків. Сьогодні існують офіційні інституції, які «пишуть» історію, та інфраструктура, створена незалежними фахівцями. Останнє — це кілька журналів (наприклад, «Архе», альманах «*Homo historicus*»), незалежний дослідницький центр у Варшаві, який заснували історики, звільнені з Гродненського університету, тощо. Утім, цей розкол уже не такий різкий, як був у 1990-х роках. Наприклад, історики з державних інституцій іноді друкуються в незалежних журналах.

Історик і керівник конференції в European College of Liberal Arts у Мінську Олексій Браточкін

зазначає, що історики мали би бути медіаторами між академічною наукою й суспільством, а в Білорусі деякі історики є посередниками між владою та суспільством й легітимізують історичні концепції, які формулює влада. Ці історики не дотримуються критичного підходу. Звичайно, є в Білорусії й інші приклади публічної комунікації істориків із суспільством, але вони дуже специфічні, зазначає О. Браточкін. Наприклад, незалежна газета «Наша Нива» друкує гігантські лонгріди про історію Білоруського народного фронту. Це, по суті, наукові тексти, з яких прибрали примітки. У Білорусії немає публічних майданчиків, де історики могли би вільно висловлюватися. Є міжнародний конгрес у Каунасі, де для істориків навіть заснували премію. Проте у них ніхто не бере інтерв'ю потім, тому публічних істориків дуже мало — тобто тих, хто коментував би фільми, музейні експозиції, аналізував би шкільну освіту (Олійник Є., 2016).

Під час дискусії «Публічна історія сьогодні в Україні та Білорусії» за участі вже згаданого білоруського історика О. Браточкіна та дослідника й викладача Українського католицького університету у Львові Володимира Склокіна, останній зазначив, що, на відміну від Білорусії, в Україні історики поступово починають грати роль публічних інтелектуалів. Науковці намагаються говорити з освіченою публікою про питання, що мають ідеологічний чи політичний вимір: проблематика Другої світової війни, повстанський рух, Голодомори тощо. Більше того, вони виходять за суто історичні межі та коментують різні політичні теми, наприклад випадки корупції чи економічні реформи. Запит на таких фахівців виник у 2000-х роках із розвитком нових медіа (Олійник Є., 2016).

Отже, наше дослідження продемонструвало, що у минулому, майбутньому і сьогодні лише той історик матиме успіх, який наважиться діяти таких висновків, що у його часи видаватимуться несучасними. Хтось вважатиме їх застарілими, хтось — передчасним, а насправді їх зможуть

зробити лише сміливі вчені, для яких не є визначальними настрої суспільства чи замовлення влади. Такі історики вміють відчутти час, який вони досліджують, і мовою свого часу передати істини епохи, що стала для них предметом вивчення. Яким би геніальним не був історик і якими достовірними джерелами він би не користувався, суб'єктивна складова буде завжди присутня у його працях. Тільки порядність історика може гарантувати достовірність досліджень. Історик має допомогти кожному члену суспільства знайти своє місце в громаді. І від того, які факти, які аргументи він використовує, залежить не тільки доля людини, а й країни, цілої епохи тощо. Тільки апеляція до порядності, людяності допоможуть людству уникнути багатьох проблем, які мали місце в історії або можуть виникнути в майбутньому. Погоджуємося з твердженням, що історія навчає тому, що нічого не навчає. І тут важлива позиція історика не як науковця, а як особистості, яку почує суспільство і відреагує на її посил. На нашу думку, це є нормальна ситуація, оскільки історію, на щастя, поки що пишуть живі люди, а не роботи, і доки зберігатиметься така тенденція, доти історія як наука матиме майбутнє.

Радує той факт, що ситуація з визначенням ролі й місії історика в суспільстві, в сучасній українській історіографії корелюється з тенденціями провідних наукових шкіл світу. Разом з тим слід зазначити, що в Україні, на відміну від Заходу, професія історика є неprestижна, немодна. Фінансове забезпечення академічних учених перебуває на рівні нижче середнього. Частково рятує ситуацію можливість скористатися іноземними грантами, стипендіями тощо. Проте це не вихід зі складної ситуації, у якій опинилася вся українська наука. Тут представники влади мають зрозуміти, що держава без сильної науки йде до своєї загибелі. І вкотре історики, як носії суспільної думки, мають перші «стукати» у двері влади і нагадувати про вічно існуючі закони історичного буття.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондар В. Сучасна українська історіографія в контексті світових тенденцій. *Дисциплінарні виміри української історіографії*. К., 2015. С. 275–318.
2. Галушко К. Про дві місії історика. Україна Incognita. Історія і «Я». *День*. 2011.07.29. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/pro-dvi-misiyi-istorika.html>
3. Грицак Я. «Біографія історика визначає спосіб, у який він пише про історію...» *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/yaroslav-hrytsak>
4. Зашкільняк Л. Небезпеки історичного мислення і соціальні функції історика в сучасному світі. *Історик і Влада* / відп. ред. В. Смолій; тв. кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 133–142.
5. Історик і Влада / відп. ред. В. Смолій; тв. кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
6. Киридон А. Історик, влада, пам'ять: координати семантичного простору. *Історик і Влада*. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 169–192.

7. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології* (Київ, 17 червня 2004 р.): матеріали семінару. К.: [б.в.], 2005. С. 28.
8. Колесник І.І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? *Ейдос*. К., 2005. Вип. 1. С. 227.
9. Місія історика в сучасних умовах. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/misiya-istoryka-v-suchasnyh-umovah-u-kyievi-startuvav-dvodennyu-forum>
10. Мойсей А., Мойсей А. Роль та призначення історика в суспільстві. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2014. № 2. С. 27.
11. Олійник Є. Що ми пам'ятаємо: публічна історія в Україні та Білорусії. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/5984.html>
12. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/istoriyi-istorykiv-oblychchya-y-obrazy-ukrayinskoyi-istoriohrafii-xx-stolittya>
13. Стобецький Р. Підсумок польської історіографії початку ХХІ ст. *Критика*. 2003. Число 5–6. (187–188). С. 20–24. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/pidsumok-polskoyi-istoriohrafii-pochatku-xxi-stolittya>
14. Ткаченко В.М. Про «історичну істину» в часі і просторі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 2. С. 11–29.
15. Charles Tilly. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York, 1984.
16. Norman Davies. The Misunderstood Victory in Europe. *New York Review of Books*, May 25. 1995. P. 10.

REFERENCES

1. Bondar, V. (2015). Suchasna ukrainska istoriohrafia v konteksti svitovykh tendentsii [Contemporary Ukrainian Historiography in the Context of World Trends]. *Dystsiplinarni vymiry ukrainskoi istoriohrafii*, K., 275–318 [in Ukrainian].
2. Halushko, K. (2011). Pro dvi misii istoryka [About Two Historian Missions]. *Ukraina Incognita. Istorii i «Ya»*. *Den*, shchodenna ukrainska hazeta [in Ukrainian]. <http://incognita.day.kyiv.ua/pro-dvi-misiyi-istorika.html>
3. Hrytsak, Ya. (2016) «Biohrafia istoryka vyznachaie sposib, u yakii vin pyshe pro istoriiu...» [The Historian's Biography Defines the Way He Writes about History]. *Ukraina moderna* [in Ukrainian]. <http://uamoderna.com/jittepis-istory/yaroslav-hrytsak>
4. Zashkilniak, L. (2016). Nebezpeky istorychnoho mislennia i sotsialni funksii istoryka v suchasnomu sviti [The Dangers of Historical Thinking and Social Functions of Historian in Modern World]. *Istoryk i Vlada*, kolektyvna monohrafia, Vidpovidalnyi redaktor V. Smolii; tvorchyi kerivnyk proektu I. Kolesnyk, K.: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 133–142 [in Ukrainian].
5. *Istoryk i Vlada* [Yistorian and Authority]. (2016). Kolektyvna monohrafia, Vidpovidalnyi redaktor V. Smolii; tvorchyi kerivnyk proektu I. Kolesnyk, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 543 p. [in Ukrainian].
6. Kyrydon, A. (2016). Istoryk, vlada, pamiat: koordynaty semantichnoho prostoru [Historian, Authority, Memory: coordinates of semantic space]. *Istoryk i Vlada*, kolektyvna monohrafia, Vidpovidalnyi redaktor V. Smolii; tvorchyi kerivnyk proektu I. Kolesnyk, K.: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 169–192 [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, I. (2005). Istoriohrafichniy diskurs v Ukraini: realii ta prognozy [Historiographical Discourse in Ukraine: Realities and Predictions]. *Suchasna ukrainska istoriohrafia: problemy metodolohii ta terminolohii* (Kii, 17 chervnia 2004 r.): materialy seminaru, K.: (b.v.), p. 28 [in Ukrainian].
8. Kolesnyk, I. I. (2005). Ukrainska istoriohrafia v poli intelektualnoi istorii: Modern or Postmodern [Ukrainian Historiography in the Field of Intellectual History: Modern or Postmodern.]. *Eidos*, K., Vyp. 1, 227 p. [in Ukrainian].
9. Misiia istoryka v suchasnykh umovakh [The Mission of the Historian in Modern Conditions]. (2019). [in Ukrainian]. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/misiya-istoryka-v-suchasnyh-umovah-u-kyievi-startuvav-dvodennyu-forum>
10. Moisei, A., Moisei, A. (2014). Rol ta pryznachennia istoryka v suspilstvi [The Role and Purpose of the Historian in Society]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyni*, № 2 (2), 27 p. [in Ukrainian].
11. Oliinyk, Ye. (2016). Shcho my pamiatiamo: publichna istorii v Ukraini ta Bilorusii [What We Remember: Public History in Ukraine and Belarus]. [in Ukrainian]. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/5984.html>
12. Portnov, A. (2016). Istorii istorykiv. Oblichchia i obrazy ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia [The stories of historians. Faces and Images of Ukrainian Historiography of the XX Century]. [in Ukrainian]. <https://krytyka.com/ua/reviews/istoriyi-istorykiv-oblychchya-y-obrazy-ukrayinskoyi-istoriohrafii-xx-stolittya>

13. Stobietskii, R. (2003). Pidsumok polskoi istoriohrafii pochatku XXI st. [A Summary of Polish Historiography of the Early 21st century.] *Krytyka. Chislo 5–6, (187–188)*, pp. 20–24 [in Ukrainian].
<https://krytyka.com/ua/articles/pidsumok-polskoyi-istoriohrafii-pochatku-xxi-stolittya>
14. Tkachenko, V. M. (2016). Pro «istorichnu istinu» v chasi i prostori [About “Historical Truth” in Time and Space]. *Problemy vsesvitnoi istorii*, № 2, pp. 11–29 [in Ukrainian].
15. Tilly, C. (1984) Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York [in English].
16. Davies, N. (1995). The Misunderstood Victory in Europe. *New York Review of Books*, May 25, p. 10. [in English]

Дата надходження статті до редакції: 27.09.2019.

Оксана Драч

ORCID iD 0000-0001-7859-3385

УДК 37.014.5(477)“1991/...”

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.6

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ І НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ У СЕРЕДНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті репрезентовано, що середня освіта є потужним модератором історичної пам'яті нових поколінь українських громадян. Аналіз опитувань учителів історії поглибив розуміння проблемних аспектів у середній освіті. Доведено, що в шкільній історії бракує полікультурності, антропологізму і системності. Прикметними є постійні зміни навчальних програм / підручників і пріоритетна роль учителя в опануванні національної історії.

Ключові слова: середня освіта, вчителі історії, учні, колективна пам'ять, національна історія, політика пам'яті.

Oksana Drach

COLLECTIVE MEMORY AND NATIONAL HISTORY OF SECONDARY EDUCATION IN INDEPENDENT UKRAINE

The article demonstrates that secondary education is a powerful moderator of the historical memory for new generations of Ukrainian citizens. Now historical memory is in the focus of scientific attention. The role of modern historical education as formation of collective memory and identity of young generations of Ukraine has become a field of study for scholars. Most researchers focus primarily on textbooks as tools for transmission of collective memory. Thus, we expanded the subject field of study of school history education by investigating the role of a teacher of history, who forms the vision of the past among the students.

The empirical level of the research is based on the materials from the media archive of the Centre of Urban History of East-Central Europe. They represent transcripts of discussions teachers of history that worked at secondary schools in different Ukrainian cities (2011–2012). While working on these materials, the goal was to summarize personal experience of teachers in teaching national history; to clarify the role of the teacher in interpretation of textbook information during classes; to study values, attitudes and practices of the environment of school teachers of history in independent Ukraine, which are important factors for the students' collective memory.

As a result, the research proves that the transition of didactic history from the Soviet to ethnocentric vision is carried out while preserving the archaisms of the authoritarian era. Students' conformism, which was typical for the Soviet school, had been transformed into utilitarian pragmatism with the exclusivity of the final assessment. Constant changes in curricula and textbooks and their overload, excessive politicization of material and suggestion of a “victim complex”, slow introduction of methods that facilitate students' self-understanding and critical discussion, priority role of teachers in creating national history are remarkable for the secondary education. An important aspect of collective memory is creation of a new concept of school education.

Key words: secondary education, history teachers, students, collective memory, national history, memory policy.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Драч О., 2019

Нині тематика історичної пам'яті перебуває у фокусі уваги науковців. До питань взаємодії історичної пам'яті та науково-історичного знання, співвідношення історичної свідомості й науково-історичних знань уже зверталися дослідники (Масненко В.В., 2002. С. 49–62; Шаповал Ю., 2008; Зашкільняк Л., 2009. С. 156–159). Важливим напрямом уваги науковців стала роль сучасної історичної освіти у формуванні колективної пам'яті й ідентичності молодих генерацій. Зокрема, вектор української дидактичної історії перебуває у полі зору дослідників (Баханов К., 2000. С. 233–240; Баханов К., 2005. 384 с.; Боровець І., 2014. С. 138–149). Значну увагу питанням національного підручникотворення приділяють українські науковці (Турченко Ф., 2016. 104 с.; Удод О., 2016. 214 с.). Окремим аспектом вивчення є відповідність шкільних посібників вимогам Державного стандарту освіти України (Кульчицький С., 2000. С. 227–232; Шкільна історія очима істориків-науковців / упор. Н. Яковенко, 2008. 128 с.). Предметом спеціального розгляду стала узгодженість українських шкільних підручників із нормами міжнародних стандартів історичної дидактики (Гількес П., 2000. С. 134–144; Гонца Г., Петровські Н., 2000. С. 145–148; Гунєке Ф., 2000. С. 343–347; Касьянов Г., 2008). Питання значущості дидактичної історії в сучасному полікультурному суспільстві вивчали учасники Міжнародного круглого столу «Школа толерантності», проведеного за ініціативою Міжнародного фонду «Відродження» та Інституту історії України НАН України (Історична освіта, 2011. 149 с.). Проблематиці ролі й чинників впливовості історичної освіти як репрезентанта політики пам'яті присвячено кілька розвідок (Чупрій Л., 2011; Удод О., 2013. С. 8–14).

Водночас заявлена в назві статті дослідницька проблема залишається маловивченою лакуною середньої освіти України. Більшість вищезазначених праць концентрують увагу переважно на підручниках як інструментах трансляції колективної пам'яті. Утім, учителю історії в шкільній історичній освіті відведено надзвичайно важливу роль: саме він має авторитет і символічну владу для формування бачення минулого в аудиторії. Основу емпіричного рівня нашого дослідження становлять матеріали медіархіву Центру міської історії Центрально-Східної Європи, зокрема колекція «Розмови з вчителями історії» (АЦМІ ЦСЕ «Міські розповіді»). Вони репрезентують записи стенограм дискусій учителів історії загальноосвітніх шкіл міст різних регіонів України, реалізованих у грудні 2011 — січні 2012 рр. Опрацювання зазначених матеріалів уможливило узагальнення особистого досвіду вчителів щодо викладання національної історії; з'ясування ролі педагога в інтерпретації інформації підручника на

заняттях; вивчення цінностей, установок і практик середовища шкільних учителів історії доби незалежної України, які є важливими чинниками формування колективної пам'яті учнів. **Метою статті** є опрацювання зазначених матеріалів задля узагальнення особистого досвіду вчителів щодо викладання національної історії, з'ясування ролі педагога в інтерпретації інформації підручника на заняттях, вивчення цінностей, установок і практик середовища шкільних учителів історії доби незалежної України, які є важливими чинниками формування колективної пам'яті учнів.

Від початку незалежності України в основу реформи загальноосвітньої середньої школи покладено концепцію національної школи, що продемонструвало плани звільнитись від спадку радянської системи освіти. Пріоритетним вектором нашого вивчення є з'ясування трансформацій доби незалежності України в компоненті історичної шкільної освіти, переосмислення в якій було за необхідністю найрадикальнішим. Історична освіта в УРСР слугувала виключно меті легітимізації панівної системи й була інструментом ідеологічного виховання молоді. З часу незалежності для України конструювання «своєї» історії визначено важливим національним завданням. Держава сформулила запит на нову наукову інтерпретацію національної історії з метою оновлення поглядів на минуле України й українців, звільнення його від багатьох «чужих», ідеологічно заангажованих, а то й неправдивих, трактувань (Чупрій Л., 2011). З огляду на це освітні програми, щонайперше у сфері гуманітарних і суспільних наук, були переглянуті.

Середня школа, де предмет «Історія України» вивчають у 5, 7–11 класах, і частково заклади вищої освіти стали основними каналами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Підсумком копіткої роботи усіх зацікавлених інституцій стало затвердження Державного стандарту базової і повної середньої освіти (2011), що визначає: «метою навчання історії в загальноосвітній школі є формування в учнів ідентичності та почуття власної гідності у результаті осмислення соціального та морального досвіду минулих поколінь, розуміння історії і культури України в контексті історичного процесу» (Кабінет Міністрів України, 2011. № 1392). Отже, завдання формування ідентичності учнів відведено блоку історичних дисциплін у системі середньої освіти України.

З усіх чинників ідентичності історична пам'ять витлумачується як центральний компонент національної ідентичності. Історична пам'ять — один із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, символічна репрезентація історичного минулого. Саме середня освіта є потужним ретранслятором знань про минуле, модератором колективної

пам'яті нового покоління українських громадян. Сприяння формуванню історичної свідомості та історичної пам'яті учнів є стратегічною метою шкільної історичної освіти, оскільки саме через неї відбувається їхня соціальна ідентифікація (Баханов К., 2005. С. 66). Власне, історична пам'ять — не тільки один із основних каналів передачі досвіду і відомостей про минуле, а й найважливіша складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому, оскільки активізація образів історичного минулого є таким типом пам'яті, який має особливе значення для конституювання та інтеграції соціальних груп у сьогоденні.

Зміст колективної пам'яті змінюється відповідно до соціального контексту і практичних пріоритетів. Загалом політика пам'яті — це процес вибудовування співзвучних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів (Шаповал Ю., 2008).

Колективна пам'ять і методики вивчення історії. Одним із основних завдань шкільного навчання має бути розвиток учня, історія ж, як навчальний предмет, повинна не стільки давати знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історію, осмислювати її. Стратегію сучасного навчання історії означив британський фахівець М. Стобарт, наголошуючи, що «курс історії має бути синтезом соціальної, релігійної, культурної, економічної історії та не повинен обмежуватись лише політичними та економічними подіями» (Баханов К. 2005., С. 49). Європейський досвід методики викладання історії включає такі підходи: заборону нав'язування поглядів (вчительської думки), що заважають формуванню власних суджень); принцип контроверсійності; врахування інтересів учнів, які мають навчитись аналізувати політичну ситуацію, співвідносити її з власними інтересами та віднаходити правові механізми їх узгодження (Гунке Ф., 2000. С. 348).

Наявну модель викладання історії в загальноосвітній школі України позначають як перехідну до пізнавально-творчого, критичного освоєння учнем історичного досвіду і набуття у підсумку не стільки конкретного історичного фактажу, скільки навичок та методів пізнання минулого заради розуміння сучасного і творення майбутнього. На думку науковців, мета шкільної історичної освіти — навчити дитину відрізняти суттєве від несуттєвого, вміти визначати упереджені судження й розуміти алгоритми здійснення певних соціальних важливих акцій (Шкільна історія, 2008. С. 39).

Урок історії в закладах середньої освіти — це навчально-виховний захід, в якому зацікавлені держава і суспільство, отже його мета і зміст зумовлені політично. Як може історична освіта,

не зашкодивши ідентичності, поставивши на чільне місце суверенітет особистості та загальнолюдські цінності, виховати дійсно вільну людину, яка поважає свободу іншого? Безперечно, розв'язання питання полягає у побудові уроку історії на плюралістичній основі й рішучій відмові від одноосібного диктату авторського тексту шкільного підручника з історії. На підставі матеріалів учительських дискусій прагнули з'ясувати, які конкретні цілі реалізують вчителі історії під час опанування шкільного курсу, чому надають перевагу: допомогти учням знайти ідентичність? Навчити самостійно і критично осмислювати минавшину? Запропонувати наукове підґрунтя для життєвої суспільної практики? Які методики застосовують, щоб узгодити колективну пам'ять та індивідуальну пам'ять із дискусійних питань національної історії?

Учитель пропонує оціночні судження щодо базових універсалій культури. Свідомо чи підсвідомо він формує певний образ світу учня, створюючи умови для його подальшої ідентифікації за цивілізаційно-культурними критеріями. Аналіз учительських інтерв'ю підтвердив їхнє самоусвідомлення важливості в історичній освіті персони вчителя, а також його особистої позиції. Педагоги визнають, що історія в освіті слугує для того, щоб «майбутнє покоління мало шанс навчатися на чужих помилках» (АЦМІ ЦСЕ а. С. 3, 11). Власне, шкільний учитель історії забезпечує педагогічні умови для розвитку в учнях засад рефлексії, розуміння людей різних культур та історичних епох, навичок емпатії, толерантності, потреби до внутрішнього та зовнішнього діалогу.

Звернемося до розгляду наявних у вчительських дискусіях матеріалів щодо зіткнення / узгодження у шкільному повсякденні двох рівнів історичної пам'яті: колективної (представленої підручником і вчительськими настановами) та індивідуальної (закладеної родиною).

Перші спроби зміни державної політики пам'яті за президенства В. Ющенка, зокрема щодо ролі ОУН-УПА у Другій світовій війні, зумовило відповідне зміщення акцентів у навчальних програмах загальноосвітніх шкіл і було реалізовано вчителями історії під час викладання в шкільному курсі. У ході розмов учителі історії констатували, якщо позиція заявлена в навчальній програмі (нормативний документ), учитель зобов'язаний її дотримуватися, а отже висловлювати відповідну точку зору. Не всі педагогічні сприймали це з ентузіазмом, швидше як чергову «забаганку згори». Учитель із досвідом пригадав бувальщину радянської школи: «як колись казали — добре, що таблиця множення не приймається після з'їзду, бо її треба би було весь час міняти» (АЦМІ ЦСЕ f. С. 8).

Аналіз матеріалів шкільної практики виявив наявні суперечності індивідуальної (учнівської)

пам'яті із запропонованою вчителем версією колективної пам'яті. Пропозиція педагога опрацювати відповідний матеріал з наголосом, як дуже цікавий, зумовив реакцію п'ятикласника, який удома попередньо ознайомився з параграфом: «мій дід сказав, що бандьори — то злодії та вбивці» (Там само). На думку вчителя, саме сім'я закладає дітям певні стереотипи, які почасти зумовлені не вузькістю мислення старшого покоління, а досвідом конкретної родини.

Плюралізм «образів минулого» в умовах загальноновизнаної схеми історичної еволюції поглиблюється відсутністю у держави виваженої ідеологічної стратегії і «травмованою свідомістю» старших поколінь з окресленим регіональним виміром, що виявляє конкуренцію інтерпретацій уже в шкільній практиці, коли учень має альтернативне бачення («а мені бабуся розповідала те, а мені дідусь розповідав те») на виклад окремих аспектів підручника (АЦМІ ЦСЄ d. С. 19). «Битва за минуле» українських політичних сил, утілена в дидактичній історії, не тільки зумовлює додаткове напруження вчителя через постійну зміну інтерпретацій, але загострює питання самоповаги педагога — «якщо не маєш своїх поглядів, як можеш їх нав'язувати дітям» (АЦМІ ЦСЄ f. С. 8), «ми для них зразок, а ми не знаємо, як правильно ту думку подати» (АЦМІ ЦСЄ a. С. 6). До речі, зворотним боком проблеми різновекторної колективної пам'яті, а відповідно й істинності знання, на нашу думку, може бути побоювання учнів дати неправильну відповідь (неочікувану, власну), а тому й пасивність на занятті. Такі випадки зафіксовані в ході вчительських дискусій (АЦМІ ЦСЄ b. С. 9). Непросту для учня ситуацію множинності історій сьогодення, за якої оповідь учителя — це одна історія; розповідь батьків — друга; виклад підручника, автора підручника — третя, визнають науковці (Історична освіта, 2011. С. 52). Поширення інтернету тільки поглиблює таке становище. Наслідком стає психологічний протест: історій занадто багато.

У ході дискусій учителі історії констатували відсутність чіткої національної концепції в державі. Харківські педагоги зауважили, що підручники не прищеплюють учням національної ідеї (АЦМІ ЦСЄ h. С. 18). Житомирські вчителі наголосили, що «за двадцять років не маємо концепції основної, кого виховувати і що робити» (АЦМІ ЦСЄ d. С. 23). Педагоги Дніпра пояснили наявну проблему відсутністю «ідеології держави», тому постійним є один перекіс або другий (АЦМІ ЦСЄ b. С. 10). Коливання політики пам'яті («кого любимо, кого не любимо») окремих респондентів наводить на думку про відсутність повноцінної демократичної держави (Там само. С. 13). Учителі визнають, що на конструювання «образів минулого» в Україні за аналогією радянської доби («все життя так було») суттєво впливає політична

орієнтація влади (аналіз відбувся за часів президентства В. Януковича), — «влада дозує, що історики мають казати» (АЦМІ ЦСЄ f. С. 15). Отже, теза О. Удода про те, що всі роки незалежності України викладання історії проводиться без усвідомлення його стратегічної мети, а концепція змісту шкільної історичної освіти так і залишилася інтелектуальним надбанням лише вчених-істориків, підтверджується в практиці середньої освіти держави (Удод О., 2016. С. 61).

«Робота пам'яті» — є своєрідною соціокультурною компенсацією, яка допомагає уникати травмувального впливу повсякденності, де насамперед важливим є адаптування шокуючих фактів до особливостей дитячої аудиторії, оскільки виникає небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на другий. Приміром, учителі відзначили емоційно забарвлені радикальні висловлювання учнів (тема голодомору — «усіх комуністів треба розстріляти»; Друга світова війна — «слава Богу, що в Ленінграді була блокада, вмирали росіяни від голоду — вони нас мучили»; революція 1905 р. чорносотенні погроми — «так і треба цим жидам») (АЦМІ ЦСЄ e. С. 18). Педагоги наводять факти формування нових стереотипів у середовищі учнів, свідченням чого є поява на стінах свастики і напису під нею «Україна для українців» (АЦМІ ЦСЄ d. С. 14). Учителі усвідомлюють вагому особисту відповідальність в історичній освіті учнів, де не може бути епізодичної історії, всі проблемні аспекти варто пояснювати, з'ясовувати їх сутність, а не уникати.

Зворотним боком домінування винятково стрижневої проблеми колективної пам'яті — теми голодомору-геноциду — в навчально-виховному середовищі середньої освіти є небезпечні симптоми її надмірності й втрати дослідницького інтересу в учнів («знову голодомор») (АЦМІ ЦСЄ b. С. 15). Невдоволення виявляють і вчителі, яких зобов'язували проводити додаткові заходи і вечори з вшанування М.С. Грушевського за рахунок власного часу (АЦМІ ЦСЄ h. С. 15).

Опанування проблемних аспектів Другої світової війни і геноциду, на думку вчителів, має базуватися на «принципі об'єктивності», на що впливає і власна поінформованість педагога; ґрунтовності вивчення, щоб уникнути однобічності сприйняття та оціночної бінарності; на розгляді з позиції загальнолюдських цінностей (за схемою — історична правда, аналіз документів, висновки) за можливості більший кількість годин (для самостійного студіювання учнями джерел і формування власної думки); поданням контроверсійних позицій науковців; спонуканні для визначення позиції учня постановкою дилеми; використанні проблемних завдань з метою спонукати школярів до дискусії; організації диспутів; поясненні матеріалу через родинні історії вчителів (АЦМІ ЦСЄ f. С. 13–14; АЦМІ ЦСЄ a. С. 7; АЦМІ

ЦСЕ b. С. 7; АЦМІ ЦСЕ d. С. 19; АЦМІ ЦСЕ g. С. 5, 13, 21–22, 27).

Під час дискусій учителі зазначили наявність невідгдних аспектів історії у процесі викладання матеріалу. Найпроблемніші теми стандартні для педагогів усіх регіонів: націоналізм, ОУН, УПА, С. Бандера, гетьман Мазепа (АЦМІ ЦСЕ a. С. 6). Прикметно, що це відчуває навіть учорашній випускник університету з п'ятимісячним стажем роботи в школі, підкреслюючи, що «основна специфіка викладання у поданні деяких аспектів історії. Є моменти, які потрібно дещо оминати» (АЦМІ ЦСЕ b. С. 1). Почасти в шкільних реаліях учителів-ентузіастів поглиблюють розуміння дражлих питань історії (за наявності учнівського інтересу) винятково «за рахунок власного часу і ще чогось там» («на якомусь уроці підсумковому»), що виводить клас на рівень загального спілкування (АЦМІ ЦСЕ g. С. 26). Приміром, депортація, якщо в класі є категорія учнів із таких родин.

Водночас зворотним боком упровадження принципу багатоперспективності розгляду актуальних питань є не тільки суттєві витрати часу на занятті. Як свідчить європейський досвід, суперечливі версії та протилежні інтерпретації почасти провокують розгубленість учнів, їхній панічний висновок на кшталт: «правильної відповіді немає, тоді навіщо нас мучать?». У багатьох школярів виникають проблеми зі структуруванням і узагальненням інформації, почерпнутої з різноманітних джерел, в аргументовану відповідь, виклад власного бачення і тлумачення. Також у деякої (менш здібної) частини учнів може сформуватися скептичне і навіть цинічно негативне ставлення до процесу історичного пізнання та знань, отриманих на уроці (Боровець І., 2014. С. 146).

Одним із першочергових завдань історичної освіти та методики її викладання є ознайомлення учнів з раціональними формами подолання конфліктів з метою виховання таких якостей, як толерантність і вміння уникати конфліктності, протидіяти приниженню людської гідності. Цієї мети можна досягти лише за умови розгляду історії у всій її багатомірності й множинності, звернення до історії, яка лежить у площині життєвого досвіду школярів, тобто до історії повсякдення, історії родини, гендерної історії тощо. Антропологічний поворот у сучасній гуманітаристиці, зокрема і в історіописанні, що заперечує «історію без людей», коли реконструкція минулого зосереджується на особистісному і неповторному, донині ще не втілюється в українській дидактичній історії. Педагоги наголошують на надмірній політизації шкільного курсу історії («була і в радянський час, і вона є зараз») (АЦМІ ЦСЕ f. С. 16). Шкільна історія в основному зводиться до історії політичної, історії держав чи історії воєн: «Викладаючи на заняттях факти, не говоримо про життя пересічної людини під час війни» (Там само. С. 9). Водночас

багаторічні спостереження та педагогічна практика засвідчують, що найкраще сприймаються учнями і запам'ятовуються ті події, до яких мали відношення члени родини учня, учасниками або свідками яких вони були. «Історія, яку учневі розповідає бабуся на кухні, буде завжди ближче, ніж та статистична інформація, яка у нього в підручнику на сім сторінок» (АЦМІ ЦСЕ a. С. 8). Варто наголосити, що через родині історії передається не лише життєвий досвід, а й інформація про історичне минуле, оцінка цього минулого.

Національна історія і суб'єкти шкільного навчання. Основним вектором навчально-виховних зусиль учителя є особистість школяра, організація його розвивальної активності. Варто нагадати, що процес навчання в радянській школі підносили до рівня посвяти дитини в новий вид діяльності, підкріплюваної острахом отримати низьку оцінку за свої зусилля, оскільки за п'ятибальною шкалою будь-яка оцінка нижче чотирьох («добре») означала невдачу. По суті, у шкільному класі учень уперше осмислював офіційне тлумачення культурності, де слухняність і послужливість були всім, а самовираження — майже нічим (Келли К., 2004. С. 111). Аналіз учительських інтерв'ю засвідчив збереження критеріїв шкільної дисципліни радянського часу в середній освіті, де послух і сумлінність підтверджувала мовчазність учнівської аудиторії («вони мовчать, бо учням прийнято мовчати»), «коли мовчить клас — ми називаємо це “здоровий колектив”») (АЦМІ ЦСЕ e. С. 21). Прикметно, що учнівський конформізм, притаманний радянській школі, не зник, а продовжив своє існування в реформованих національних закладах. На думку київських старшокласників, «правила для учнів передбачають: приходити вчасно, здавати там, не говорити» (Там само). Обов'язок школяра — «писати, що ми думаємо» — вони інтерпретували як готувати «те, що на урок».

Загалом помітною тенденцією середньої школи України стала орієнтація учнів винятково на кінцевий результат навчального процесу — оцінювання. Прагматизм школярів, вихованих у пострадянську епоху, виявляється у кон'юнктурному запиті до вчителя: «Як треба написати для вас, щоби ви поставили добру оцінку?» (АЦМІ ЦСЕ f. С. 19). Наявність такої позиції нинішніх школярів засвідчує живучість, хоча і певним чином видозмінену, конформістського підходу радянської доби «формулювати, як у шкільному підручнику», що означало «говорити те, що дозволено “згори”, те, що бажать почути». Аргументація педагога про доцільність виявити в ході навчання здатність учня мислити і формувати власну позицію наштовхується на безапеляційне твердження, що виявляє справжній мотив відвідування закладу середньої освіти — «мені треба гарну оцінку в атестат» (Там само). Прагматизм сучасних школярів

корелюється з їхньою втратою мотивації до систематичної навчальної роботи, а також внутрішньою замкненістю, надмірною самовпевненістю та індивідуалізмом, що виявляється в небажанні оприлюднювати власну позицію («для чого я маю її писати, як я для себе знаю, що я знаю») перед учителем. Прикметно, що позиція — «як дітям мати добру оцінку» — наявна і в батьків учнів, інтерес яких до навчання нащадків переважно утилітарний «оцей підручник, то треба весь читати, все знати?» (АЦМІ ЦСЄ г. С. 32).

Пояснення такої ситуації, на думку вчителів, полягає у сутнісних змінах поколінь дітей, які «все більше такі — ну, до науки не дуже вони схильні» (АЦМІ ЦСЄ ф. С. 2). Занепокоєння вчителів викликає зменшення інтересу учнів до навчання не тільки історії, а й узагалі. Загальний настрій учнів позначають такими фразами: «апатія», «мало що цікавить, окрім комп'ютерних ігор і розваг», «мало що читають», «мало хто дійсно цікавиться наукою», «останнім часом тенденція не зовсім втішна», «дітям нецікаве навчання», «просто не бачать свого майбутнього» (Там само. С. 4; АЦМІ ЦСЄ d. С. 24). Окремі вчителі категорично заявляють про втрачене покоління батьків («отих, кому зараз сорок, тридцять, двадцять»), які вже не вчилися. Покоління «трійочників» привело до школи дітей, і вони не шанують інтелект (АЦМІ ЦСЄ г. С. 33).

Аналіз матеріалів учительських дискусій виявив технології виконання навчальної програми з історії в реаліях української школи. Щонайбільше нарікань викликає брак навчальних годин, оскільки на предмет (історія України / всесвітня історія) у державному стандарті відведено по 1 год на тиждень. На думку педагогів, така мінімізація на рівні держави зводить вивчення історії до факультативу (Там само. С. 35). Виконання вимог державного стандарту на практиці вчителі окреслювали такими способами: «не вписуєшся абсолютно в ту годину — не знаю, як то запхати, і як то» (АЦМІ ЦСЄ ф. С. 6); теми з історії культури «просто пробігаємо» за повної відсутності ілюстрацій (АЦМІ ЦСЄ d. С. 9); «намагаємось встигнути за урок не тільки перевірити домашнє завдання, а ще і втиснути те, що там є в програмі; учні не встигають осмислити; єдиний спосіб, щоб вони знали хоч щось зі своєї історії — вчити в школі» (АЦМІ ЦСЄ ф. С. 17); «не закріплюємо, не повторюємо, не обговорюємо — швидше рухаємось далі, у нас програма, стандарти» (АЦМІ ЦСЄ h. С. 25). Таким чином, узагальнення досвіду вчителів виконання вимог державного стандарту базової і повної середньої освіти з історичних дисциплін виявляє значний пласт проблем, наявних у національній школі.

Зарубіжні експерти ще двадцять років тому констатували, що в системі освіти України домінує «переобтяженість навчальним матеріалом»

(Гількес П., 2000. С. 136). Величезний фактаж у старших класах, особливо зі всесвітньої історії, донині є суттєвим викликом для вчителів і учнів. Почасти механічність і поверховість оволодіння фактологічним матеріалом шкільного курсу доводять рефлексії педагогів зі значним стажем, які згадали, як зазубрювали матеріали партійних з'їздів у формі таблиці. Критерієм знання історії лишається відтворення учнем дат, подій і персоналій, а тому, за визнанням учителів, «помилився в даті — не знаєш історії». Проте найсуттєвіше, що школяр «не знає ні того, що було, ні висновків робити не вміє» (АЦМІ ЦСЄ г. С. 35). На думку педагогів, «боротьба з радянським стилем викладання» в реаліях національної школи зумовила нівелювання важливої навчальної компетенції учня «вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки» (АЦМІ ЦСЄ h. С. 14). Невдоволення вчителів історії викликає тотальне захоплення тестуванням у середній освіті.

Нинішня система середньої освіти зі значними потугами торує шлях до методів, що сприяють самостійному осмисленню і критичній дискусії та ґрунтуються на наукових дослідженнях. Почасти учнів і надалі навчають історії, в якій немає місця сумнівам чи протиріччям. При вивченні «старого», як і при подачі «нового» матеріалу, свідомість учня розглядають як «порожній» глечик, який необхідно заповнити (Там само. С. 37; АЦМІ ЦСЄ г. С. 7). Учень фігурує як об'єкт, який потребує формувального впливу і свідомість якого, за допомогою відповідного тематичного наповнення навчального матеріалу, необхідно ліпити й адаптувати відповідно до нових умов.

Домінантним навчальним методом у середній освіті лишаються вербальні настанови, вчителі надають значно більшої ваги поясненню і характеристиці, аніж розумінню і можливості збагнути взаємозв'язки і суттєві чинники. Як свідчить аналіз інтерв'ю педагогів, ефективність навчально-виховного процесу на заняттях з історії в школі «залежить від рівня і компетентності, і толерантності самого вчителя, особи, яка йде викладати» (АЦМІ ЦСЄ h. С. 42). Опиняючись віч-на-віч з учнем протягом 45 хв, вони в умовах різних критеріїв оцінок історичних подій і пояснень мотивацій у навчальній літературі самостійно вирішують ці проблеми («хто як може, хто має досвід»).

Заручником усіх освітніх інновацій української школи лишається вчитель. Як зізнаються самі педагоги, у разі не досить вдалого шкільного підручника питання буде не до того, хто його написав, а саме до вчителя — «...не довчив» (АЦМІ ЦСЄ d. С. 37). Водночас реаліями є надзвичайна зайнятість учителя, якому бракує часу на самостійний пошук інформації в інтернеті. Зростання регламентації навчально-виховного процесу в середній освіті протягом 2000-х років корелюється зі зниженням мотивації педагогів

до роботи («чим більше регламенту, тим менше бажання працювати»), відзначають кращу продуктивність викладання історії в «голодні 1990-ті рр.», що пов'язують з тогочасною «емоційною свободою» і меншим тиском адміністративної вертикалі (АЦМІ ЦСЄ h. С. 42).

Тривале недофінансування середньої школи («влада думає, як зекономити на вчителів, як їх заставити виконувати політичні замовлення», «як були гвинтиками, коліщатами, і так і лишилися»), падіння престижності вчительської професії в суспільстві («облаштування комфортних умов праці вчителя й учня — найостанніше, що згадує влада»), постійні зміни навчальних програм, скорочення навчальних годин, гуртків і факультативів зумовили формування у частини педагогічної корпорації життєвої філософії пристосування: «ми птахи підневільні — співаємо так, як замовляє держава», «за що платять, те ми і говоримо» (АЦМІ ЦСЄ f. С. 5, 17; АЦМІ ЦСЄ g. С. 8). Столичні педагоги відверто зауважили, що в умовах змін соціальної структури доби незалежності авторитет шкільного вчителя корелюється з суспільним поцінуванням його праці, оскільки з рівнем її оплати в державі обізнані як учні, так і батьки (АЦМІ ЦСЄ e. С. 7). Відзначили дисонанс між величним виховним завданням учителя прищеплювати добре, вічне і реаліями його поважності серед учнів.

Як підсумок, зауважимо, що розбудова Української держави, зокрема в царині творення громадянської нації, виявилася надзвичайно складною, сповненою внутрішніх суперечностей, неочікуваних викликів і серйозних конфліктів. Національна історія, передусім шкільна, будучи важливим компонентом процесу громадянського виховання, опинилася у фокусі цих суспільних суперечностей і конфліктів. Зміни, що відбулися в незалежній Україні, зумовили націотворчий контекст вивчення історії, плюралізм наукових підходів щодо історичного розвитку і вільний розвиток духовного потенціалу молоді. Водночас наявна в Україні система вивчення історії забарвлена «політичним виміром» (організована державою), що визначає «культуру історії», «культуру колективної пам'яті».

Розроблення матеріалів опитування вчителів історії різних міст України поглибило розуміння спектра проблемних аспектів у середній освіті.

Поступовий перехід дидактичної історії від радянської візії до етноцентричної провадиться зі збереженням архаїзмів авторитарної доби. «Битва за минуле» у просторі шкільної історії супроводжується стрімкою заміною старих символів і героїв на нові без їхнього критичного осмислення, почасти односторонністю викладу матеріалу в межах вузько етнічної, культурно ексклюзивної парадигми, домінуванням бінарних оціночних суджень (свій / чужі), впливом на формування історичної пам'яті соціального середовища, а отже притаманних йому міфів і стереотипів, емоційно забарвлених історичних знань, що пропонують спрощене (чорно-біле) бачення минулого. Навчальні програми і підручники навіюють почуття національної меншовартості, «комплекс жертви» через надмірну політизацію матеріалу, відсутність антропологічних підходів і гендерних аспектів виховання. На суспільство тисне «травматичний образ минулого», відчувається «компенсаційний надлишок пам'яті» з виразним регіональним виміром, що виявляє конкуренцію інтерпретацій уже в шкільній практиці, коли учень має особисте бачення на виклад проблемних тем підручника. Одним із наріжних каменів колективної пам'яті є проблема створення нової концепції шкільної освіти.

Нинішня система середньої освіти зі значними потугами торує шлях до методів, що сприяють самостійному осмисленню і критичній дискусії та ґрунтуються на наукових дослідженнях. Учнівський конформізм, притаманний радянській школі, трансформувалася в національних закладах в утилітарний прагматизм з винятковим пріоритетом підсумкового оцінювання. Надважливе завданням шкільного курсу історії полягає у сприянні усвідомленню того, що наявні альтернативні світобачення; допомогти збагнути, що люди є різними, але цього не варто боятися; спонукати до розмови про відмінності та розмаїття історичної пам'яті; запобіганні формуванню нетолерантності та ксенофобських настроїв учнів; переконанні в доцільності осмислення точки зору іншого і, можливо, переосмислення власного світосприйняття. Це допоможе подолати ознаки «отруєння історією», що декларують окремі науковці, а національна історія може стати невід'ємним елементом процесу замирення і кращого порозуміння між людьми.

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи (АЦМІ ЦСЄ). Матеріали збірки «Міські розповіді». Колекція «Стереотипи, толерантність та стратегії вчителів історії». URL: <http://www.lvivcenter.org/uk/ust/collections/history-teachers/>
2. АЦМІ ЦСЄ а. Дискусія в Одесі, записана 24 січня 2012 року, 21 с.
3. АЦМІ ЦСЄ б. Дискусія у Дніпропетровську, записана 27 січня 2012 року, 23 с.
4. АЦМІ ЦСЄ с. Дискусія у Донецьку, записана 24 січня 2012 року, 30 с.

5. АЦМІ ЦСЄ d. Дискусія у Житомирі, записана 25 січня 2012 року, 24 с.
6. АЦМІ ЦСЄ e. Дискусія у Києві, записана 20 січня 2012 року, 27 с.
7. АЦМІ ЦСЄ f. Дискусія у Луцьку, записана 15 січня 2012 року, 22 с.
8. АЦМІ ЦСЄ g. Дискусія у Львові, записана 20 грудня 2011 року, 35 с.
9. АЦМІ ЦСЄ h. Дискусія у Харкові, записана 26 січня 2012 року, 42 с.
10. Баханов К. Інноваційні тенденції в сучасному навчанні історії в школі. *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 233–240.
11. Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. 384 с.
12. Боровець І. Стратегії змісту шкільної історичної освіти в Європейському Союзі. *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. 2014. Вип. 5. С. 138–149.
13. Гількес П. Політика й практика в українській освіті: між радянським спадком та «українізацією». *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 134–144.
14. Гонца Г., Петровські Н. Нові шкільні підручники в Україні. *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 145–148.
15. Гунек Ф. Деякі підсумки міжнародного практичного семінару по шкільних підручниках. *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 343–347.
16. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини = Ukraine–Europe–World: міжнар. зб. наук. пр. / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Т., 2009. Вип. 2. С. 156–159.
17. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 149 с.
18. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти {Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 538 від 07.08.2013}: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-%D0%BF>
19. Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників. *Громадянська освіта*. 2008. № 27: Історія та права людини. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1224504439>
20. Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время. *Антропологический форум*. 2004. № 1. С. 104–155.
21. Кульницький С. Державний стандарт освіти й вимоги нового покоління підручників з історії. *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*: зб. наук. ст. К.: Генеза, 2000. С. 227–232.
22. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
23. Турченко Ф. Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. К.: Генеза, 2016. 104 с.
24. Удод О.А. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*: зб. наук. пр. Вип. 8. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 8–14.
25. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / за ред. В. Смолія. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.
26. Чупрій Л.В. Історична освіта як складова державної політики пам'яті. URL: <http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-pamyaty.html>
27. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні [24.12.2008]. *Права людини в Україні*. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи: веб-сайт. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1230112797>
28. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. 128 с.

REFERENCES

1. Archive of the Centre of Urban History of East-Central Europe (hereinafter referred to as the ACUH ECE), materials of the set of works “City stories”, collection “Stereotypes, Tolerance and Strategies of Teachers of History”.
2. ACUI ECE a. Discussion in Odesa (24.01.2012) [in Ukrainian].
3. ACUI ECE b. Discussion in Dnepropetrovsk (27.01.2012) [in Ukrainian].

4. ACUI ECE c. Discussion in Donetsk (24.01.2012) [in Ukrainian].
5. ACUI ECE d. Discussion in Zhytomyr (25.01.2012) [in Ukrainian].
6. ACUI ECE e. Discussion in Kyiv (20.01.2012) [in Ukrainian].
7. ACUI ECE f. Discussion in Lutsk (15.01.2012) [in Ukrainian].
8. ACUI ECE g. Discussion in Lviv (20.12.2011) [in Ukrainian].
9. ACUI ECE h. Discussion in Kharkiv (26.01.2012) [in Ukrainian].
10. Bakhanov, K. (2000). Innovatsiini tendentsii v suchasnomu navchanni istorii v shkoli. *Ukrainska istorychna dydaktyka: Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, Kyiv: Heneza, pp. 233–240 [in Ukrainian].
11. Bakhanov, K. O. (2005). Suchasna shkilna istorychna osvita: innovatsiini aspekty. Donetsk: TOV «Yugo-Vostok, LTD» [in Ukrainian].
12. Borovets, I. (2014). Stratehii zmistu shkilnoi istorychnoi osvity v Yevropeskomu Soiuzi [Content Strategies for School History Education in the European Union]. *Problemy dydaktyky istorii*, 5, 138–149 [in Ukrainian].
13. Hilkes, P. (2000). Polityka i praktyka v ukrainskii osviti: mizh radianskym spadkom ta «ukrainizatsiieiu». *Ukrainska istorychna dydaktyka: Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, Kyiv: Heneza, pp. 134–144 [in Ukrainian].
14. Hontsa, H., Petrovski, N. (2000). Novi shkilni pidruchnyky v Ukraini. *Ukrainska istorychna dydaktyka: Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, Kyiv: Heneza, pp. 145–148 [in Ukrainian].
15. Huneke, F. (2000). Deiaki pidsumky mizhnarodnoho praktychnoho seminaru po shkilnykh pidruchnykakh. *Ukrainska istorychna dydaktyka: Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, Kyiv: Heneza, pp. 343–347 [in Ukrainian].
16. Zashkilniak, L. (2009). Istorychna pamiat i sotsialni funktcii istorii v suchasnomu sviti [Historical Memory and Social Functions of History in the Modern World]. *Ukraina–Yevropa–Svit*, 2, 156–159 [in Ukrainian].
17. Smolii, V. A. (Ed.). (2011). Istorychna osvita v polikulturnomu suspilstvi: vyklyky ta perspektyvy dlia Ukrainy: Materialy mizhnarodnoho kruhloho stolu (Kyiv, 14 lypnia 2010 r.) [Historical Education in a Multicultural Society: Challenges and Prospects for Ukraine]. [in Ukrainian].
18. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu bazovoi i povnoi zaghalnoi serednoi osvity [Iz zminamy, vnesenyi zhidno z Postanovoiu KM # 538 vid 07.08.2013]. 2013. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1392 [in Ukrainian].
<https://zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-%D0%BF>
19. Kasianov, H. (2008). Pidruchnyky z istorii Ukrainy u svitli kryteriiv Mizhnarodnoi merezhi doslidzhennia pidruchnykiv [Textbooks on the History of Ukraine in the Light of the Criteria of the International Textbook Research Network]. *Hromadianska osvita*, 27 [in Ukrainian].
<http://osvita.khpg.org/index.php?id=1224504439>
20. Kelly, K. (2004). «Shkolnyi vals»: povsednevnaia zhizn sovetskoï shkoly v poslestalinskoie vremia [“School Waltz”: Everyday Life of the Soviet School in the Post-Stalin Times]. *Antropologicheskii forum*, 1, 104–155 [in Russian].
21. Kulchytskyi, S. (2000). Derzhavnyi standart osvity i vymhy novoho pokolinnia pidruchnykiv z istorii. *Ukrainska istorychna dydaktyka: Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, Kyiv: Heneza, pp. 227–232 [in Ukrainian].
22. Masnenko, V. V. (2002). Istorychna pamiat yak osnova formuvannia natsionalnoi svidomosti [Historical Memory as the Basis for the Formation of National Consciousness]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 49–62 [in Ukrainian].
23. Turchenko, F. (2016). Ukraina — povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka, Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
24. Udod, O. A. (2013). Shkilna istorychna osvita yak reprezentant polityky pamiaty [School History Education as a Representative of Memory Policy]. *Natsionalna ta istorychna pamiat. Polityka pamiaty u kulturnomu prostori*, 8, 8–14 [in Ukrainian].
25. Udod, O. (2016). Ukrainska istorychna dydaktyka: akademichnyi diskurs (Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy). In V. A. Smolii (Ed.). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
26. Chuprii, L. V. (2011). Istorychna osvita, yak skladova derzhavnoi polityky pamiaty [Historical Education as a Component of Public Memory Policy]. [in Ukrainian].
<http://sd.net.ua/2011/06/20/istorichna-osvita-politika-pamyaty.html>
27. Shapoval, Yu. (2008). Polityka pamiaty v suchasni Ukraini [Memory Policy in Modern Ukraine]. Prava Liudyny v Ukraini. Informatsiinyi portal Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy [in Ukrainian].
<http://khpg.org/index.php?id=1230112797>
28. Yakovenko, N. (Comp.). (2008). Shkilna istoriia ochyma istorykiv-naukovtsiv: materialy Robochoi narady z monitorynhu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 4.11.2019.

Евген Хвальков

ORCID iD 0000-0003-3688-7638

УДК 94:327(560+262.5)“1400/1475”(1-52)

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.7

ГЕНУЕЗЬКІ ТА ВЕНЕЦІЙСЬКІ КОЛОНІЇ ПРИЧОРНОМОР'Я І ПРИАЗОВ'Я В ПОЛІТИЦІ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (1400–1475)

Наприкінці середньовіччя регіон Чорного моря став зоною, яка набувала все більшого політичного значення. У XIV–XV ст. тут стикалися інтереси численних політичних гравців: Генуезька, Венеційська, Флорентійська і Пізанська республіки, Папський Рим, Священна Римська імперія, Англійське, Французьке й Арагонське королівства, Герцогство Бургундія, Візантійська імперія, Грузія, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Угорщина та Валахія і, нарешті, зростаюча Османська імперія. Однак ані сама метрополія, ані її союзники не могли допомогти Кафі, яка разом з іншими генуезькими та венеціанськими колоніями була захоплена османами під командуванням Гедик Ахмет-паші в 1475 році. Згодом весь регіон Південно-Східної Європи опинився під домінуванням Османської імперії.

Ключові слова: Генуя, Кафа, колонії, Кримське ханство, Східне Середземномор'я, Чорне море.

Evgeny Khvalkov

THE GENOESE AND VENETIAN COLONIES IN THE BLACK SEA AND THE AZOV SEA AREAS IN POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS (1400–1475)

At the end of the Middle Ages, the Black Sea region became an area of increasing political importance. In the 14th and 15th centuries in this region (the Black Sea and the Azov Sea) and even in the regions of Southeastern and Eastern Europe, the interests of numerous political players were confronted: Genoa, Venice, Florence and Pisa, Vatican, the Holy Roman Empire, the kingdoms of England, France and Aragon, the Duchy of Burgundy, the Byzantine Empire, Georgia, Russian principalities, Tatar states, the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, Hungary and Wallachia, the Mamluk Sultan and, finally, the growing Ottoman Empire were just a short list of actors on the political scene at that time. However, against the background of the growing Ottoman threat, neither the metropolis of the colonies itself, Genoa, nor Casimir IV, the King of Poland and Grand Duke of Lithuania, nor Vladislaus II, the King of Bohemia and of Hungary, who was also an enemy of the Ottomans, could help Caffa. Caffa and other Genoese and Venetian colonies were captured by the Ottomans in 1475. Thus, we can see that there were numerous wars in Southeastern Europe in the fifteenth century, which eventually led to the domination of the Ottoman Empire.

Key words: Genoa, Caffa, colonies, Crimean Khanate, Eastern Mediterranean, Black Sea.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Хвальков Є., 2019

П'ятнадцяте сторіччя стало поворотним моментом у європейській історії, особливо

в Середземноморському та Чорноморському регіонах. Османська експансія на Балканах і в Малій Азії, агонія Візантії, розвал Золотої

Орди, татарські зіткнення та суперечки в степах, змінивши баланс сил у районі Чорного моря, почали обмежувати доступ Заходу до Сходу (Thiriet F., 1959. P. 141). Східне Середземномор'я та Чорноморський регіон стали одним із центрів міжнародних відносин, де різноманітні актори й агенти стикалися, об'єднувалися, зраджували, перемагали та програвали. Лише короткий перелік гравців на політичній арені того часу вражає: Генуезька, Венеційська, Флорентійська і Пізанська республіки, Папський Рим, Священна Римська імперія, Англійське, Французьке й Арагонське королівства, Герцогство Бургундія, Візантійська імперія, Грузія, руські князівства, татарські держави, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Угорщина та Валахія, мамлюкські султани Єгипту, незначні мусульманські монархи Малої Азії і, нарешті, зростаюча Османська імперія. Поряд із цими великими акторами треба розглядати місцеві політичні сили, як-от: новий окремих Кримський ханат, Трапезундська імперія або Князівство Феодоро, яке, попри свій другорядний статус на європейській політичній карті, було чималою перешкодою генуезькій політиці в Криму й важливим союзником Венеційської республіки.

Політичні зміни, викликані османською експансією, вплинули, зокрема, на італійські колонії за кордоном. Це був час війн і заворушень, комерційних підприємств і велетенських втрат, інтриг і масових убивств, католицьких місіонерів і релігійних військових порядків, внутрішньої боротьби політичних еліт у Генуї і Венеції, успішного мусульманського джихаду і невдалої спроби останніх хрестових походів латинського християнства проти ісламу. Але як Генуезька і Венеційська колоніальні імперії на берегах Чорного моря, так і їх багатокультурне колоніальне суспільство підлаштовувалися до жорсткої політичної ситуації, створеної османським розширенням і переміщенням торговельних шляхів. **Метою статті** є відповідь на запитання: як саме політико-економічна ситуація, що склалася, впливала на життєдіяльність Генуезької та Венеційської колоніальних імперій і яку роль вони відігравали у політичному неспокої того часу?

У латинському християнському світі і, зокрема, у Східній Європі порядок денний в 1420-х роках складався з Антиосманської ліги. Це збіглося з прагненнями Візантії, яка хотіла об'єднати Венецію і Угорщину проти османів та польського короля (Nicol D., 1988. P. 364). З цією метою в 1420 р. Мануел Філантропінос виступив посередником між Венецією та Сигізмундом Люксембурзьким, королем Угорщини, відвідавши і короля Польщі Владислава II Ягайло (Barker J., 1969. P. XXXIII). Угорський чи польський король могли видаватися можливими захисниками

християнського світу в Чорноморському регіоні в 1434 р. («Грамота Илиаша воеводи...», 1860. С. 323–330). Сигізмунд Люксембурзький дуже схилився до союзу; однак його потуги звелися нанівець, оскільки для Генуї і Венеції їх протистояння одне з одним здавалося тоді важливішим за ідею хрестового походу (Tardy L., 1971. P. 16). Крім того, зростання інтересу Сигізмунда до Чорноморського регіону викликало глибоку стурбованість генуезців, які не бажали, щоб якийсь східноєвропейський князь встановив владу на берегах Чорного моря.

У Венеції 1420-ті роки стали початком нового періоду економічного зростання (Карпов С., 1990. С. 106–108). Відповідно у 1410-х і 1414-х роках вона тимчасово зміцнила свої позиції у Східному Середземномор'ї та у європейській політиці взагалі. 29 травня 1416 р. венеційський флот переміг османів біля Галліполі (Barker J., 1969. P. XXXIII). 30 жовтня 1418 р. був підписаний новий договір між Венецією і Візантією. У 1419 р. Венеція і султан Османської імперії підтвердили венеційські володіння на Сході (Nicol D., 1988. P. 358).

Венеція мала лише дві колонії у Причорномор'ї — Трапезунд і Тану, тому її позиція була хиткішою порівняно з генуезькою. З іншого боку, венеційці намагалися зберегти ці колонії. Тана і відправлені туди *mudae* (тобто організовані експедиції галер) мали не тільки значне комерційне, а й величезне політичне значення, тому важко переоцінити важливість Тани для Венеції. У 1423 р. венеційці додали ще одну перлину до свого *Stato da Màr* чи *Domini da Mar*, купивши Салоніки у Візантії (Daru P., 1981. P. 168) й уклавши новий договір 30 вересня 1423 р. з імператором Іоанном VIII Палеологом (Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος, 1392–1448), який задля цього спеціально прибув до Венеції (Barker J., 1969. P. XXXV). У цілому цей договір підтвердив усі привілеї, визнані попередніми договорами від 1390-го, 1406-го і 1418-го років (Nicol D., 1988. P. 364). Проте проблеми залишалися невирішеними. Після придбання Салонік, багатого торговельного міста, Республіка Святого Марка автоматично опинилася у стані війни з османами (1423–1429) (Daru P., 1981. P. 168). У 1422 р. Мурад II (султан у 1421–1444, 1446–1451 роках) взяв в облогу Константинополь (Nicol D., 1988. P. 358), відправив армію до Мореї у 1423 р., вирушив у похід на Боснію та Албанію і, зобов'язавши правителя Валахії сплачувати данину, остаточно зайняв венеційські Салоніки в 1430 р. (Ducas, ed. V.G. Niebur, 1834. P. 198; Barker J., 1969. P. 372–374, 384). Відтоді Візантія поступово припиняє бути координаційним центром для венеційців, які почали переходити на територію Терраферми. Крім того, війни в Італії стали пріоритетом для нового дожа Венеції Франческо Фоскарі (1423–1457).

Зміни в політичній ситуації в Середземномор'ї збіглися зі змінами у степах. Це був час розпаду Золотої Орди (1420–1502). Для італійців це означало лише нестабільність: у степах постійно змінювалися хани, часто кілька претендентів боролися один з одним, маршрути залишалися небезпечними, і татари могли нападати на колонії, коли їм заманеться. У 1423 р. на татарській політичній арені з'явився новий актор — узбецький хан Барак. Він очолив кочівників із Західного Сибіру, здолавши Улуг-Мухаммеда (Oluğ Möhämmät; 1405–1445) — майбутнього засновника Казанського ханства, який був пов'язаний із Вітовтом і потім утік у Велике князівство Литовське просити про допомогу. Однак пізніше він вигнав Барака в Могулістан, де той був убитий у період з 1427-го до 1429-го року. 14 березня 1428 р. Улуг-Мухаммед написав листа султану Мураду II про відновлення дипломатичних відносин. Після поразки Барака в 1427 р. у Криму влаштувався ще один хан — Девлет-Берди (? — бл. 1432). Улуг-Мухаммед намагався вдертися до Криму в 1430 р., але після смерті свого покровителя Вітовта він відступив. Тим не менш, ні Девлет-Берди, який був убитий в 1432 р., ні його син Ахмат, якого розгромили у 1433 р., не міг реально керувати Кримом, де місцеві правителі почали поводитися самостійно. Під час протистояння Улуг-Мухаммед перейшов на бік Сигізмунда Кейстутовича (бл. 1365–1440), а Свидригайло (бл. 1370–1452) і московський князь підтримали Саїд-Ахмада I (? — після 1455), третім претендентом на престол Золотої Орди був Кучук-Мухаммед. Баланс сил між трьома ханами (Улуг-Мухаммед, Кучук-Мухаммед і Саїд-Ахмадом) був порушений після того, як Улуг-Мухаммед, номінально вищий правитель, напав на двох інших. Відступивши, він заснував Казанське ханство. Улуг-Мухаммед та його син Махмутек окупували Бельов у 1437 р. і Казань у 1445 р. Відтоді незалежне Казанське ханство почало відігравати важливу роль у Східній Європі.

І сучасники подій, і вчені погоджуються з тим, що політику степу і призначення ханів значною мірою контролював великий князь литовський Вітовт. Велике князівство захопило чимало руських князівств і отримало вигоду від розпаду Золотої Орди, а його могутній князь за власним бажанням підтримував або розпоряджався ханами. Дійсно, зберегти татар відокремленими було в його інтересах і в інтересах його держави. У низці літописів, написаних руською, йснує довгий панегірик «Похвала Вітовту», який, як і в *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Мацея Стрийковського* (*Kronika polska...*, 1846. Р. 156), вихваляє велич Вітовта («Летописи Белорусско-Литовские», 1980. С. 59).

Відносини Вітовта з татарами вписувалися у його широке політичне бачення своєї ролі

у Східній Європі, про що можна пересвідчитися, зокрема, з його листування 1425 р. із Паулем фон Русдорфом, 29-м великим магістром ордену Тевтонських лицарів з 1422-го до 1441-го року. Там згадується про те, що один із татарських ханів у той момент жив у Вітовта. Вітовт і наступні великі князі Литовські регулярно втручалися в кримську політику і мали мережу своїх агентів у Кафі, таких як вірменин Ованес (його безпосереднє залучення до кримської політики зафіксовано в багатьох документах) (*Codex epistolaris Vitoldi Magni...* 1882. Р. 660 (no. 1159), 721 (doc. 1223)). Наступний великий князь — Свидригайло — зробив те саме, що засвідчує його листування з великим магістром ордену Тевтонських лицарів (*Liv-, Est und Kurlandisches Urkundenbuch*, 1884. Vol. 8, XXXVII. S. 366, No. 624), а також його листи до короля Польщі (Halecki O., *Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego...*, 1919. Vol. 12. Cz. 1. S. 198–199, 216).

Уся інформація із західноєвропейських, польських, литовських та інших джерел підтверджує один факт: кримські татари Солхата в Криму були частиною відцентрового процесу розпаду Золотої Орди. Деякі вчені вважають, що Хаджі Герай Хан оголосив себе незалежним ханом Криму в 1428 р. Це було ознаменовано появою кафінських монет (аспр) із генуезьким замком на лицьовому боці й тамгою клану Гераїв на зворотному. Їх поширення після 1433 р. є непрямим свідченням того, що розпад Золотої Орди та відмежування Криму фактично відбувалися вже в цей момент. Ці аспри карбувалися в монетному дворі Кафи до 1453 р. Фактично об'єднані символи мегаполісу (*castello genovese*) з латинською легендою і татарською тамгою з легендою арабською мовою можна розглядати як візуальне вираження подвійного підпорядкування (Фомичев Н., 1981. С. 225, 239; Еманов А., 1995. С. 111; Опимах О., 2005. С. 527; Козубовский Г., 2005. С. 156). Проте перші монети Хаджі Герая Хана датуються лише 1441 р. (тоді він почав вести справи і влаштувався в Саладжікі, між Чуфут-Кале і сучасним Бахчисараєм). Остання дата точніша; хоча раніше кримські татари були практично незалежними, а правління Хаджі Герая не могло початися в 1420-х роках.

Унезалежнення кримськотатарської еліти було поступовим. Татари Солхата стали автономнішими під час династичних війн чотирнадцятого століття. Крім того, з 1400 до 1440 року протистояння між різними претендентами спочатку були підтримані Вітовтом, а пізніше й іншими руськими і литовськими князями, які не хотіли мати сильну Золоту Орду у своїй місцевості, але цінували військову допомогу незначних татарських правителів під час власних війн. Нарешті, в 1429–1431 рр. географічне ядро Золотої Орди вразила величезна посуха і чума: «В землях Сарая та в Куманії (Половецьке поле, або

Дешт-і-Кипчак) виникла сильна посуха та надзвичайно велика чума, внаслідок чого загинула неймовірна кількість людей, бо лише деякі з них вижили зі своїми стадами» (Тизенгаузен В., 1884. С. 442). Золота Орда не могла існувати як панівний політичний гравець у Східній Європі. Її розпад і, зокрема, утворення незалежного Кримського ханства стало питанням часу, незалежно від того, відбулося це в 1428 чи 1441 році.

Попри те, що в 1440-х роках Саїд-Ахмад I панував у степах, він мав погані взаємини з Польським королівством і з Великим князівством Литовським. Як-от, в 1444 р. він здійснив похід на Литву, в 1447 р. — знову на Поділля (Spuler В., 1943. С. 166), в 1447, 1449 та 1450 роках — на різні польські й литовські території (Греков И., 1963. С. 124), а в 1451 р. напав на Москву. При цьому в 1449 р. Саїд-Ахмад допоміг князю Михайлу Сигізмундовичу (1380-ті — 1451/52) зайняти Київ. Тому не дивно, що коли Хаджі Герай, який довгий час жив у Литві, проголосив себе незалежним кримським ханом, Казимир IV (тоді великий князь литовський, а з 1447 р. також король Польщі) підтримав і визнав його, оскільки йому був потрібен союзник проти Саїд-Ахмада I. Задовго до цього Крим був самодостатнім, більше не пов'язаний з руйнівною Золотою Ордою, — зникли старі шляхи торгівлі у Східній Європі, а нові не перетнули степи навколо Волги. Таким чином, Хаджі Герай міг насолоджуватися повною незалежністю, а його наступники на кримському престолі — широкою автономією під османським сюзеренітетом.

Генуезці Кафи в Криму були одними з гравців на цьому полі. У п'ятнадцятому сторіччі генуезькі колонії на Чорному морі вже не були сумірними прохачами, які торгували через пару прибережних торговельних пунктів, прохачами, чия торгівля та доля залежали від доброзичливості татар. Кафа стала великим і незалежним політичним актором. Попри її вплив на місцеву політику, вона залишалася досить вразливою і все ще формально залежною від татар. У п'ятнадцятому столітті генуезці зрозуміли неминучість значних політичних змін у Чорноморському регіоні та намагалися зміцнити свої позиції, прямо утверджуючи своє панування або створюючи нові альянси (Близнюк С., 1998. С. 132). Татарський внутрішній розбрат був проблемою для кафіотів тільки в тому сенсі, що старі маршрути від Східної Європи до Центральної Азії залишалися небезпечними. Проте для генуезців з'явилася ще одна загроза, а саме великий князь литовський Вітовт, який бажав, аби Кафа визнала його сюзеренітет над генуезькими чорноморськими колоніями. Консули відряджали у Вільно посланців із подарунками, щоб умилостивити його. Один посланець, Баттіста Джентіле, пообіцяв Вітовтові підняти його прапори та герб у Кафі; проте, імовірно,

не зробив цього, оскільки відверто перевищив свої повноваження (Мыц В., 2000. С. 331). Другого посланця, Даріо Грілло, пограбували дорогою до Литви татари (ab imperatore tartarorum); він втратив свої товари, коней і гроші в розмірі 300 сомо (2400 генуезьких лібр) (Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto (далі — ASG, AS), 3034, Diversorum, Filze 14, No. 2 / 6; публ.: Карпов С., 1998 С. 36). Таким чином, поведження з цим далеким, але все ще грізним литовським принцем було однією з проблем генуезців.

Князівство Феодоро, назване так на честь свого покровителя Святого Феодора (Αγιος Θεόδωρος), було грекомовною державою в передгір'ях Криму зі столицею в Мангупі. З чотирнадцятого століття воно стояло поперек горлянки кафіотам. Теодорити ворогували з генуезцями з приводу доступу до берегів і маршрутів, що перетинали гавані південно-західного Криму. Більше, область генуезького капітанства Готія (так називалось кримське узбережжя від Чембало до Лусті; грецькою — Παραθαλασσία, букв. «морський берег») здебільшого населяли грецькомовні православні люди, які прагнули повстати проти своїх латинських володарів. Князі Феодоро скористалися цим і намагалися максимально обмежувати генуезьку владу в Криму або за допомогою підбурювання місцевого населення до повстання, або шляхом безпосереднього вторгнення до генуезьких земель. Таким чином, у 1423 р. князь Алексіос напав на Лусту і Чембало, а генуезцям довелося витратити до 10 000 сомо на захист міст. Панівна династія Феодоро (Габри або Габраси) була пов'язана з імператорською династією Трапезунда (Велики Комніни), яка спочатку контролювала частину колишніх візантійських володінь у Криму. Однак відносини двох грецьких держав не завжди були ідеальними, і це надавало генуезцям простір для маневру. У 1429 р. вони організували державний переворот у Трапезунді, а трон перейшов від Алексіоса IV до сина Іоанна (Chalkokondyles L., ed. J. Darko, 1927. P. 219–220; Laurent V., 1955. P. 141–142). Водночас венеційці встановили відносини з князем Феодоро, головним ворогом Кафи і тому природним союзником для Республіки Святого Марка. Масштаб загрози князівства можна побачити з суми, призначеної генуезьким урядом для боротьби з ним (наприклад, 10 тисяч сомо у 1422 р.) (Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34, 590 / 1230, Massaria Caffae 1422, f. 209v).

1430-ті роки були часом латентного протистояння генуезців і венеційців на Чорному морі з деякими іскорками взаємної ворожості. Венеційці опинилися у важкому становищі — вони почали нову антигенуезьку війну в 1431 р. (Dupuigrenet Desroussilles F., 1979. P. 111–122), тоді як один із двох їхніх оплотів у Чорному морі, Тана, в 1431 р. був під загрозою зникнення через

татарську облогу (Doumerc B., 1988. P. 365–366; Карпов С., 2009. С. 166). Це тимчасово примирило генуезьке і венеційське населення проти спільного ворога (Dupuigrenet Desroussilles F., 1979. P. 116; Мыц В., 2000. С. 33; це свідчить про те, що в контексті складної міжнародної ситуації як в Італії, так і в Чорному морі населення італійських колоній не завжди відповідало орієнтації свого мегаполісу), як і чума, від якої помер венеційський консул Вітторіо Долфіно (Талызина А., 1998. С. 174), що змусила віцеконсула просити кафіотів про допомогу (Dupuigrenet Desroussilles F., 1979. P. 115). Проте кафіоти хотіли напасти саме на венеційську Тану, що могло б статися, якби вітер із півночі не блокував їхній вихід із гавані Кафи. Венеційський сенат був поінформований про цю зраду байлом Константинополя та владою Негропонту (Евбея) (Талызина А., 1998. С. 174). 5 липня 1431 р. він погодився відправити до Тани тридцять арбалетників, а за п'ять днів додав 2000 дукатів (Archivio di Stato di Venezia (далі — ASV), Senato, Misti, reg. 58, f. 65r-v, 69r-v), щоб захистити місто від генуезців і татар. Ця експедиція на чолі з Андреа Лоредано відійшла на початку серпня, маючи вказівки з'ясувати наміри кафіотів і, якщо вони будуть ворожі, напасти на Кафу й будь-який генуезький корабель на своєму шляху. Проте дві галери флоту Лоредано зазнали корабельної аварії біля узбережжя Генуезької Газарії і сіли на мілину біля мису Меганом, де їх миттєво помітили генуезці з Солдаї (Карпов С., 1995; Талызина А., 1999. С. 65). Причина криється в тому, що венеційці не знали місцевого морського шляху і пересувалися занадто близько до берега, коли обходили мис. Кораблі були зруйновані прихованим підводним кам'янистим хребтом, що розташовувався приблизно за 200–300 м від видимого узбережжя Меганому і був особливо небезпечний для кораблів під час штормів. Венеційці не першими зробили цю помилку, оскільки археологи виявили сліди численних корабельних аварій різних епох у цій ділянці. Ще одна помилка полягала в тому, що вони сіли на мілину на безлісному мисі Меганом, а тому були дуже помітними.

8 жовтня 1431 р. Колардо де Палаванія, консул Солдаї, проінформував про цей інцидент Франческо Ломелліні, консула Кафи, у той же час зібравши усі вцілілі товари та ув'язнивши полонених венеційців. Ломелліні порадився із міськими старійшинами (anziani) і вирішив відправити до Солдаї Джованні Спінолу і Доменіко деї Франкі ді Маньєрі для інвентаризації товарів. Новий консул Солдаї Антоніо ді Монтальдо, який щойно приїхав та обійняв цю посаду, провів інвентаризацію разом із мешканцями Кафи, оцінивши здобич у 900 срібних сомо Кафи. Було вирішено витратити їх на захист генуезьких міст, що було досить своєчасним, оскільки Лоредано почав атакувати лігурійців, захопивши кілька генуезьких

галер 24 грудня 1431 р. (ASG, AS, 3037, Diversorum, Filze 17, No. 24; публ.: Карпов С., 1998. С. 44).

У 1432 р. нова венеційська muda (караван галер), що приїжджала до Тани на чолі зі Стефано Контаріні, загрожувала кафіотам. Ця muda, переправляючи 2000 дукатів на витрати на оборону в Тані, повинна була домогтися звільнення полонених, атакувати генуезькі кораблі та переконатись, що князь Феодоро Алексіос залишався вірним союзником Венеції і все ще мав намір виконати перед нею деякі свої зобов'язання (...tam pro faciendo viagium suum bono tempore, quam pro succurrendo loco Tane et pro executione rerum, quas dominus Alexius, dominus Gothie, intendit facere dominio nostro) (ASV, Senato, Misti, reg. 58, f. 133r-v, ср.: ASV, Senato, Misti, LV, f. 5 [6] v; ASV, Senato, Misti, LV, f. 36 [37] v); Sathas K., 1882. P.193–197; Jorga N., 1899. P. 554; Régestes des délibérations..., 1961, No. 2282. Ср.: Vasiliu V., 1929. С. 310). Контаріні не вдалося звільнити полонених венеційців, хоча він з'ясував, що з ними гуманно поводяться в Кафі, дозволяють покинути в'язницю і відвідувати месу (ASV, Senato, Misti, LVIII, f. [203r], 207r. Régestes des délibérations..., 1961. No. 2311, 2319). Немає сумнівів у тому, що ці зобов'язання прирівнювалися до антигенуезьких дій. Венеційці постійно повідомляли Алексіосу про події в Італії, де йшла війна між двома морськими торговельними республіками. Схоже, що він почав готуватися до наступу на генуезькі колонії у Криму задалегідь, збираючи всі грецькі сили, які не хотіли залишатися під владою кафіотів, насамперед місцевого православного населення Чембало, готуючи їх до повстання, яке відбулося зимою 1433 р. (ASLSP 6, 1868. P. 810; Vasiliu V., 1929. P. 311; Чиперис А., 1961. С. 291–307; Мыц В., 2000. С. 336–337). Вибір пори року для цього повстання був цілком зрозумілий, оскільки зима — найгірший час для навігації у Чорному морі, а тому Генуя не могла відправити флот для допомоги своїм колоніям у надзвичайних ситуаціях. Алексіос створив формальне виправдання для участі князівства Феодоро в повстанні, надіславши лист консулу Кафи Батісті ді Форнарі, вимагаючи поступитися Чембало і всім капітанством Готії (ПараѠалаσσια) (Колли Л., 1913. С. 99–139).

Повстання місцевих жителів проти латинського панування не були рідкісними ще до 1433 р. Неприязне ставлення місцевого населення до італійців легко посилювалось. У той же час можна сміливо сказати, що жоден інший бунт не був таким успішним і не завдав генуезцям стільки неприємностей та втрат, як цей. Повстання почалося наприкінці лютого 1433 р., коли жителі Кафи відмовились підпорядковуватись генуезькій адміністрації. Можливо, в Чембало на той момент не було консула, на користь повстанців (Мыц В., 2000. С. 340). На допомогу останнім прийшов князь Алексіос, аби захопити Чембало. Трохи

пізніше він також розграбував генуезький корабель, завантажений галунами (Карпов С., 1990. С. 139). Можливо, Алексіос також окупував капітанство Готії, що не мало викликати складнощів, оскільки на цих територіях було лише невелике населення генуезців і невеликі гарнізони в замках. З генуезьких джерел, однак, ми знаємо лише те, що колонізатори втратили Чембало, і не можемо бути впевненими, означає це цитадель або всю територію консульства (як адміністративна частина Готія перебувала під юрисдикцією консула Чембало). Отже, це просто гіпотеза, для доведення якої потрібно поглиблене дослідження проблеми (Бертъе-Делагард А., 1920. С. 65; Мыц В., 2000. С. 337–338). Так чи не так, Алексіос став серйозною загрозою, тому що, володіючи Чембало, він міг загрожувати Кафі й створювати перешкоди для торгівлі генуезцями, не кажучи вже про верфі Чембало, які були життєво важливі для кафіотів і які могли б використовуватися проти них теодоритами.

Новина про повстання досягла Генуї лише влітку 1433 р. У листі від 16 липня від генуезців до герцога Мілана йдеться про втрату Чембало (Alexio de lo Tedoro tempore noctis, circa finem mensis february proxime excti... oppidum preciosum hujus civitatis in orientalibus portibus situm, Cimbalum vocatum) (Jorga N., 1899. P. 558–559), те ж саме бачимо і в генуезьких хроніках (*Georgii et Johannis Stellae Annales...*, 1730: 1311–1312; Giustiniani A., 1537. P. 191–192; Folieta U., 1704. P. 567; Agosto A., 1977. P. 513–517). Влада Генуї відреагувала, хоч і не дуже швидко. У жовтні 1433 р. дворянина Карло Ломелліно призначили головою флоту, відправленого до Чембало, щоб відвоювати його, придушити повстання і відновити правопорядок (Agosto A., 1981. P. 103–108; Andreescu S., 2006. P. 259–272). Перша згадка про Карло Ломелліно в джерелах датується 1427 р., коли він отримав від Філіпо Марія Вісконті (1392–1447) цитадель і бург Вентіміль як заставу на десять років в обмін на 3000 дукатів, що він позичив цьому князю, тодішньому володареві Генуї (Agosto A., 1977. P. 513). Через наближення зими генуезці не відправили експедицію Ломелліно негайно, обмежуючи свій гнів на звинувачення Алексіоса (... *rebellum Alexium de Theodoro, qui tum per magnificum comune Janue sive eius officiales in Caffa de stercore [sic] fuerit erectus, assumpto thementatis spiritu Cimbalum oppidam*) (Мыц В., 2000. С. 341).

У березні 1434 р. флот Ломелліно, що складався з двадцяти суден (дев'ятнадцяти галер та одного фуста) з 6000-ми осіб, залишив гавань Генуї і набрав додаткових найманців та фуста з острова Хіос, після чого попрямував до Чорного моря, увійшовши в нього до 31 травня 1434 р. (Agosto A., 1981. P. 103–108). До 4 червня флот прибув до Чембало, але виявив, що вхід у гавань перекритий

ланцюгом. Наступного дня нападники встигли знищити ланцюг, після чого галери увійшли в гавань. Далі почалася облога із землі з використанням гармат. 8 червня генуезці здійснили остаточний штурм і взяли фортецю Святого Георгія (бург), а потім фортецю Святого Миколая (цитадель). Це призвело до розграбування та різанини. Переможці вбили усіх захисників, окрім Олобея (тюркського «великого князя»), сина князя Алексіоса, який командував гарнізоном, а також якогось грека з Кандії (про цю людину див.: Agosto A., 1977. P. 515). 9 червня генуезькі галери висадили війська біля Каламіти, головного порту теодоритів, і після компромісу погодилися зберегти мешканцям життя і майно, якщо вони складуть зброю. Проте наступного дня, коли прибули додаткові війська, виявилось, що місто було порожнім, а міщани-втікачі забрали з собою усе своє майно. Генуезьке військо спалило місто, навіть не замислюючись про напад на могутню фортецю Мангуп, і тому здавалося, що остаточного успіху у війні з Феодоро досягнуто.

Проте генуезці не думали, що їхня місія закінчилась. Замість того, щоб повернути армію до Генуї, влада Кафи спрямувала її проти татар. Спочатку вони вдалися до дипломатичних засобів; але після того, як татари вбили посланця кафіотів, було вирішено відправити Ломелліно проти Солхата. Ця кампанія розпочалася 22 червня 1434 р. Генуезька армія з прапорами Карло Ломелліно, Комуни Генуї та герцога Мілана складалася з 8 000 осіб і простягалась на дві милі завдовжки. Рухалася вона повільно, а тому була дуже вразливою. Зрештою армія досягла місця під назвою Кастадзона (Castadzona), де планувалося відпочити і вдягти зброю, але раптом з'явилися татари, спочатку кілька, а потім близько 5 000. Вони почали обстрілювати неозброєних італійців зі своїх луків. Сталася паніка, і генуезькі воїни намагалися відступити у безладі, але татари переслідували їх. Більша частина італійської армії була знищена, і лише деякі з них втекли до Чембало. Наступного дня татари обезголовили всі тіла і зробили з тих голів дві піраміди (Мыц В., 2000. С. 330–359; Мыц В., 2009. С. 153–179). Це була нищівна поразка генуезьких сил. Більше того, як відомо з листа, надісланого венеційським байлом Константинополя Алексіосу через Монкастро, датованого приблизно 1436 р. або трохи пізніше, теодорити повернули Каламіту й оселилися там (Байер Х.-Ф., 2001. С. 212; Małowist M., 1947. P. 43). Інший бунт у Чембало, напевно, викликаний венеційцями і теодоритами (Близнюк С., 1998. С. 130), відбувся в 1439 р., можливо, через дефіцит хліба. Консул Чембало був поранений, і ще раз генуезький уряд мав ужити екстремальних заходів, відрядивши нову експедицію на чолі з Томмазо Кампофрегозо (Карпов С., 1995. С. 16). Консул, масарій та рада Кафи відправили Антоніо

Піно, який залишався консулом одинадцять місяців та шість днів і зумів заспокоїти бунтівне місто. Його замінив *burgensis* Кафі Джироламо д'Аллегро, призначений на цю посаду в Генуї.

Хоча генуезці зазнали в 1434 р. гіркої поразки, правитель Солхат (мабуть, Хаджі Герай) не зміг повною мірою скористатися своєю перемогою і мав відступити в тому ж році до свого покровителя Сигізмунда Кейстutowича в Литву через наближення військ Саїд-Ахмада I (Мыц В., 2000. С. 351). Венеційці не отримали великої користі від тимчасової генуезької слабкості. Крім того, Республіка Святого Марка зазнавала постійних труднощів, відправивши в Тану галей з *muda* і фінансувавши укріплення та гарнізон, і ці проблеми з часом лише загострювалися. Тобто, 13 квітня 1434 р. Венеційський сенат ухвалив зобов'язати байло Константинополя заплатити 2000 дукатів для захисту Тани (ASV, Senato, Misti, reg. 59, f. 42v, 52r — 53v; цей наказ був повторений в 1437 р. (Ibid., reg. 60, f. 8r-v)), і венеційці знову зіткнулися з проблемою витрачання великих коштів на гарнізон в 1435 р. (ASV, Senato, Misti, reg. 59, f. 112r-v). У 1435 р. венеційці встановили відносини з молдовськими лідерами (Régestes des délibérations..., 1961. No. 2381, Apr. 19, 1435). У 1435 р. у Кафі вирувала чума — і населення втекло до Тани, Монкастро й інших міст (Карпов С., 1995. С. 15–16). У 1436 р. Венеційський сенат наказав галерам *mudae* відразу ж відплисти в Тану під загрозою штрафу в 500 дукатів за кожного неслухняного (Карпов С., 1994. С. 58; див. також ASV, Senato, Misti, reg. 59, ff. 158r — 159v). Проте в 1436 р. галери Тани відклали свій від'їзд, що змусило сенат вжити додаткових заходів і стимулів для відновлення плавання (ASV, Senato, Misti, reg. 59, f. 164r-v, 166v). Б. Думер вважав часті затримки галер до восьми тижнів симптомом структурної кризи Венеційського торговельного флоту (Doumerc B., 1985. P. 605–623; див. також Stöckly D., 1995). У 1437 р. сенат був поінформований про чуму на Чорному морі й запровадив період ізоляції для галер, які йшли з Константинополя і Трапезунда (однак імператор Іоанн VIII Палеолог і патріарх Іосиф II (Πατριάρχης Ἰωσήφ Β; ? — 1439) прибули до собору у Феррарі на тих же галерах, що поверталися до Венеції з Тани) (Nicol D., 1988. P. 375). У 1438 р. галери Тани знов не вийшли в море (Карпов С., 1994. С. 58). В указі сенату від 28 березня 1439 р. зазначається, що новообраний консул Тани був змушений залишитися в Кафі, бо галери не могли досягти венеційського форпосту; тому було вирішено виділити йому половину належної платні за перебування в Кафі (ASV, Senato, Misti, reg. 60, f. 133v). Ситуація, коли новий консул не міг досягти Тани, була узвичаєною: наприклад, Арсеніо Дуодо, Йосафат Барбаро і Нікколо де Варсис були змушені залишитися в Константинополі взимку 1436 р.

Політичні зміни в Італії та Генуї не заважали Кафі. Суверенітет герцога Мілана над Генуєю, що тривав з 1421-го до 1435-го року, закінчився в 1436 р. (de Negri T., 2003. С. 549–558), гарантом її незалежності були Венеція та Флоренція, а також був обраний новий дож Томмазо Кампофрегозо (1436–1442). Слід зазначити, що протягом майже ста років існування колоніальної імперії в Газарії Генуя втрачала свій суверенітет п'ять разів: 1) французьке правління в 1396–1409 рр.; 2) правління Теодоро II, маркіза Монферрата, в 1409–1413 рр.; 3) міланське панування Філіпо Марія Вісконті 1421–1435 (правління гібеллінів); 4) правління Франції в 1458–1461 рр.; 5) міланське панування Франческо I Сфорци в 1464–1478 рр. Проте адміністрація колоній Газарії фактично працювала так само як до, так і після цього. Водночас, з погляду відносин Заходу з Візантією, порядок денний в 1430-х роках був питанням об'єднання Церкви. Це дало змогу Заходу організувати ідеологічно обґрунтований антиосманський хрестовий похід і продовжити життя Константинополя. Розраховуючи на допомогу від західних держав, імператор Іоанн VIII Палеолог і патріарх Іосиф II Константинопольський спочатку два роки зупинялися у Феррарі (потім — у Флоренції), щоб домовитися про більшість умов, встановлених папою Євгенієм IV, та підписали 6 липня 1439 р. цей союз. Союз був остаточно відхилений більшістю православної ієрархії, духовенства та населення, але став початком хрестового походу проти мусульманської експансії. Проте, незважаючи на героїчні зусилля Яноша Гун'яді (1387–1456), який переміг османів у 1443 р., й на те, що Георг Кастріоті Скандербег (1405–1468) у той же рік підняв антизахідний бунт в Албанії, європейські монархи не дуже захопилися ідеєю хрестового походу (про ідеологічний дискурс під час хрестових походів дивіться: Hankins J., 1995). Дійсно, повстання Георгія Кастріоті Скандербега було найуспішнішим антиосманським заходом того часу. Скандербег виріс і був вихований в ісламі, але відкинув іслам і прийняв християнство. Почавши повстання в 1443 р., він був підтриманий місцевим дворянством, кілька разів переміг османів, об'єднався з королем Угорщини і змусив Мурада II відступити від Круї, де напав на нього. У 1444 р. Скандербег уклав договір із Венецією та князями Албанії, відомий як Ліга Лежі, і почав партизанську війну в Північній Албанії, фактично здолавши османів у 1449 і 1451 роках. Мехмед II Фатіх, або Завойовник (1432–1481), якого не можна сприймати за недієздатного воїна і політика, вважав за краще визнати Георгія Кастріоті Скандербега правителем Албанії.

Експедиція хрестоносців була врешті-решт відраджена, але це була остання велика спроба Заходу допомогти Візантії. Кампанія закінчилася катастрофою. У 1444 р. у Варненській битві

армія хрестоносців на чолі з Владиславом III Варненчиком, королем польським та угорським (1424–1444), була повністю розгромлена османськими військами. Інша експедиція хрестоносців із Бургундії, відправлена герцогом Філіпом III під командуванням Валеріана де Вавріна, вступила в Чорне море в 1445 р. для участі в новій антиосманській експедиції, але також не змогла досягти своєї мети: замість хрестового походу проти мусульман вони почали грабувати береги Чорного моря, завдаючи більшої шкоди грекам і генуезцям, аніж османам. Янош Гуньяді зазнав поразки у 1448 р. у Другій битві під Косово; він не зміг врятувати князівство Морея, але, можливо, зберіг незалежність Албанії під Скандербегом. Після цього світ латинського християнства не здійснює жодних серйозних спільних спроб протистояти османській загрози.

Оскільки розширення Османської імперії ставало все небезпечнішим для країн чорноморського регіону, до середини п'ятнадцятого століття більшість із них, зокрема їхні найзапекліші вороги, взагалі припинили використання військової сили у своїх внутрішніх конфліктах, віддаючи перевагу дипломатичним інструментам. Наприклад, відносини між генуезцями й імператором Трапезунда ставали все гіршими. Зрештою, у 1446 р. Іоанн IV Великий Комнин відправив флот під командуванням свого брата деспота Давида проти Кафи. Ця експедиція стала серйозною загрозою для міста, оскільки флот складався з тринадцяти галер, а дії Іоанна IV підтримали Хаджі Герай Хан, князь Феодоро (який дозволив Давиду використовувати гавань Каламіти в Криму, резиденції спадкоємця князівства) і правителі Сінопи і Кастамону. Однак це все не призвело до війни, оскільки Кафа заплатила за запаси продуктів і подарувала 1413 аспрів Давидові (Мыц В., 2000. С. 358–359). Це було мудре рішення, оскільки пізніше, в 1447 р., османи напали на Трапезунд і вперше вдерлися до Криму (Байер Х.-Ф., 2001, С. 216), змусивши імператора та генуезців укласти договір.

У квітні 1453 р. османська армія на чолі з Мехмедом II розпочала облогу Константинополя. Генуезці, венеційці й каталонці брали участь в обороні, але їхні сили були занадто малими. Командувач генуезцями Джованні Джустініані Лонго взяв із собою лише 700 солдатів; у генуезців і венеційців було тільки по п'ять кораблів у кожній групі відповідно і низка солдатів на міських стінах (Георгій Сфрандзи, 1953. С. 417). Зрештою після кількох нападів Константинополь впав 29 травня 1453 р. Після цих трагічних подій і до падіння Кафи в 1475 р. проблеми, що хвилюють східних латинів, були такими: «Неможливо було дістатися до Чорного моря через бомбардування Румеліхисар; султан вимагав все більше податків в обмін на не завжди безпечний мир; турецький флот періодично з'являвся як ознака нестабільної

політичної ситуації; вони закликали на допомогу західні країни, намагаючись уникнути трагедії, яка тоді здавалася неминучою» (Olgıati G., 1991. P. 382–383).

Кафіоти мали відправити своїх посланців до Мехмеда II заради власної безпеки (Vigna A., 1868. P. 297–301. Babinger F., 1957. P. 110). Однак ці запобіжні заходи не врятували генуезців від втрати Самастро безпосередньо після завоювання Константинополя. Завоювання Криму не було частиною найближчих планів султана; він лише зобов'язав кафіотів сплачувати щорічний податок, що ті й робили без особливої допомоги від лігурійської метрополії. Спочатку цей податок складав близько 2000 дукатів, потім його було збільшено до 3000, а далі — до 4000 дукатів. Під час нечисленних військових зіткнень кораблів Османської імперії з латинськими в період між 1453-м і 1475-м роками мусульмани зазнавали поразок, навіть незважаючи на їхню чисельну перевагу. Проте проходження через протоки насправді не було безпечним для генуезців.

Після падіння Константинополя Румеліхисар була майже непереборною перешкодою для генуезців, які, на відміну від венеційців, не отримали жодного договору від султана, що міг забезпечити принаймні теоретично безкоштовний прохід через протоку. Виживання колоній Генуезької республіки, навіть найвіддаленіших, які були останнім виживанням християнства, тепер цілком залежали від турок і татар, і було дійсно нестабільним та драматичним. Протягом останніх двадцяти років виживання Кафи та інших генуезьких територій Чорного моря залежало від капітанів флотів Банку Сан Джорджіо та купців, які іноді ціною власного життя намагалися продертися крізь велике турецьке блокування (Olgıati G., 1991. P. 383–387).

З одного боку, Генуя не мала (крім Александрії, де в торгівлі непохитно переважали венеційці) жодного доступу до ринків Персії та Індії, крім Кафи, Трапезунда (de la Primaudaie E., 1848. P. 190) і частково Бурси. З другого, після 1453 р. регулярно плавати до Чорного моря через Константинополь стало важче. Дипломати припинили користуватися маршрутом через протоку до 1470-х років. У 1473 р. Катаріно Дзено рушив з Сухумі через Кафу до Польщі (Tardy L., 1971. P. 48) й Амброджіо Контаріні, венеційський дипломат і торговець, відправлений до татарського хана, вперше вирушив до Польщі, потім до Києва, а звідти до Кафи (Tardy L., 1971. P. 58).

Після падіння Константинополя в 1454–1455 рр. у місті спалахнула чума. Папи Микола V (1447–1455) і Каллікт III (1455–1458) марно закликали до хрестового походу проти османів. Доступ із метрополії до колоній майже повністю звільнений від султана Османської імперії. Іноді генуезці використовували маршрут Дунаєм, але

це не могло замінити втрату протоки (Колли Л., 1911. С. 2). 15 листопада 1453 р. Генуезький сенат передав усі чорноморські колонії Комуни в Банк Сент-Джордж, який тоді управляв Генуезькою Газарією до кінця її існування. Перші кроки були відносно успішними: таким чином, в 1454 р. Кафа протистояла нападу спільної татарської армії (Волков М., 1872. С. 110–114). Проте більшість дворян, обраних консулами протекторами Банку святого Георгія, відмовилися вирушити до Газарії. Центральна адміністрація не контролювала деякі частини колоній і часто не мала можливості гарантувати правопорядок. Таким чином, генуезький замок Батіаріо (Базіар) на береговій лінії Азовського моря, що належав з 1457 р. Іларіоне Мартіні, був захоплений за його відсутності лідером-найманцем (*condottiero d'una compagnia di ventura*) Джованні Бозіо (Giovanni Bozio), якому власник довірив охороняти замок. У той час, як Іларіоне Мартіні було надано Комуною дві компанії стипендіатів Кафи під командуванням Якопо ді Капуа та Антоніо Джентіле, щоб повернути собі майно, одна з галер повстала і відпливла до Трапезунду. Замок, проте, нарешті отримав законного власника (Колли Л., 1905. С. 14; Волков М., 1872. С. 128). (Про місце розташування замка див: Брун Ф., 1872. С. 293.) Той факт, що Мартіні придбав цей замок ще в 1457 р., вже після падіння Константинополя, свідчить про те, що попри всі проблеми генуезці зацікавилися Газарією та вклали великі інвестиції, зокрема купили землі.

У контексті османської експансії генуезці в Криму повинні були мати мирні стосунки з місцевими правителями ханства. У 1455–1457 рр. у Кримському ханстві відбулася війна, а генуезці підтримували свого союзника Хаджі Герая, що зміцнило зв'язки між Кафою і ханом, тоді як Генуезька Газарія і Кримське ханство перейшли під сюзеренітет Казимира IV Ягеллончика (великого князя литовського в 1440–1492 рр., короля Польщі в 1447–1493 рр.). Хаджі Герай, який, очевидно, терпів генуезців або, можливо, навіть надавав перевагу їм, помер у 1466 р. — і розпочалася війна за правонаступництво (Колли Л., 1918. С. 130–131). Другий син Хаджі Герая Нур-Девлет Герай кілька разів перемагав лише на короткі періоди в 1466–1467 рр., потім — в 1467–1469 рр. і в 1475–1476 рр., але був переможений у 1478 р. Спочатку він жив як заручник у Кафі, потім після спроби його вбивства був переведений до Солдаї і нарешті залишив Крим, ставши васалом Московського Іоанна III, прийнявши князівство Касимова від нього в 1486 р. Його противник Менглі I Герая (1445–515), шостий син Хаджі Герая, був підтриманий генуезцями у своїх претензіях на кримський престол (Волков М., 1872. С. 143), і тому його правління було набагато сприятливішим для Кафи. Насправді частина охоронців

Менглі I Герая у його цитаделі Кирк-Ор (сучасне місто Чуфут-Кале) складалася з сосії (військово-вслужбовців) Кафи. Хоча ситуація ставала все нестабільнішою і не було великих повстань, як у 1433 р., однак інструкції співробітникам генуезької Газарії вказують на часті сплески насильства та пограбування (Cazacu M., Kevonian K., 1976. P. 495–496).

До 1470-х років генуезькі й венеційські колонії були приречені. Останній рік генуезького і венеційського панування майже у всіх них становив 1475, тобто раніше, ніж Монкастро і Лікостомо, які впали лише в 1484 р., після того як османська армія перетнула Дунай і напала на них. Після 1484 р. правління генуезців та венеційців у регіоні закінчується і Османська імперія починає керувати всім районом Чорного моря (про останні місяці та дні Кафи дивіться: Колли Л., 1911. С. 1–24; Там само, 1918. С. 129–171; Там само, 1913. С. 99–139; Там само, 1905. С. 1–28). Влада Кафи необережно втручалася в призначення нового татарського тудуна, що викликало невдоволення деяких татар і врешті-решт призвело до їхнього заклик до вторгнення.

Конфлікт між союзом Кафи і Менглі Герай Ханом, з одного боку, і тудуна Емінеха, який напав на Кафу, з другого, став чудовим приводом для втручання Мехмеда II, тому що, попри союз між Менглі Гераєм і генуезцями, кримськотатарське дворянство не було в захваті від присутності генуезців і було готове з радістю позбутися їх. Як тільки Мехмеда II поінформували про це протистояння (і, можливо, він отримав від кримських татар таємне запрошення втрутитися), він відклав військову кампанію до Егейського архіпелагу, заплановану на 1475 р., уклав мир із Венецією і відправив військо на чолі з Гедік Ахмет Пашою до Кафи, де воно висадилося 31 травня 1475 р. (Колли Л., 1911. С. 2–4). Ні Казимир IV, король Польщі та великий князь литовський, ні Владислав II, король Богемії, який також був ворогом османів, не змогли відправити свої війська, щоб допомогти Кафі. Імовірно, Владислав II хотів би це зробити, але був пов'язаний договором із Венецією, яка в цей момент була в конфронтації з Генуєю. Після семиденного нападу Кафа здалася османам 1 червня 1475 р. (деякі джерела як західного, так і східного походження під час падіння Кафи доступні в: Cazacu M., Kevonian K., 1976; наприклад, лист перською мовою: *Ibid.*, с. 506–511; та деякі вірменські джерела), а інші генуезькі колонії були захоплені в наступні місяці.

Незабаром після італійських колоній армія Гедика Ахмета Паші захопила Менглі Герай Хана (він був, однак, відправлений до Криму за три роки, щоб керувати ханством, визнавши себе васалом султана) і завоювала останню державу, здатну чинити опір у Криму — Князівство Феодоро. Однією з причин цього завоювання були

зв'язки між новим правителем Феодоро і ворогом османів — князем Молдови Штефаном III Великим, який був у Чорноморському регіоні єдиною реальною владою, здатною протистояти османам (Andreescu S., 1982. P. 257). У тому ж 1475 р. він відправив до князівства Феодоро свого тестя Александра Габраса, щоб замінити тодішнього князя, брата Александра. Лист князя Штефана III від 20 червня 1475 р. свідчить про успіх Александра. Однак це також доводить усвідомлення Штефаном падіння Кафи. Гедік Ахмед Паша взяв Мангуп в облогу наприкінці року, й за п'ять місяців місто впало. (Про зв'язки Стефана III Великого та Князівства Феодоро див.: Bogdan I., 1913. P. 324–328. Ті ж листи свідчать, що корабель з італійцями з Мангупа (sic) нещодавно прибув до Альби. Про сімейні зв'язки дивіться: Герцен А., 2004. С. 226–241. Степаненко В., 1990; Там само, 2001. С. 335–353.)

Грецькі джерела повідомляють, що після того, як війська Мехмеда II захопили Кафу, її мешканці були переселені до Константинополя (Ecthesis chronica..., 1902, 18.19–20; 33.15). Кілька інших грецьких літописів повістують про падіння Кафи (Chronographia brevis: 229 / 14; Chronica Byzantina breviora... Chronicle 38,2 section 17 line 1 (17); Ibid. Chronicle 58,1 section 18 line 2; Ibid. Chronicle 37,2 section 12 line 1 (12)). Про це свідчать і генуезькі джерела (Roccatagliata A., 1982. С. 7; Pistarino G., 1986. С. 75–76).

Основною причиною розгрому більшості держав Чорного моря османами, можливо, була недалекоглядність їхніх правителів. Політика протистояння османській загрози ніколи не була послідовною ані серед західноєвропейських держав, насамперед Генуї та Венеції, ані серед місцевих християнських і мусульманських князів. Давня конкуренція між Генуєю та Венецією не була зведена до мінімуму через небезпеку втрати колоній Чорного моря. Оскільки Венеція мала лише торговельні станції в Трапезунді й Тані, основною метою її політики в Чорному морі було створення антигенуезької ліги. Таким чином, до XV ст. венеційцям вдалося залучити до деяких дій проти Генуї та її колоній кілька держав:

Трапезундську імперію, Молдовське князівство, Велике князівство Литовське, Князівство Феодоро, а також кримських татар та інших. Через експлуатацію місцевого населення, культурні та релігійні бар'єри, а також інтриги Республіки Святого Марка генуезькі колонії на Чорному морі були здебільшого у ворожому оточенні та без союзників. Однак венеційці мали еквівалентного суперника, оскільки генуезці представляли, мабуть, найбільш прагматичну, хитру і цинічну силу в міжнародних відносинах. Тут слід зазначити, що і генуезці, і венеційці у своїй колоніальній політиці дотримувалися принципу *divide et impera*, спираючись на дипломатичну мережу союзників серед місцевих правителів і намагаючись обмежити проникнення одне в одного в цей регіон. Цей тип політики був згодом застосований до пізнішої колонізації.

Отже, здебільшого ранньомодерний доіндустріальний колоніалізм діяв реактивно. Побудова колоніальної імперії у формі, у якій вона формувалася пізніше, часто не була на думці в перших колоністів: сама імперія з'явилася як відповідь на тиск місцевих політичних діячів, які можуть поставити під загрозу комерційне проникнення. Це прямо стосувалося генуезького і венеційського колоніалізму. З одного боку, воно було спричинено низкою політичних та економічних проблем, і генуезці та венеційці навчилися користуватися місцевими протиріччями та нестабільністю, з другого, генуезці зобов'язані були формувати їхній територіальний домен у Криму в період 1360–1390 рр., а також здатність гнучко адаптуватися до мінливих умов торгівлі. Подальший розвиток і дозрівання колоніальної політики, ландшафту, адміністрації, структури міграції та торгівлі багато в чому визначалися викликами генуезькому колоніалізму. Ми можемо оцінити успіх цих перетворень і дозрівання, але не можемо заперечувати причинний зв'язок між тиском і зовнішніми та внутрішніми, політичними й економічними викликами, з одного боку, і розвитком колоніальної ситуації в Генуезькій Газарії, з другого.

ДЖЕРЕЛА

1. Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001. 498 с.
2. Бертге-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1920. № 57. С. 1–135.
3. Близнюк С. Кошелек и жизнь генуэзцев в Константинополе и Адрианополе в середине XV в. *Причерноморье в средние века*. 1998. № 3. С. 126–144.
4. Брун Ф. Atlante idrografico del medio evo posseduto dal prof. Tammar-Luxoro, pubblicato a facsimile e annotato dai socii C. Desimoni e L. Belgrano. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1872. № 8. С. 289–300.

5. Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1872. № 8. С. 109–144.
6. Георгий Сфрандзи. Большая хроника. *Византийский временник*. 1953. № 3.
7. Герцен А.Г. Молдавия и княжество Феодоро в 1475 г. *Античная древность и средние века*. 2004. № 35. С. 226–241.
8. Грамота Илиаша воеводы и господаря Молдавского Владиславу королю Польскому 1434 года, сентября. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1860. № 4. С. 323–330.
9. Греков И. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). М.: Наука, 1975. 519 с.
10. Греков И. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV–XVI вв. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 376 с.
11. Еманов А. Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень, 1995. 227 с.
12. Карпов С. Греки и латиняне в венецианской Тане (середина XIV — середина XV вв.). *Причерноморье в средние века*. 2009. № 7. С. 164–173.
13. Карпов С. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV веках: проблемы торговли. М., 1990. 336 с.
14. Карпов С. Причерноморье в XV веке по материалам собрания Diversorum, Filze секретного архива Генуи. *Причерноморье в средние века*. 1995. № 2. С. 9–19.
15. Карпов С. Пути средневековых мореходов. М., 1994. 158 с.
16. Карпов С. Регесты документов фонда Diversorum Filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья. *Причерноморье в средние века*. 1998. № 3. С. 9–81.
17. Климанов Л. Крымские памятники средневековой генуэзской лапидарной эпиграфики: возможности источника. *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев–Судак, 2005. С. 454–484.
18. Козубовский Г.А. О времени появления кафинских надчеканок на джучидских монетах. *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев–Судак, 2005. С. 155–160.
19. Колли Л. Исторические документы о падении Каффы. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1911. № 45. С. 1–24.
20. Колли Л. Каффа в период владения ею банком св. Георгия (1454–1475). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1911. № 47. С. 75–112.
21. Колли Л. Падение Каффы. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1918. № 54. С. 129–171.
22. Колли Л. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Каффы с татарами в XV веке. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1913. № 50. С. 99–139.
23. Колли Л. Христофоро ди Negro, последний консул Солдайи. Последние годы генуэзской Солдайи (1469–1475 гг.). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1905. № 38. С. 1–28.
24. Летопись белорусско-литовские. *Полное собрание русских летописей*. 1980. Т. 35. С. 19–84.
25. Летопись Авраамки. *Полное собрание русских летописей*. 1980. Т. 35. С. 85–90.
26. Мурзакевич Н. Молдо-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1848. № 2. С. 562–567.
27. Мыц В. Война 1433–1441 гг. между Каффой и Феодоро. *Античная древность и средние века*. 2000. № 31. С. 330–359.
28. Опимах О. Коллекция генуэзско-татарских аспров в собрании национального заповедника «София Киевская». *Сугдейский сборник*. Вып. II. Киев–Судак, 2005. С. 524–528.
29. Степаненко В. Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в. *Античная древность и средние века*. 2001. № 32. С. 335–353.
30. Степаненко В. Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии. *Историография Балканского средневековья*. Тверь, 1990. С. 87–95.
31. Талызина А. Баллистарии на венецианских галях Романии. *Византийский временник*. 1999. № 58. С. 60–71.
32. Талызина А. Типология и эволюция формуляра документов по истории навигации. *Причерноморье в средние века*. 1998. № 3. С. 164–177.
33. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. СПб., 1884. Т. 1. 308 с.
34. Фомичев Н. Джучидские монеты из Азова. *Советская археология*. 1981. № 1. С. 219–241.
35. Чиперис А. К истории чембальского восстания. *Ученые записки Туркменского университета*. 1961. № 19. С. 291–307.
36. Agosto A. Due lettere inedite sugli eventi dei Cembalo e di Sorgati en Grimee nel 1434. *Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie*. 1977. № 17 (91). P. 513–517.
37. Agosto A. Nuovi reperti archivistici genovesi dell' «Officium Provisionis Romanie» sulla guerra di Cembalo (1434). *Byzantino-bulgarica*. 1981. № 7. P. 103–108.
38. Andreescu S. Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Genes. *Revue Roumaine d'Histoire*. 1983. № 21. P. 257–271.

39. Andreescu S. New documents relating to Carlo Lomellino's expedition in the Black Sea area (1434). *Il Mar Nero*. 2006. № 5. P. 259–272.
40. Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto 3034, Diversorum, Filze 14, No 2/6.
41. Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto 3037, Diversorum, Filze, 17, No 24.
42. Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34, 590/1230. Massaria Caffè 1422, f. 209v.
43. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Misti, reg. 40, ff. 5 [6] v, 36 [37] v; reg. 43, ff. [203r], 207r; reg. 58, ff. 133r-v, 65r-v, 69r-v; reg. 59, ff. 42v, 52r–53v, 112r-v, 158r–159v; 164r-v, 166v; reg. 60, ff. 8r-v, 133v.
44. Babinger F. *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*. Turin: Giulio Einaudi, 1957. 795 p.
45. Barker J. *Manuel II Palaologus (1391–1425); A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick/ New Jersey, 1969. 614 p.
46. Chalkokondyles L. *Historiarum demonstrationes*, ed. J. Darko, vol. 2. Budapest, 1927. 219–220.
47. *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430*; coll. Opera Antonii Prochaska. Krakow, 1882. X, 688 (doc. 1181), 660 (doc. 1159), 721 (doc. 1223). 1113 p.
48. *Cronaca di Anonimo Veronese. Cronice 1446–1488*, edita la prima volta ed illustrata da Giovanni Soranzo. Monumenti storici pubblicati dellar. Deputazione Veteta di Storia Patria. Venezia: a spese della Società, 1915. 655 p.
49. Daru P. *Histoire de la République de Venise*, vol. 8. Paris, 1821. 666 p.
50. Długosz J. *Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. Krakow, 1877, vol. 4. 773 p.
51. Doumerc B. La crise structurelle de la marine vénitienne au XV siècle: le problème du retard des Mude. *Annales ESC*. 1985. C. 605–623.
52. Doumerc B. Les Vénitiens à la Tana au XVe siècle. *Le Moyen Age*. 1988. No. 3–4. P. 363–379.
53. Ducas. *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Ed. B.G. Niebur. Bonn, 1834.
54. Dupuigrenet Desroussilles F. Vénitiens et Génois à Constantinople et en Mer Noire en 1431. *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1979. № 20/1. P. 111–122.
55. *Ecthesis chronica, Chronicon Athenarum*, ed. S. Lambros. London: 1902. 18.19–20; 33.15. Ibid. *Chronicle* 58,1 section 18 line 2. Ibid. *Chronicle* 37, 2 section 12 line 1 (12).
56. Folieta U. *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*. Leiden, 1704.
57. Gaina A. Astronomy, Geodesy and Map-Drawing in Moldova Since the Middle Ages Till the World War I. *Serbian Astronomical Journal*. 2001. № 162. P. 121–125.
58. Georgii et Johannis Stellae *Annales Genuenses*. Milan, 1730.
59. Giustiniani A. *Annali della Repubblica di Genova*. Genoa, 1537.
60. Halecki O. Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego: Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku; Polska Akademia Umiejętności, Kraków. Archiwum Komisji Historycznej. Krakow, 1919. vol. 12: Cz. 1, S. 146–218.
61. Hankins J. Renaissance Crusaders Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. *Dumbarton Oaks Papers*. 1995. № 49 (Symposium on Byzantium and the Italians, 13th–15th Centuries). P. 111–207.
62. Ioan Bogdan. Documentele lui Stefan eel Mare. Bucharest: Atelierele Grafice & C, 1913. vol. 2. P. 324–328.
63. Jorga N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisade au XVe siècle. *Revue de l'Orient latin*. 1899. № 7.
64. Karpov S. "The Black Sea region before and after the IV crusade". *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; La IVe Croisade et ses conséquences*. Paris, 2005. P. 285–294.
65. Cazacu M., Kévonian K. La chute de Caffa en 1475. La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents. *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1976. № 17 (4). P. 495–538.
66. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Maciejá Strykowskiégo*. Warsaw, 1846. vol. 2. 568 p.
67. Lannoy G. de. *Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1399–1450*. Mons, 1840. 140 p.
68. Laurent V. L'assassinat d'Alexis IV empereur de Trébizonde (+1429): Date et circonstances. *Archeion Pontou*. 1955. № 20. P. 138–143.
69. *Liv-, Est und Kurlandisches Urkundenbuch*. Riga/Moscow, 1884. 687 p.
70. Małowist M. Kaffa — kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego* 2. Warsaw: University Press, 1947. 364 p.
71. Negri T. de. *Storia di Genova*. Florence, 2003. 846 p.
72. Nicol D. *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and cultural relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 465 p.
73. Olgıati G. The Genoese Colonies in Front of the Turkish Advance (1453–1475). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. 1991. № 15/26. P. 381–389.
74. Pistarino G. The Genoese in Pera — Turkish Galata. *Mediterranean Historical Review*. 1986. № 1/1. P. 63–85.
75. Primaudaie É. *Études sur le commerce au Moyen Age. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies génoises de la Crimée*. Paris: Comptoir des imprimeurs-unis, 1848. 404 p.

76. Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, vol. 3, 1431–1463, ed. Thiriet. Paris/The Hague, Mouton & Co., 1961. 276 p.
77. Roccatagliata A. Notai Genovesi in Oltremare: atti rogati a Pera e Miliene. Genova: Univ. di Genova, Ist. di Medievistica, 1982. 178 p.
78. Sathas K. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge. Paris, 1882. vol. 3. 344 p.
79. Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502. Leipzig, 1943. 556 s.
80. Stöckly D. Le Système de l'incanto des galées du marché de Venise (fin XIIIe — milieu XVe siècle). Leiden/NY/Cologne, E. J. Brill, 1995. 434 p.
81. Tardy L. Régi magyar követjárások Keleten. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 221 s.
82. Thiriet F. La Roumanie vénitienne au moyen âge. Paris: Ed. Boccard, 1959. 193 p.
83. Vigna A. Codice diplomatico delle colonie Tauro-liguri. Genoa, 1868. 979 p.

REFERENCES

1. Agosto, A. (1977). Due lettere inedite sugli eventi dei Cembalo e di Sorgati en Grimee nel 1434. *Atti della Società Ligure di Storia Patria. Nuova Serie*, 17 (91), 513–517 [in Italian].
2. Agosto, A. (1981). Nuovi reperti archivistici genovesi dell' «Officium Provisionis Romanie» sulla guerra di Cembalo (1434). *Byzantino-bulgarica*, 7, 103–108. [in Italian].
3. Andreescu, S. (1983). Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Genes. *Revue Roumaine d'Histoire*, 21, 257–271 [in French].
4. Andreescu, S. (2006). New Documents Relating to Carlo Lomellino's Expedition in the Black Sea are (1434). *Il Mar Nero*, 5, 259–272 [in English].
5. Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto 3034, Diversorum, Filze 14, No. 2 / 6.
6. Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto 3037, Diversorum, Filze, 17, No. 24.
7. Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34, 590/1230. Massaria Caffè 1422, f. 209v.
8. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Misti, reg. 40, ff. 5 [6] v, 36 [37] v; reg. 43, ff. [203r], 207r; reg. 58, ff. 133r-v, 65r-v, 69r-v; reg. 59, ff. 42v, 52r-53v, 112r-v, 158r-159v; 164r-v, 166v; reg. 60, ff. 8r-v, 133v.
9. Babinger, F. (1957). *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*. Turin: Giulio Einaudi [in Italian].
10. Baier, H.-F. (2001). *Istoriia krymskikh gotov kak interpretatsiia Skazaniia Matfeia o gorode Feodoro*. Ekaterinburg [in Russian].
11. Barker, J. (1969). *Manuel II Palaeologus (1391-1425); A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick/New Jersey [in English].
12. Bertie-Delagard, A. L. (1920). Issledovanie nekotorykh nedoumennykh voprosov srednevekovia v Tavride. *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 57, 1–135 [in Russian].
13. Blizniuk, S. (1998). Koshelek i zhizn genuetsev v Konstantinopole i Adrianopole v seredine XV v. *Prichernomorie v sredniie veka*, 3, 126–144 [in Russian].
14. Bogdan, I. (1913). *Documentele lui Stefan cel Mare*. Bucharest: Atelierele Grafice & C, 324–328 [in Romanian].
15. Brun, F. (1872). Atlante idrografico del medio evo posseduto dal prof. Tammar-Luxoro, publisato a facsimile e annotato dai socii C. Desimoni e L. Belgrano. *Zapiski odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 8, 289–300 [in Italian].
16. Cazacu, M., & Kévonian, K. (1976). La chute de Caffa en 1475. La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 17 (4), 495–538 [in French].
17. Chalkokondyles, L. (1927). *Historiarum demonstrationes*. Budapest [in Latin].
18. Chiperis, A. (1961). K istorii chembalskogo vosstaniia. *Uchenyie zapiski Turkmenskogo universiteta*, 19, 291–307 [in Russian].
19. *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430*; coll. Opera Antonii Prochaska. Krakow, 1882. X, 688 (doc. 1181), 660 (doc. 1159), 721 (doc. 1223). 1113 p. [in Latin].
20. *Cronaca di Anonimo Veronese. Cronica 1446-1488, edita la prima volta ed illustrata da Giovanni Soranzo*. Venezia: a spese della Società, 1915 [in Latin].
21. Daru, P. (1821). *Histoire de la République de Venise*. Vol. 8, Paris [in French].
22. Długosz, J. (1877). *Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. Krakow. [in Latin].
23. Doumerc, B. (1985). La crise structurelle de la marine vénitienne au XV siècle: le problème du retard des Mude. *Annales ESC*, 40/3, 605–623 [in French].
24. Doumerc, B. (1988). Les Vénitiens à la Tana au XVe siècle. *Le Moyen Age*, No. 3–4, 363–379 [in French].
25. Ducas (1834). *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonn. [in Greek and Latin].
26. Dupuigrenet Desroussilles, F. (1979). Vénitiens et Génois à Constantinople et en Mer Noire en 1431. *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 20/1, 111–122 [in French].
27. *Ecthesis chronica, Chronicon Athenarum*, ed. S. Lambros. London: 1902. [in Greek].

28. Emanov, A. (1995). *Sever i Jug v istorii kommersii na materialakh Kafy XIII–XV vv.* Tiumen [in Russian].
29. Folieta, U. (1704). *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae.* Leiden [in Latin].
30. Fomichev, N. (1981). Dzhuchidskie monety iz Azova. *Sovetskaia arkhologiiia*, 1, 219–241 [in Russian].
31. Gaina, A. (2001). Astronomy, Geodesy and Map-Drawing in Moldova Since the Middle Ages Till the World War I. *Serbian Astronomical Journal*, 162, 121–125 [in English].
32. *Georgii et Johannis Stellae Annales Genuenses.* (1730). Milan [in Latin].
33. Georgii Sfrandzi. (1953). Bolshaia hronika. *Vizantiiskii vremennik*, 3 [in Russian].
34. Gercen, A. G. (2004). Moldaviia i kniazhestvo Feodoro v 1475 g. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 35, 226–241 [in Russian].
35. Giustiniani, A. (1537). *Annali della Repubblica di Genova.* Genova [in Italian].
36. Gramota Iliasha voievody i gospodaria Moldavskogo Vladislavu koroliu Polskomu 1434 goda, sentiabria. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnosti*, 1860, 4, 323–330 [in Russian].
37. Grekov, I. (1963). *Ocherki po istorii mezhdunarodnykh otnoshenii Vostochnoi Yevropy v XIV–XVI vv.*, M.: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].
38. Grekov, I. (1975). *Vostochnaia Yevropa i upadok Zolotoi Ordy (na rubezhe XIV–XV vv.)*. M.: Nauka [in Russian].
39. Halecki, O. (1919). *Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego: Materiały do dzieł Rusi i Litwy w XV wieku; Polska Akademia Umiejętności, Kraków. Archiwum Komisji Historycznej.* Krakow [in Polish].
40. Hankins, J. (1995). Renaissance Crusaders Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. *Dumbarton Oaks Papers*, 49 (Symposium on Byzantium and the Italians, 13th–15th Centuries), 111–207 [in English].
41. Jorga, N. (1899). Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisade au XVe siècle. *Revue de l'Orient latin*, 7 [in French].
42. Karpov, S. (2005). “The Black Sea Region Before and after the IV Crusade”. *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; La IVe Croisade et ses conséquences.* Paris, 285–294 [in English].
43. Karpov, S. (2009). Greki i latiniane v venetsianskoi Tane (seredina 14–seredina 15 vv.). *Prichernomorie v srednie veka*, 7, 164–173 [in Russian].
44. Karpov, S. (1990). *Italijskie morskije respubliki i Yuzhnoie Prichernomorie v XIII–XV vekakh: problemy trgovli*, Moscow [in Russian].
45. Karpov, S. (1995). Prichernomorie v XV veke po materialam sobraniia Diversorum, Filze Sekretного Arhiva Genui. *Prichernomorie v srednie veka*, 2, 9–19 [in Russian].
46. Karpov, S. (1994). *Putiami srednevekovykh morekhodov.* Moscow [in Russian].
47. Karpov, S. (1998). Regesty dokumentov fonda Diversorum Filze sekretного arkhiva Genui, otnosiashchiesia k istorii Prichernomoria. *Prichernomorie v srednie veka*, 3, 9–81 [in Russian].
48. Klimanov, L. (2005). Krymskie pamiatniki srednevekovoii genuezskoi lapidarnoi epigrafiki: vozmozhnosti istochnika. *Sugdeiskii sbornik*, 2, 454–484 [in Russian].
49. Kolli, L. (1913). Hadzhi-Girei khan i yego politika (po genuezskim istochnikam). *Vzgliad na politicheskie snosheniia Kaffy s tatarami v XV veke*, *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 50, 99–139 [in Russian].
50. Kolli, L. (1905). Hristoforo di Negro, poslednii konsul Soldai. Poslednie gody genuezskoi Soldai (1469–1475 gg.). *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 38, 1–28 [in Russian].
51. Kolli, L. (1911). Istoricheskie dokumenty o padenii Kaffy, *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 45, 1–24 [in Russian].
52. Kolli, L. (1911). Kaffa v period vladenii yeiu bankom sv. Georgiia (1454–1475), *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 47, 75–112 [in Russian].
53. Kolli, L. (1918). Padenie Kaffy. *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 54, 129–171 [in Russian].
54. Kozubovskii, G. A. (2005). O vremeni pojavleniia kafinskikh nadchekanok na dzhuchidskikh monetakh. *Sugdeiskii sbornik*, 2, 155–160 [in Russian].
55. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Maciejá Strykowskiego.* Warsaw, 1846 [in Polish].
56. Lannoy, G. de. (1840). *Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1399–1450.* Mons [in French].
57. Laurent, V. (1955). L'assassinat d'Alexis IV empereur de Trébizonde (+1429): Date et circonstances. *Archeion Pontou*, 20, 138–143 [in French].
58. Letopis Avraamki. (1980). *Polnoie sobranie russkikh letopisei*, 35, 85–90 [in Russian].
59. Letopisi Belorussko-Litovskie. (1980). *Polnoie sobranie russkikh letopisei*, 35, 19–84 [in Russian].
60. *Liv-, Est und Kurlandisches Urkundenbuch.* Riga/Moscow, 1884 [in German].
61. Małowist, M. (1947). *Kaffa — kolonia genuenska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475.* Warsaw [in Polish].
62. Murzakevich, N. (1848). Moldo-Vlakhiiiskie gramoty, khраниashchiesia v Bessarabii. *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnosti*, 2, 562–567 [in Russian].

63. Myts, V. (2000). Voyna 1433–1441 gg. mezhdru Kaffoi i Feodoro. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 31, 330–359 [in Russian].
64. Negri, T. de. (2003). *Storia di Genova*. Florence [in Italian].
65. Nicol, D. (1988). *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
66. Olgiati, G. (1991). The Genoese Colonies in Front of the Turkish Advance (1453–1475). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, 381–389 [in English].
67. Opimakh, O. (2005). Kolleksiia genuezsko-tatarskikh asprov v sobranii natsionalnogo zapovednika «Sofia Kievskaiia». *Sugdeiskii sbornik*, 2, 524–528 [in Russian].
68. Pistarino, G. (1986). The Genoese in Pera - Turkish Galata. *Mediterranean Historical Review*, 1/1, 63–85 [in English].
69. Primaudaie, É. (1848). *Études sur le commerce au Moyen Age. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies génoises de la Krimée*. Paris: Comptoir des imprimeurs-unis [in French].
70. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, vol. 3, 1431–1463*. Paris/The Hague, Mouton & Co., 1961 [in French].
71. Roccatagliata, A. (1982). *Notai Genovesi in Oltremare: atti rogati a Pera e Miliene*. Genova: Univ. di Genova, Ist. di Medievistica [in Italian].
72. Sathas, K. (1882). *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*. Paris [in French].
73. Spuler, B. (1943). *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*. Leipzig [in German].
74. Stepanenko, V. (1990). Legenda o Gavraxh i Khersones v russkoi i sovetskoi istoriografii. *Istoriografiia Balkanskogo srednevekovia*, 87–95 [in Russian].
75. Stepanenko, V. (2001). Vladeteli Feodoro i vizantiiskaia aristokratiia XV v. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 32, 335–353 [in Russian].
76. Stöckly, D. (1995). *Le Système de l'incanto des galées du marché de Venise (fin XIIIe — milieu XVe siècle)*. Leiden/NY/Cologne, E. J. Brill [in French].
77. Talyzina, A. (1999). Ballistarii na venetsianskikh galeiaxh Romanii. *Vizantiiskii vremennik*, 58, 60–71 [in Russian].
78. Talyzina, A. (1998). Tipologiia i evoljutsiia formuliara dokumentov po istorii navigatsii. *Prichernomorie v srednie veka*, 3, 164–177 [in Russian].
79. Tardy, L. (1971). *Régi magyar követjárások Keleten*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 221 S. [in Hungarian].
80. Thiriet, F. (1959). *La Roumanie vénitienne au moyen âge*. Paris: Ed. Boccard [in French].
81. Tizengauzen, V. (1884). *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi ordy*, T. 1, St. Petersburg [in Russian].
82. Vigna, A. (1868). *Codice diplomatico delle colonie Tauro-liguri*. Genova [in Latin].
83. Volkov, M. (1872). Chetyre goda goroda Kafy (1453, 1454, 1455 i 1456). *Zapiski odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 8, 109–144 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.07.2019.

ПЛАСТ НА ЕМІГРАЦІЇ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ МІЖВОЄННОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто причини становлення та основні види діяльності українських пластових осередків за кордоном та Союзу українських пластунів-емігрантів. Наголошується на важливості представлення української нації Союзом українських пластунів-емігрантів у міжнародному аспекті. Участь у міжнародних спортивних змаганнях делегацій від Пласту давала можливість поінформувати іноземну громадськість про українські справи. Проаналізовано мережу пластових організацій в Європі в 1920–1939 рр., встановлено, що з огляду на сприятливі умови (економічні та політичні) в країнах Центрально-Східної Європи зосереджувались найчисельніші та найактивніші осередки Пласту.

Ключові слова: Пласт, еміграція, український, молодіжний, Європа, Чехословаччина.

Olena Humeniuk

PLAST OF EMIGRATION AS PART OF UKRAINIAN YOUTH MOVEMENT OF THE INTERWAR EUROPE

Reasons of foundation and the main kinds of activity of Ukrainian scout organizations abroad and the Union of Ukrainian Plast-Emigrants are described in the article. The author points out the importance of presentation Ukrainian nation by the Union of Ukrainian Plast-Emigrants in the international sphere. Also it is briefly touched upon history of the scout movement in the world and explained interconnection between scout and Plast organizational structure and the peculiarities of their educational system. The author finds out, that Plast was national branch of scout movement.

Particular attention is paid to the role of sport for the Plast. Physical training was an important element of scouts' activity. Participating in the international sports competitions of Plast delegations gave an opportunity to inform the foreign community about the Ukrainian affairs. The network of the Ukrainian scout organizations in Europe in 1920–1939 is analysed and found out, that in view of the favorable conditions (economic and political) in the countries of Central-Eastern Europe, the largest and most active Plast centers were concentrated. Especially we should admit Plast units in the Czechoslovak Republic. In this country numerous Plast organizations were founded and worked. Besides, in 1930 the Union of Ukrainian Plast-Emigrants was created in Prague. During the interwar period the mentioned Union presented Ukrainian youth emigrants.

Key words: Plast, emigration, youth, Ukrainian, Europe, Czechoslovak Republic.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Гуменюк О., 2019

На початку 1920-х років у країнах Європи опинилась багатотисячна маса українських емігрантів. Значну частку серед них склали молоді люди, які брали участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. або ж через нові несприятливі політичні умови були змушені на початку 1920-х років залишити українські терени і шукати кращої долі за кордоном (Трощинський В., 1994. С. 5–44). На еміграції молодь створила численну мережу власних організацій різного ґатунку: ідеологічні, студентські, професійні, культурницькі, спортивні тощо.

Пласт став важливим складником українського молодіжного руху в країнах міжвоєнної Європи. Він вплинув як на українську еміграцію, так і на формування міжнародного

скаутингу. Найбільшої потужності набув Пласт у Чехословаччині (ЧСР), де навіть було засновано на початку 1930-х років Союз українських пластунів-емігрантів — координуючу організацію для пластових осередків як за кордоном, так і на західноукраїнських теренах.

Діяльність Пласту на еміграції є досі мало дослідженою. Зазвичай Пласт, як і весь молодіжний рух, розглядається істориками в контексті української міжвоєнної еміграції. Проте слід зазначити, що історії заснування, основним формам, методам роботи українського скаутських осередків присвячені праці В. Окаринського (Окаринський В., 2006. 221 с.; Окаринський В., 2006. 264 с.). Говорячи про українських авторів за кордоном, маємо насамперед згадати роботу С. Наріжного «Українська еміграція: культурна

праця української еміграції між двома світовими війнами». Ця наукова розвідка побачила світ у Празі в 1942 р., де автор дав достатньо вичерпну характеристику практично всім українським емігрантським організаціям та рухам у міжвоєнній Європі, в тому числі й Пласту (Наріжний С., 1942. С. 278–289). Поява, організаційна структура, основні напрями діяльності пластових організацій у першій половині ХХ ст. як на українських землях, так і за кордоном висвітлюються в працях С. Левицького та С. Пап-Пугача (Левицький С., 1967. С. 136; Пап-Пугач С., 1976. С. 196).

Джерельна база дослідження міжвоєнного Пласту в Європі представлена в основному архівними документами та тогочасною пресою. Безцінним джерелом у цьому випадку є преса. Варто звернути увагу на друковані органи Союзу українських пластунів-емігрантів — «Пластові вісті» та «Вісті СУПЕ». Протягом міжвоєнного періоду практично кожна пластова організація в Європі намагалась налагодити справу видання власних часописів. Так, представники Пласту Франції у 1930-х роках видавали журнал «Скоб».

За документами українських та польських архівів можна не лише простежити організаційне становлення пластових осередків за кордоном, а й з'ясувати роль і місце Пласту в міжнародному скаутському русі. Зокрема, інформація про діяльність українських пластових організацій на еміграції міститься в матеріалах таких архівів: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — фонд 4016 «Спілка українських пластунів-емігрантів (СУПЕ) у м. Празі 1922–1939 рр.»; Центральний державний архів громадських об'єднань України — частина фонду 269 «Колекція документів “Український музей у Празі” кінець ХІХ століття — 1948 р.»; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, а саме фонд 389 «Верховна пластова команда, м. Львів» і документи фонду 15 «Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном», фонд 19 «Статути, звернення, відозви українських громадських об'єднань на еміграції» Центрального державного архіву зарубіжної україніки. На окрему увагу заслуговують документи Архіву Ягеллонського університету в Кракові (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego), де в контексті діяльності Української студентської громади в Кракові згадується про її Пластову секцію.

Метою статті є висвітлення всебічної діяльності Пласту на еміграції в країнах міжвоєнної Центрально-Східної Європи, де він мав найбільш розгалужену мережу, зокрема й міжнародного аспекту та ролі Пласту як частини скаутського руху, а також значення Пласту в контексті українського молодіжного руху за кордоном.

Перш ніж схарактеризувати діяльність українських пластунів та їхніх організацій на еміграції, варто коротко зупинитися на основних моментах появи скаутингу. Отже, зародження скаутського руху пов'язують з ім'ям генерала Роберта Бейден-Пауелла у 1908 р. А країною, звідки скаутський рух бере початок, стала Великобританія. Територією поширення українського скаутингу на початку ХХ ст. була Західна Україна. Український Пласт — це національне відгалуження міжнародної скаутської організації. Або якщо більш детально, то Пласт (також Український Пластовий Улад) — організація української молоді для всебічного патріотичного самовиховання, в якій відповідно до виховних методик скаутингу, поєднаних з українськими національними традиціями й цілями, виховуються діти й молодь. Основоположником українського Пласту вважається Олександр Тисовський (Тисовський О., 1997. С. 25–51). У 1911 р. він сформулював основні ідейно-організаційні засади української молодіжної організації з чітко вираженими національними ознаками. На рубежі 1911–1912 рр. у Львові майбутні старшини Української Галицької армії — Петро Франко та Іван Чмола почали — організовувати пластові гуртки (Левицький С., 1967. С. 11–12]. Протягом перших двох десятиліть ХХ ст. пластові організації набули широкого поширення на західних та центральних землях, відіграючи важливу роль у справі патріотичного виховання української молоді, особливо в період Першої світової війни та національно-визвольних змагань.

Хоча Пласт і був, так би мовити, відгалуженням скаутського руху зі схожими структурним наповненням та формами діяльності, проте все ж в ідеологічному плані переважав український вплив. Саме виховання пластунів у дусі патріотизму відіграло важливу роль у справі збереження та представлення в середовищі іноземної громадськості міжвоєнної Європи здобутків української культури, історії, традицій. Ідеологічні постулати Пласту визначені у трьох основних обов'язках пластуна, що є складовою частиною пластової присяги: «Присягаюсь своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб бути вірним Богові й Україні, помагати іншим жити за пластовим законом і слухатись пластового проводу» (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 23). Характерні риси пластуна, відповідно до пластового закону: сумлінність, точність, ощадність, справедливість, ввічливість, братерство, доброзичливість, зрівноваженість, пильність, гарна фізична підготовка, турбота про природу тощо. Пластуни вітаються гаслом СКОБ — сильно, красиво, обережно, бисто (Наріжний С., 1942. С. 280–281).

Задля кращого розуміння сутності пластового руху детальніше розглянемо особливості його устрою та структурної організації. Отже,

головними в діяльності Пласту є виховні спільноти, або т. зв. пластові улади, де гуртуються і виховуються діти та юнацтво, окремо хлопці й дівчата. Перший з них — Улад Пластових Новаків (новачок) — охоплює дітей віком від 7 до 11 років, організованих у рої та гнізда, що діють під керівництвом новацьких вихованців. Основою другої виховної спільноти — Уладу Пластунів Юнаків (юначок) є гурток, що складається від 6 до 8 хлопців або дівчат, віком 12–17 років; кілька гуртків певної місцевості об'єднуються в курінь. Як гуртки, так і курені діють під керівництвом обраних гурткових і курінних провідників та з допомогою призначених їм упорядників і зв'язкових. Третьою виховною спільнотою є Улад Старших Пластунів (пластунок), в якому гуртуються у добровільних і самоуправних гуртках та куренях старші пластуни від 18 до 26 років. Усі три виховні улади працюють на терені країн діяльності пластових організацій під проводом крайових комендантів, які своєю чергою підлягають головним булавним у Головній Пластовій Булаві. Окрему спільноту в рамках Пласту становить Український Пластовий Сеньйорат, де гуртуються пластуни після виходу з лав Уладу Старших Пластунів, організовані у територіальних або загально-територіальних куренях (Пластові приписи й розпорядки, 1927. С. 23).

Організаційно й адміністративно новацькі гнізда та самостійні рої, юнацькі й старшопластунські гуртки та курені творять на території певної місцевості хлоп'ячі й дівочі коші під керівництвом кошового або кошової. Сеньйори, часом також старші пластуни, члени різних куренів гуртуються у територіальні осередки праці. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місцеву пластову станицю на чолі зі станичною старшиною. Всі станиці на території певної країни діють на легальній основі, відповідно до окремого статуту крайової організації під керівництвом Крайової Пластової Ради — наглядового органу, та Крайової Пластової Старшини — виконавчого органу, які обираються терміном на 2 або 3 роки на крайових пластових з'їздах. Всі крайові пластові організації мають власні статuti й самостійні у своїх діях, але об'єднані у центральному світовому союзі (Окаринський В., 2006. С. 74–75).

Така організація Пласту забезпечувала найкращим чином співпрацю між структурними елементами (гуртками, куреннями, роями, кошами) та сприяла повноцінному вихованню його членів як у духовному, так і фізичному плані. А спорт насправді мав важливе значення в системі виховання пластунів. Під час таборів, найчастіше влітку, та мандрівок або, інакше кажучи, походів пластуни вправлялись у фізичній майстерності й виховували в собі витривалість та стійкість. Через фізичні вправи, ігри, спортивні змагання вони гартували не тільки тіло, а й розвивали

готовність у будь-який момент долучитися до боротьби за відновлення власної держави. Тобто фізичне виховання було невід'ємною частиною вишколу пластунів.

Протягом 1910-х років та навіть першої половини 1920-х років пластовий рух набуває всебічного поширення на західноукраїнських землях. Однак вже перше повоєнне десятиліття стає періодом випробувань для українських пластових організацій на території Галичини та Волині, що на той час перебували у складі Польщі. Польська влада прискіпливо стежила за діяльністю українських молодіжних західноукраїнських організацій. Найбільшими з них були спортивні та військові товариства, такі як «Січ» і «Пласт». Польська влада посилює тиск на пластунів, не дає дозволу на проведення таборів та вишколів (тренувань. — О. Г.). Зрештою, у 1928 р. заборонено діяльність Пласту на Волині, а у 1930 р. — на Галичині (Окаринський В., 2006. С. 32). Таким чином, Пласт на українських землях переходить до підпільної роботи. Натомість на еміграції він набуває легального статусу.

У міжвоєнний період нового піднесення український пластовий рух отримав на еміграції, зокрема в Чехословаччині. Не випадково саме в ЧСР зосереджувався найчисельніший осередок Пласту з-поміж інших європейських країн перебування українських емігрантів. І цьому є логічне пояснення. Пов'язано це було, насамперед, із урядовою політикою Чехословаччини, яка полягала в підтримці та сприянні емігрантам, а також непоганими (порівняно з іншими країнами Європи проживання українців) матеріальними умовами (Сладек З., 1993. С. 28–38; Віднянський С., 1993. С. 36–50; Бровченко Т., 2008. С. 147–153).

У ЧСР перші скаутські гуртки заснували студенти — представники політичної і військової еміграції переважно з центрально-українських земель. З огляду на вік їхніх членів це були гуртки старших пластунів (олд-скаутів) (Кульчицький Є., 1951. С. 29). Так, ще в 1921 р. у Чехословаччині, а саме в Празі та Подебрадах, були створені пластові дружини за зразком чеських скаутських організацій. У 1925 р. у Празі організована Українська Пластова Команда, яка координувала свою діяльність з Верховною Пластовою Командою у Львові (Кульчицький Є., 1936. С. 6). Пласт на еміграції і, зокрема, його найбільший координуючий центр Союз українських пластунів-емігрантів у ЧСР (СУПЕ) займалися пропагуванням української справи за кордоном (Левицький С., 1967. С. 45). Метою діяльності Пласту в 1930-х роках на еміграції стало офіційне представництво організації, охоплення скаутським рухом усіх закордонних українців.

Союз українських пластунів-емігрантів як незалежну легальну статутувану організацію засновано в 1930 р. У Празі 2 листопада 1930 р. відбувся

з'їзд представників усіх українських закордонних пластових відділів, на якому було вирішено створити власну централю (центральну організацію — Союз) та внести до чехословацького уряду для затвердження відповідний статут, затверджений 30 квітня 1931 р. А вже 7 червня 1931 р. скликаний у Празі установчий з'їзд Союзу, на якому були присутні представники практично усіх пластових відділів на еміграції: Праги, Ржевнів, Брна, Парижа, Відня та Данцига (сучасний Гданськ. — О. Г.) (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 951. Арк. 98). У статуті Союзу чітко зазначені мета, завдання та методи його діяльності. Так, мета СУПЕ містила такі положення: «через пластове виховання прагнути до піднесення душевних, фізичних та моральних сил української молоді на еміграції» (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 931. Арк. 1а). Засоби її досягнення передбачали: пропаганду скаутингу серед української еміграції; друк фахової пластової літератури (часописи, підручники тощо); організацію викладів, курсів, інструкторських курсів для пластової молоді та провідників, вистав, товариських вечірок, ігор; розвиток різних напрямів фізичного виховання; проведення пластових з'їздів, публічних вправ та змагань, таборів, прогулянок; налагодження відносин зі скаутськими організаціями інших народів та участь у різноманітних міжнародних заходах (Там само). Аналізуючи діяльність СУПЕ, можна стверджувати, що всі поставлені завдання були успішно виконані. Проте найбільшого успіху вдалося досягти в площині зовнішніх відносин.

Одразу по створенні Союз розпочав активну пропагандистську діяльність, лише інформуючи іноземну громадськість не тільки про пластовий рух на еміграції, а й репрезентуючи всю українську закордонну спільноту в Європі. Також як окремі представники, так і цілі делегації відправлялись на міжнародні скаутські змагання (джемборі). Найбільший успіх мала делегація українських пластунів на т. зв. Першому слов'янському джемборі (з'їзді), що відбувся у Празі 27 червня — 3 липня 1931 р. Почесним його головою був президент Чехословаччини — Томаш Масарик. Завдання з'їзду полягало у взаємному пізнанні та зближенні слов'янських народів. Українська команда у повній мірі використала можливість увійти до міжнародного співтовариства, взявши найактивнішу участь у джемборі. У цьому контексті наведемо частину промови, виголошеної представником української делегації.

«Дорогі брати і сестри!

Зараз, коли ми приступаємо до свого великого діла, до свого виступу, я хочу, щоби кожний з Вас і всі ми задали про свій милий, тихий край, свою рідну Україну. Бо це для неї ми тут живемо, для неї працюємо. Для неї кладемо свої сили. Сьогодні ми робимо свій перший крок, вірніше — Ви, дорога

молодь, робите свій перший крок, хоч за Вами вже 5 років праці. У повній свідомості важливості менту, ми мусимо зробити цей крок спокійно, гідно й гордо. Цього вимагає вся сума обставин, цього вимагає наша Українська справа. Ми не тільки не можемо зробити чогось негідного, але повинні прикласти всіх зусиль, щоби наші вороги не могли нас спровокувати на якийсь вчинок, який би нас сплямував. Хай вже ті скавти, що Ви з ними зустрінетесь, прийдуть з ворожого для нас краю, чи з приятного, Ви повинні добре пам'ятати точку пластового Закону, що пластун пластунові є братом і приятелем всіх людей доброї волі. А тепер ми робимо свій перший крок. Ми віримо, що він буде добрий, що він допоможе нам скорше зобачити свою вільну Україну. Цеб-то, вона зараз не є вільна, але вона буде вільною і ми мусимо постаратися, щоби вона була вільною. Ще раз повторюю, що наш виступ має бути спокійний, гідний і гордий» (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 945. Арк. 8).

Слід наголосити, що спорт не лише гартував тіло, а й виступав засобом пропаганди, адже жодний скаутський з'їзд не проходив без спортивних змагань. Саме Пласт на еміграції приділяв значну увагу до виховання фізично здорового покоління. Він являв собою невід'ємну частину всього молодіжного руху українських емігрантів. Зокрема, студенти були активними учасниками пластового руху. Так, члени Громади студентів-емігрантів з Великої України заснували в 1922 р. Українське спортивне братство «Тур» у Празі, яке у своїй організаційній структурі передбачало секцію скаутизму. Діяльність пластунів у повній мірі відповідала меті та основним завданням Українського спортивного братства «Тур» — утворити в широкому масштабі спортивну організацію, насамперед серед української еміграції в Чехословаччині, яка б піднесла роль та значення спорту серед українців і набула б певної поваги серед спортивних організацій інших народів (Наріжний С., 1942. С. 269).

Великого значення надавалось спорту в Школі українських пластунів у таборі інтернованих військових Армії Української Народної Республіки в Щипіорно (Польща). Крім викладання обов'язкових предметів (праці в майстернях і на городі, природознавства), окрема увага приділялась фізичному вихованню. Почавши з військових спортивних вправ у школі, пластуни перейшли до т. зв. «американського спорту», заради цього прийхав спеціальний інструктор, а спортивне приладдя надіслало Товариство Американської Християнської Молоді (YMCA). Було розроблено відповідну програму, до якої входили: гімнастика, масові ігри, складні ігри (волейбол, баскетбол, бейсбол, футбол), бокс, легка атлетика тощо. Через два місяці від початку занять пластуни школи успішно змагалися з учнями польських

шкіл. Вихідці школи стали основою української гімназії в Ржевниціях у Чехословаччині, що також являла собою значний осередок українського скаутського руху (Пап-Пугач С., 1976. С. 110).

Заходи, спрямовані на представлення Пласту за кордоном як частини всієї української нації на еміграції, мали велике значення і здобули підтримку в Чехословаччині, Великобританії, Югославії, Німеччині, Австрії та інших країнах. Делегації пластунів на всіх міжнародних змаганнях виступали під синьо-жовтими прапорами і завжди наголошували, що представляють державу Україну (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 945. Арк. 2–4). Одним із основних завдань, яке стояло перед представниками українського пластового руху на еміграції було входження Пласту як самостійної організації до Світового Братерства Скаутингу (Міжнародного Товариства Скаутів). З цією метою був направлений меморандум до Міжнародного бюро в Лондоні в 1930 р. та в подальшому велись переговори й консультації з очільниками Міжнародного Товариства Скаутів, а саме міжнародним комісаром Губертом Мартіном (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 932. Арк. 41). Ще в 1928 р. представники СУПЕ написали офіційний лист до Міжнародного скаутського бюро в Лондоні, де виклали історію українського пластового руху та обґрунтували його право на членство в міжнародній скаутській організації. Наводились ґрунтовні причини включення Союзу українських пластунів-емігрантів як єдиного легального представництва українського пластового руху до Міжнародного товариства скаутингу.

1. Окрім наших пластових частин зникають в інших національних організаціях, до яких українці приєднались у силу своєї меншості.

2. Через приналежність українських пластових відділів у різних державах відсутня можливість правильно провести уніфікацію своєї доктрини та організації.

3. Не маємо права представляти наш народ у міжнародній сфері. Через це ми позбавлені вищих людських прав — організовано провадити в житті вищі засади скаутингу: мораль, добро, право й світове братерство. Сама міжнародна скаутська організація у разі відмови в нашому зверненні порушила би ті положення, які має втілювати в житті, і цим самим суперечила би сама собі.

4. Оскільки у світовому скаутському союзі вже зареєстровані російські скаути-емігранти, то так само мають бути зареєстровані й українці (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 949. Арк. 6).

Оскільки, що теж зазначалося в листі до Міжнародного скаутського бюро, «ніхто інший не зможе поширювати цю ідею не в українських національних формах, коли національне

відродження являється довершеним фактом. Тому ні російська, ні польська пластові організації не можуть ідентифікуватися з українською національною пластовою організацією. Наш народ, який так багато витерпів, цієї ідеї в чужій формі не прийме» (Там само). Однак цим прагненням українців не судилося здійснитися. Проте розголос ця справа отримала неабиякий.

Говорячи про скаутський рух української еміграції, потрібно розуміти, що в міжвоєнній Європі вдалося заснувати досить широку та активно діючу пластову мережу. Так, ще 1928 р., до офіційного становлення СУПЕ, Товариство українських пластунів-емігрантів з осередком в Празі об'єднувало 12 організованих пластових відділів в Європі (8 пластових частин у Чехословаччині й 4 філії за кордонами ЧСР: по одному в Берліні, Парижі, Льєжі та Данцигу (Там само. Арк. 4). Спочатку створювалися старшопластунські (з числа студентів), згодом юнацькі й новацькі відділи. На 1932 р. СУПЕ координував роботу 15 куренів, з них сім у Ржевниціях, три у Празі, по одному в Брно, Данцигу, Кракові та інших містах. На початку 1933 р. членами СУПЕ стали пластові відділи в Парижі, Граці, Греноблі, Відні, Загребі (Окаринський В., 2006. С. 54).

Серед найбільших та найактивніших пластових організацій потрібно назвати гурток пластунів у Королівстві Югославія у Загребі — «Перелетні». Працюючи напівлегально, без затвердженого владою статуту члени гуртка проводили інформаційну роботу серед місцевих українців, влаштовували зібрання, виступали з доповідями і рефератами, організовували екскурсії тощо (ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 63. Арк. 8).

Однією з найстарших пластових організацій на еміграції був заснований ще в 1922 р. VI Морський Пластовий Курінь в Данцигу. Як-от, на 1931 р. Курінь налічував у своєму складі 17 осіб на чолі з Мирославом Раковським (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 990. Арк. 1). Члени Куреня здійснювали властиву для Пласту діяльність: проведення іспитів та змагань для пластунів, організація сходин (зібрань організації. — О. Г.), святкувань, зокрема відзначено 20-ліття заснування Українського Пластового Уладу. У 1931 р. засновано при Курені лещетарську (лижну. — О. Г.) секцію, яка провела 5 прогулянок на лижах в околицях міста Данциг. Деякі члени Куреня також входили до складу українських студентських корпорацій та загальних студентських товариств у Данцигу. Саме паралельна робота в Курені та інших українських студентських організаціях дала змогу якомога повніше розгорнути інформаційну діяльність, особливо серед німецької молоді Данцига (Там само. Арк. 14). Протягом другої половини 1930-х років активність членів VI Морського Пластового Куреня зменшується і поступово зводиться нанівець.

У Кракові на початку 1930-х років існував Пластовий курінь імені 22-го січня (або досить часто в документах трапляється назва «Пластова секція») (ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 957. Арк. 48) при Українській студентській громаді. Курінь діяв як туристично-краєзнавча секція Пласту на чолі з М. Климишиним. Із звітів Української студентської громади в Кракові за 1938 р. бачимо, що секція туристично-краєзнавча при Громаді існує, але вже без проведення характерної пластової діяльності (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sygnatura 793. S. 97).

Франція протягом міжвоєнного періоду була важливим центром для української політичної еміграції. Крім того, при Генеральній раді Союзу українських емігрантських організацій у Франції в 1937–1939 рр. діяла Пластова Референтура, що видавала неперіодичний пластовий журнал «Скоб». Згадана Референтура організувала вперше пластовий табір у Франції в місті Шалетт (18 серпня — 19 вересня 1937 р.), участь у якому взяло 56 дітей із Шалетта, Парижа, Ліона. Комендантом табору було запрошено С. Сірополка з Праги (ЦДАЗУ. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 4).

Союз українських пластунів-емігрантів та його споріднені організації в Європі припинили свою діяльність з початком Другої світової війни. Спочатку було ліквідовано СУПЕ в Чехословаччині в 1938 р., а протягом наступних кількох років згорнули роботу пластові

організації у Франції, Югославії та інших країнах. Це було викликано розпорядженням Гітлера про заборону скаутського руху і, зокрема, пластових організацій як виразників національної ідеї українського народу.

Отже, діяльність Союзу українських пластунів-емігрантів та інших пластових організацій на еміграції у справі пропаганди української справи мала чималий масштаб та користувалась успіхом. Потрібно відзначити делегації пластунів на міжнародних скаутських з'їздах та участь у спортивних змаганнях. На цих заходах пластуни виступали окремою командою із національною символікою, наголошуючи, що представляють український народ.

Широка мережа пластових організацій у європейських країнах не існувала відокремлено від інших українських емігрантських організацій, передусім молодіжних. Найбільші за чисельністю та найактивніші за результатами діяльності були представництва Пласту в країнах Центрально-Східної Європи, а саме в Чехословаччині та Польщі. Пов'язано це було передусім з тим, що в цих країнах у 1920–1939 рр. перебувала і найчисленніша громада українських емігрантів. Члени Пласту не просто взаємодіяли із українськими молодіжними осередками за кордоном, а й нерідко були одночасно членами інших організацій (в основному студентських). Така співпраця в межах української молодіжної емігрантської мережі давала можливість краще налагодити співпрацю та координацію діяльності.

ДЖЕРЕЛА

1. Бровченко Т. Підтримка Чехословацькою владою культурно-освітньої діяльності української імміграції (перша пол. 20-х рр. XX ст.). *Вісник Дніпропетровського університету*. Д., 2008. Вип. 16. Серія: Історія. С. 147–154.
2. Віднянський С. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. К., 1993. Вип. 3. С. 36–56.
3. Кульчицький Є. Перша пластова еміграція. *Пластовий шлях*. Мюнхен, 1951. Ч. 5. С. 29–35.
4. Кульчицький Є. Український Пласт на чужині та його завдання. *Пластові вісті*. Прага, 1936. Ч. 9. С. 6–8.
5. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора. Мюнхен, 1967. 136 с.
6. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 609 с.
7. Окаринський В. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.). Т., 2006. 221 с.
8. Окаринський В. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). Т., 2006. 264 с.
9. Пап-Пугач С. Пластовий альманах. Рим, 1976. 196 с.
10. Пластові приписи й розпорядки. Л., 1927. 124 с.
11. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции». *Славяноведение*. 1993. № 4. С. 28–38.
12. Тисовський О. Життя в Пласті. Посібник для українського пластового юнацтва. Торонто, 1997. 551 с.
13. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі: як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994. 247 с.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 931. 35 арк.
15. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 932. 48 арк.
16. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 936. 44 арк.
17. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 945. 90 арк.
18. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 949. 15 арк.
19. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 951. 142 арк.
20. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 957. 57 арк.
21. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 990. 132 арк.
22. ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 114. 10 арк.
23. ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 63. 22 арк.
24. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sygnatura 793. 758 s. Ukraińska Studencka Gromada w Krakowie 1924–1939.

REFERENCES

1. Brovchenko, T. (2008). Pidtrymka Chekhoslovatskoïu vladoïu kulturno-osvitnoi diïalnosti ukrainskoi immihratsii (persha pol. 20-kh rr. XX st.) [Support to the Czechoslovak Authorities for Cultural and Educational Activities of Ukrainian immigration (first half of the 20s of 20 c.)]. *Dnipropetrovsk, Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*, 16, 147–154 [in Ukrainian].
2. Vidnianskyi, S. (1993). Polityka chekhoslovatskoho uriadu shchodo ukrainskoi emihratsii v mizhvoïennyi period [The Czechoslovak Governmental Policy on to the Ukrainian Emigration in the Interwar period]. *Kyiv, Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 3, 36–56 [in Ukrainian].
3. Kulchytskyi, Ye. (1951). Persha plastova emihratsiia [The First Plast Emigration]. Munich, *Plastovyi shliakh*, 5, 29–35 [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi, Ye. (1936). Ukrainskyi Plast na chuzhyni ta yoho zavdannia [Ukrainian Plast Abroad and Its Tasks]. Prague, *Plastovi visti*, 9, 6–8 [in Ukrainian].
5. Levyskyi, S. (1967). Ukrainskyi Plastovyi Ulad v rokakh 1911–1945 u spohadakh avtora [Ukrainian Plast Ulad in 1911–1945 in the Memoirs of the Author]. Munich, 136 [In Ukrainian].
6. Narizhnyi, S. (1942). Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy [Ukrainian Emigration: Cultural Work of the Ukrainian Emigration between Two World Wars]. Prague, 1, 609 [in Ukrainian].
7. Okarynskyi, V. (2006). Plast v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi (1911–1939 rr.) [Plast at the Ukrainian National-Liberation Movement (1911–1939)]. Ternopil, 221 [in Ukrainian].
8. Okarynskyi, V. (2006). Ukrainskyi skautskyi rukh (1911–1944 rr.) [Ukrainian Scout Movement (1911–1944)]. Ternopil, 264 [in Ukrainian].
9. Pap-Puhach, S. (1976). Plastovyi almanakh [Plast Almanac]. Rome, 196 [in Ukrainian].
10. Plastovi prypysy i rozporiadky (1927). [Plast Requirements and Regulations]. Lviv, 124 [in Ukrainian].
11. Sladek, Z. (1993). Russkaia emigratsiia v Chekhoslovakii: razvitie “russkoi aktsii” [Russian Emigration in the Czechoslovak Republic: Progress of “Russian Campaign”]. *Slavianovedenie*, 4, 28–38 [In Russian].
12. Tysovskyi, O. (1997). Zhyttia v Plasti. Posibnyk dlia ukrainskoho plastovoho yunatstva [Life in Plast. Textbook for the Ukrainian Plast Youth]. Toronto, 551 [in Ukrainian].
13. Troshchynskyi, V. (1994). Mizhvoïenna ukrainska emihratsiia v Yevropi: yak istorychne i sotsio-politychne yavysheche [The Interwar Ukrainian Emigration in Europe: as historical and socio-political process]. Kyiv, 247 [in Ukrainian].
14. Fond 269. Inventory 1. Unit 931. Central State Archive of Public Organizations, Kyiv, Ukraine (CSAPO of Ukraine).
15. Fond 269. Unit 932. CSAPO of Ukraine.
16. Fond 269. Unit 936. CSAPO of Ukraine.
17. Fond 269. Unit 945. CSAPO of Ukraine.
18. Fond 269. Unit 949. CSAPO of Ukraine.
19. Fond 269. Unit 951. CSAPO of Ukraine.
20. Fond 269. Unit 957. CSAPO of Ukraine.
21. Fond 269. Unit 990. CSAPO of Ukraine.
22. Fond 15. Inventory 1. Unit 114. Central State Archive of Foreign Archival Ucrainica, Kyiv, Ukraine.
23. Fond 15. Inventory 2. Unit 63. Central State Archive of Foreign Archival Ucrainica, Kyiv, Ukraine.
24. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Sygnatura 793. 758 s. Ukraińska Studencka Gromada w Krakowie 1924–1939.

Дата надходження статті до редакції: 29.10.2019.

Олександр Назарчук
ORCID iD 0000-0001-7581-0938
Павло Сацький
ORCID iD 0000-0003-3817-7971

УДК 327:341.24](4-191.2:477.8)"1938"
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.9

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА ЯК ФАКТОР У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено фактор Карпатської України у політиці великих держав Європи щодо формування політичної конфігурації в Центральній Європі наприкінці 1930-х років, після Мюнхенської конференції 30 вересня — 2 жовтня 1938 р. Здійснено аналіз процедури перегляду Сен-Жерменського і започаткування перегляду Тріанонського мирних договорів, що визначали міжнародний статус Карпатської України. Основну увагу приділено позиції Німеччини й Італії у питанні становища Карпатської Русі. Здійснено аналіз політико-правових умов, у яких українські державотворчі сили намагалися реалізувати право на самовизначення українського народу в Карпатській Русі.

Ключові слова: Карпатська Русь, Мюнхенська конференція, Чехословаччина, Німеччина, Сен-Жерменський договір, українське державотворення.

Oleksandr Nazarchuk,
Pavlo Satskyi

CARPATHIAN UKRAINE AS A FACTOR IN THE PROCESS OF TRANSFORMATION THE POLITICAL CONFIGURATION IN CENTRAL EUROPE ON THE EVE OF WORLD WAR II

The article studies the Carpathian Ukraine's factor in the policy of European countries according to the political configuration in the Central Europe in late 1930s after the Munich Conference, 30 September — 2 October, 1938. The author has used both historical research methods and methodological techniques of jurisprudence. It is analysed international legal documents, in particular, the Treaties of Saint-Germain and Trianon determining the Central Europe's policy after the end of World War I. The provisions of the Czechoslovak Constitution of 1920 are also analysed. The process of revising the Treaty of Saint-Germain and initiating the revision of the Treaty of Trianon determining the Carpathian Ukraine's status is analysed. It is underlined the German and Italian positions on the Carpathian Ruthenia's situation. Diplomatic correspondence of the German Ministry of Foreign Affairs, covering the position of not only Germany but also Italy, Poland, Hungary, and Romania appealing to the Central Europe's policy after launching the procedure of revising the peace treaties summing up the results of World War I, is used to address that problem. It is analysed the political and legal conditions of the Ukrainian state-established forces trying to realize the right to self-determination of the Ukrainian people in the Carpathian Ruthenia. The study of the problem of the Carpathian Ukraine's factor in the policies of big European states with respect to structuring the Central Europe's policy reveals that the strengthening of the policies of Poland and Italy towards the regional bloc foundation became possible after the Munich Conference of 1938. Such bloc provided for strategic consolidation of such Central European countries as Poland (which was expected to play a leading role in that bloc), Hungary, and Romania, while Italy assigned itself the role of a strategic partner of the bloc. However, the fact of existence of the Carpathian Ukraine (initially, as an autonomous territory within Czechoslovakia) obstructed such geopolitical formation. The bloc in the Central Europe with Polish domination and Italian strategic partnership was wholly at odds with geopolitical interests of Germany. Actually, that was the reason behind German support to the Carpathian Ukraine. However, the change in the German strategic plans regarding the future of Poland caused the revision of the policy to support the Carpathian Ukraine.

Key words: Carpathian Ruthenia, Munich Conference, Czechoslovakia, Germany, Saint-Germain Treaty, Ukrainian state-building.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Назарчук О., Сацький П., 2019

Карпатська Україна наприкінці 1930-х років опинилась у становищі, яке здавалося сприятливим для реалізації давнього прагнення українського народу — створення власної держави й перспективи соборності українських земель у єдиній національній державі. Ідея початку створення соборної української національної держави від побудови держави у Закарпатті озвучувалась і на неї відреагував СРСР. Проте, як виявилось в процесі забезпечення міжнародно-правового становища Карпатської України, така перспектива була оманливою. Незважаючи на постійні контакти керівництва нацистської Німеччини із окремими представниками українського національно-визвольного руху, офіційний Берлін неодноразово декларував відсутність свого інтересу в створенні незалежної України. У тому числі й створення самостійної України у Карпатській Русі могло сприяти розв'язанню лише локальних питань для Німеччини, але Гітлер був зацікавлений у глобальному переоблаштуванні Європи.

Проблематиці українських державотворчих процесів у Закарпатті й спробам добитися визнання суверенітету Карпатської України присвячено низку робіт українських дослідників, зокрема П. Стерчо, а також російських — А. Пушкаша і В. Мар'їної та зарубіжних (Malkewicz A., 2015. С. 284–298). Радянська історіографія проблематику українського державотворення у Карпатській Україні розглядала з ідеологічної точки зору, продовженням якої є нинішня російська історична наука. Остання подає прагнення українського національного руху, вже спираючись на більш широку джерельну базу, як прагнення здійснювати політику в ключі великих держав. Українська історіографія змальовує проблеми українського державотворення в Карпатській Русі кінця 1930-х років, здебільшого досліджуючи внутрішні прагнення українців краю використати можливості, які виникли у результаті протистояння великих держав і їхні намагання змінити канстеляцію Центральної Європи. Проте очевидно є потреба більш ґрунтовного дослідження міжнародної ситуації навколо українського питання в Карпатській Русі.

Метою статті є аналіз міжнародно-політичної ситуації навколо спроби самовизначення українців Карпатської Русі після Мюнхенської конференції 30 вересня — 2 жовтня 1938 р. до виникнення ідеї проведення німецько-італійського арбітражу, який відбувся 2 листопада цього ж року.

Україна в першій половині ХХ ст. не змогла створити власної держави і стати суб'єктом міжнародного права. Проте українці після Версальського миру 1919 р. стали другою за чисельністю нацією в Європі після німців, яка була розділена між кількома державами. Питання

захисту прав національних меншин постало для Європи після Першої світової війни однією із найбільш важких проблем глобальної безпеки. Національні меншини, що опинилися у складі таких держав Європи, як Польща, Чехословаччина, Румунія і Югославія, отримали захист відповідно до норм мирних договорів, якими було підбито підсумки Першої світової війни, а також договорами цих держав із союзниками по Антанті. Українці, крім УРСР у складі СРСР, опинилися також під суверенітетом Польщі, Чехословаччини й Румунії. Їхні національні права було затверджено як міжнародними угодами, так і (на вимогу договорів союзників по Антанті) зафіксовано у Конституціях цих країн (Ллойд Джордж Д., 1957. С. 486–487). Національні права українців, які опинилися у складі Польщі, було зафіксовано і Ризьким договором із РСФРР та УСРР 1921 р. Ці норми для СРСР були зручним засобом здійснювати регулярний тиск на зовнішньополітичний курс Польщі, а зважаючи на участь цієї держави у союзних договорах із Румунією, і на останню. Чехословаччина опинилась у найбільш складному становищі серед держав Центральної Європи, маючи намір стати взірцем «Східноєвропейської Швейцарії» — багатонаціональної держави, де усі національності мають вільні права для свого розвитку й комфортно себе почувають. Польща й Румунія на початку 1930-х років зняли із себе встановлені договорами із країнами Антанти зобов'язання щодо забезпечення прав національних меншин, ухваливши нові конституції без цих положень. Чехословаччина свою Конституцію 1920 р. не змінила, і вона лишалась чинною до захоплення країни Німеччиною у 1938 р. Польща прийняла нову Конституцію у 1934 р., якою зняла із себе зобов'язання щодо забезпечення прав національних меншин. Її мотивацією стало те, що такі положення не застосовували щодо себе великі держави (Ллойд Джордж Д., 1957. С. 492). Цей крок було здійснено за підтримки з боку Німеччини, яка отримала у відповідь схвалення від Польщі у питанні ремілітаризації. Причому польсько-німецьке зближення відбувалося під негативом для Чехословаччини, оскільки Німеччина мала чіткі претензії щодо Судетської області в складі Чехословаччини, а Польща — щодо Тешинської Сілезії. У свою чергу, претензії до Чехословаччини мала й Угорщина щодо Карпатської Русі, краю населеного здебільшого українцями. Питання Карпатської Русі було доволі складним у процесі підготовки мирних договорів із Австрією у 1919 р. (Сен-Жерменський) й Угорщиною в 1920 р. (Тріанонський). Так, у своєму щоденнику Г. Нікольсон застерігав щодо прагнення Чехословаччини отримати собі Карпатську Русь, що цей край населений своєрідними «червоними» (у розумінні більшовиків), так характеризували русинів (Нікольсон Г., 1945. С. 219).

Відповідно до Конституції Чехословаччини 1920 р. Карпатська Русь мала отримати статус автономного краю (*Zákon ze dne 29. února 1920*, 1920). Проте не отримала його аж до 1938 р., коли в результаті рішень Мюнхенської конференції відбулися зміни у конституційному устрої цієї держави. Основними мотивами ненадання Карпатській Русі автономного статусу було те, що серед населення цього краю недостатньо кваліфікованих управлінців, особливо після масового полишення цієї території угорцями. Крім того, для Чехословацької держави було принциповим не допускати угорців до управління в цьому краї, а тому земельна реформа в Карпатській Русі відбулася в конфіскаційній формі на користь українського населення.

На початок 1938 р. міжнародно-правовою основою для статусу Карпатської Русі залишалися Сен-Жерменський і Тріанонський договори, що їх активно почала від 1938 р. переглядати Німеччина. Як-от, із аншлюсом Австрії у 1938 р. Німеччина стала суб'єктом Сен-Жерменського мирного договору і тому отримала змогу ініціювати його перегляд. Проте слід звернути увагу на дипломатичну підготовку аншлюсу Австрії. Основною її складовою була позиція Італії, яка на 1938 р. уже визначилась із союзницькими відносинами з Німеччиною. Однак Італія послідовно протидіяла прагненням Німеччини здійснити аншлюс Австрії, і лише 1938 р. союзникам вдається досягнути згоди у цьому питанні. Фактично Італія поступилась позицією щодо суверенітету Австрії в обмін на її виключні інтереси в Середземному морі (Пушкаш А., 2007. С. 250, 258). Попри таку поступку, Італія прагнула залишити за собою право впливу на ситуацію в Центральній Європі. Тому італійський диктатор Б. Муссоліні намагався посісти активну позицію щодо формування нової конфігурації системи міждержавних відносин у регіоні. На той час Італія мала усталену систему договорів із країнами регіону, яку заклала у статусі країни-переможниці в Першій світовій війні, зокрема із Угорщиною, країною, яка зазнала поразки й прагнула реваншу. При цьому Польща розглядала Угорщину як свого перспективного союзника для формування у Центральній Європі блоку держав із прагненням здійснювати власну політику, що йшло врозріз із бажанням Німеччини конструювати Серединну Європу за німецького домінування.

У положеннях Сен-Жерменського договору, суб'єктом якого після аншлюсу Австрії стала Німеччина, було передбачено зобов'язання Чехословаччини прийняти будь-яке рішення головних союзних держав, спрямоване на захист національних, мовних, расових та релігійних меншин. Тобто, прийняти до виконання рішення, навіть якщо воно спрямоване на перегляд територіальних меж Чехословаччини. Зважаючи на

недієздатність інституцій Ліги Націй на той час, фактично таке рішення могли приймати головні союзні держави, оминаючи цю міжнародну організацію. На Мюнхенській конференції у 1938 р. було ухвалено рішення на перегляд територіальних меж Чехословаччини на користь Німеччини. Фактично конференція у Мюнхені була рішенням трьох головних союзних держав — Франції, Великої Британії та Італії, а також Німеччини — суб'єкта двох договорів — Версальського і Сен-Жерменського. Ще дві — США і Японія — виявили прагнення не втручатися у європейську континентальну політику.

Німеччина й Італія підтримали на Мюнхенській конференції територіальні претензії до Чехословаччини з боку Польщі й Угорщини (Запись беседы, 1981. С. 208). Італія та Німеччина погодилися на вимогу Франції і Великобританії надати гарантії безпеки та територіальної цілісності Чехословаччині, але за умови, що це зобов'язання вони візьмуть після задоволення територіальних вимог Польщі та Угорщини (Соглашение, 1979. С. 330). Польща отримала від території Чехословаччини Тешинську Сілезію, а Угорщина — невелику частину Карпатської Русі. Таким чином, підтримавши претензії Угорщини на території Карпатської Русі, Німеччина фактично ініціювала також перегляд і Тріанонського мирного договору на користь Угорщини. Власне, закладення передумов для останнього стимулювало відмову Румунії підтримувати ініціативи Польщі у Центральній Європі. Початком перегляду Тріанонського договору було закладено підвалини руйнування системи версальських положень щодо усіх країн блоку Малої Антанти, який спирався на союзницькі відносини із Францією. Також Румунія поставилась із настороженістю до польських ініціатив перегляду територіальних меж Чехословаччини, оскільки перебувала із цією державою у блоці Мала Антанта, що мав антиугорське спрямування й передбачав взаємні гарантії державами-учасниками їх територіальної цілісності. Тому Румунія зайняла позицію на підтримку свого союзника по Малій Антанті — Чехословаччини — і не забажала перебувати у ключі зовнішньополітичних ініціатив Польщі у Центральній Європі.

Оцінюючи результати Мюнхенської конференції 30 вересня — 2 жовтня 1938 р., слід окремо відзначити позицію Італії, оскільки результати, здобуті цією державою, мали вагоме значення у процесі ревізії Тріанонського договору й перегляду міжнародного статусу українських територій у складі Чехословаччини (Карпатська Русь) й Румунії (Бессарабія і Північна Буковина). Італія була задоволена результатами Мюнхенської конференції, оскільки вони сприяли послабленню регіональних союзів, якими гарантувалась стабільність територіальних відносин

на Балканському півострові. Після Мюнхена італійська позиція щодо Центральної Європи починає відігравати ключову роль, на що впливали не лише її традиційні відносини з Польщею, Румунією і Угорщиною, які склались ще до епохи А. Гітлера, а також позиція Великобританії, яка вважала за більш ефективне щодо Центральної Європи здійснювати політику на основі двосторонніх відносин із Німеччиною та Італією.

Після аншлюсу Німеччиною Австрії і під час Мюнхена Англія та Франція сподівались на систему взаємних гарантій, що мала скластися в Центральній Європі. Зокрема, внаслідок приєднання Австрії між Німеччиною та Італією й після Мюнхенської конференції між Німеччиною і Чехословаччиною потенційно було закладено можливість взаємних гарантій між Чехословаччиною, Польщею і Угорщиною. Таким чином, мало бути в договірній формі закладено систему взаємних гарантій. Проектом системи гарантій у Центральній Європі не передбачалось врегулювання українського питання із врахуванням етнічного фактору. Тому проблема Карпатської України залишалась внутрішньочехословацькою. Мюнхенський же акт подавався як перший мирний перегляд статусу території у дусі самовизначення народів (Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 3, 1951. P. 18). Оскільки в Мюнхені у форматі чотирьох не було врегульовано процедуру вирішення Чехословаччиною польської та угорської проблем, то фактично територіальна цілісність цієї держави після конференції не була гарантована.

Одразу після Мюнхена Польща висуває до Чехословаччини ультиматум щодо територіальних поступок, погрожуючи вторгненням (Note verbal, 1951. P. 7). Угорський уряд, навпаки, вів більш стриману політику, радячись у всіх своїх ініціативах із Німеччиною (Memorandum by the States Secretary. Berlin, October 1, 1951. P. 8). Причиною такої стриманості й нерішучості була військова і дипломатична слабкість Угорщини, а тому остання прагнула перебувати у ключі ревізійністської політики Німеччини. Зокрема, 3 жовтня 1938 р. Угорщина висунула вимогу до Чехословаччини передати їй прикордонні міста в Карпатській Русі — Берегове і Чоп — на знак нормалізації відносин (Шифрованная телеграмма министра иностранных дел Кальмана Каня, 1962. С. 111). Цей дипломатичний демарш нагадував скоріше зондування політичної ситуації та реакції основних суб'єктів Мюнхенського процесу. Румунія ж у ситуації, яка склалась після Мюнхена, посилалась на свої зобов'язання в рамках Малої Антанти, мотивуючи необхідність їх виконання імпульсивними діями угорської сторони щодо Чехословаччини (Circular of the Director of the Political Department. Telegram. Berlin, October 1, 1951. P. 8). Намагання зберегти дію гарантійних

договорів Малої Антанти було прагненням забезпечити можливість протидіяти проявам угорського ревізійнізму. У цьому багатокутнику дипломатичного протистояння в Центральній Європі знову центральне місце посіло питання Карпатської Русі, яка де-юре лишалась у складі Чехословаччини. Проте політико-правова база статусу останньої була дуже ненадійною, зважаючи на низку переглядів та претензій щодо її територіальної цілісності з боку сусідніх держав.

У цей час українські державотворчі сили в Карпатській Русі прагнули розпочати роботу з концентрації українського соціального капіталу в багатонаціональному краї, де була дуже складна етнічна ситуація. Цим намагалися скористатися сусідні держави Польща й Угорщина, засилаючи диверсійні групи і розхитуючи політичну ситуацію. Навколо ж Карпатської Русі розгортається міжнародна дипломатична баталія. Позиції країн Європи щодо Карпатської Русі свідчили про її мале значення для інтересів європейських держав, оскільки національний капітал українців поза межами УРСР був незначний і надто розпоршений, і лише геополітичне значення Закарпаття на 1938–1939 рр. давало можливість українським державницьким потугам виявити себе й реалізувати. Після Мюнхенської конференції члени Малої Антанти Югославія і Румунія прагнули бути посередниками у вирішенні угорсько-чехословацького територіального спору навколо Карпатської Русі й Словаччини, намагаючись зробити все можливе, аби зберегти дієздатним свій гарантійний союз. Своєю чергою, Німеччина виступила категорично за повне усунення цих держав від цього процесу (Стерчо П., 1994. С. 161). З іншого боку, позиція Польщі, країни, що була пов'язана союзними відносинами із Румунією, полягала у створенні підконтрольної їй незалежної Словаччини і включенні Карпатської Русі до складу Угорщини (Ibid. С. 162). Польща продовжувала здійснювати дипломатичну роботу, спрямовану на зближення із Угорщиною і створення польсько-угорсько-румунського блоку в Центральній Європі. Німеччина виступала категорично проти спільного кордону між Угорщиною і Польщею, оскільки це їй було не вигідно через військово-стратегічні мотиви (Ibid. С. 163), адже територія Чехо-Словаччини, держави, яка після Мюнхенської конференції цілковито перебувала у ключі німецької зовнішньої політики, мала для Німеччини значення як транзитна територія для сполучення із Румунією. Слід зазначити, що Німеччина із Румунією вела активну торгівлю й отримувала стратегічні матеріали, такі як зерно і нафту. Крім того, реалізація польського плану переоблаштування Чехо-Словаччини призвела б до ізоляції Німеччини від угорсько-румунського кордону та обмежила її політичний

вплив у регіоні. Отже, саме антипольська позиція Німеччини давала можливість Карпатській Україні декілька місяців зберігати свій автономний статус у складі Чехо-Словаччини і плекати надії на опіку з боку Німеччини.

Уряд Чехо-Словаччини 3 жовтня 1938 р. прагнув домовитись із Угорщиною щодо територіальних суперечностей у двосторонньому порядку (*The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 4, 1951. P. 31*). А Угорщина, своєю чергою, висувала ідею добровільного приєднання до неї Словаччини і Карпатської України. Водночас угорська сторона декларувала готовність надати Словаччині територіальну автономію, а Карпатській Україні лише національно-персональну, зважаючи на значний відсоток угорського населення на її території та страх Польщі перед українським націоналізмом унаслідок появи української автономії. Польща була схильна до незалежності Словаччини, оскільки це відкривало їй можливість встановлення свого протекторату над нею (*Ibid. P. 32*).

На 7 жовтня 1938 р. у Німеччині сформувалась позиція щодо майбутнього Карпатської України, згідно з якою вона у статусі незалежної держави вважалась нежиттєздатною. Проте українське питання було затребуваним, оскільки українці становили меншість у складі чотирьох держав, до яких входили українські етнічні території (а після включення до складу Угорщини територій Карпатської Русі з містами Чоп і Берегове — вже п'яти), будучи при цьому чисельною нацією на етнічній карті Європи. У той же час німецька позиція відкидала доцільність встановлення спільного польсько-угорського кордону як такого, що закладає підвалини антинімецького блоку в Центральній Європі, а тому Німеччина вважала за доцільне створити Карпато-Українську автономію в Словаччині або Чехо-Словаччині (*Memorandum by the Director of the Political Department. Berlin, October 7, 1951. P. 48*). Тож німецька сторона заявила про підтримку ідеї самовизначення українців у Карпатській Русі, категорично виступаючи проти створення спільного польсько-угорського кордону (*Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 10, 1951. P. 52*). Так, повноважне представництво СРСР у Берліні у жовтні 1938 р. повідомляло до Москви, що Німеччина підтримує створення української держави у Карпатській Русі, маючи агресивні плани щодо Сходу, й виступає проти встановлення спільного польсько-угорського кордону (Мар'яна В., 2003. С. 8).

Після Мюнхенської конференції та ухвалення нею протоколу, що відкривав можливість для задоволення територіальних претензій Угорщини, 8 жовтня 1938 р. в Ужгороді сформувався уряд під проводом А. Броді, який здійснював проугорську

політику. Однак він протримався недовго і був усунений за ініціативи Праги. Це, своєю чергою, спонукало Угорщину до початку проведення арбітражу за участю Німеччини та Італії. Водночас з боку Угорщини здійснюється агентурна робота у Закарпатті серед населення (Стерчо П., 1994. С. 33). Активізація підривної діяльності Угорщини в Карпатській Русі створює додаткову базу зовнішнього втручання у чехословацьку проблему. 14 жовтня 1938 р. угорська сторона висувала можливість проведення плебісциту в Словаччині й Карпатській Русі, прагнучи здобути підтримку населення на свою користь. Та А. Гітлер відмовляється угорського міністра від такого кроку, мотивуючи, що результат таких дій може бути сумнівний (*Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 14, 1951. P. 73*).

Самостійні переговори представників Словаччини і Карпатської України із Угорщиною не дають бажаного компромісу обом автономним краям (Стерчо П., 1994. С. 165). 17 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Карпатської Русі просить німецького посла у Празі про сприяння його аудієнції у міністра закордонних справ Німеччини і в А. Гітлера (*The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 17, 1951. P. 81*). А 19 жовтня 1938 р. відбувається зустріч представника Карпатської України із міністром закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропом, у ході якої українська сторона мотивує необхідність збереження адміністративної цілісності краю економічними аргументами. Німецька сторона заявила, що кордони Карпатської України іще не визначено остаточно і що території із переважно угорським населенням мають відійти до Угорщини (*Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 19, 1951. P. 90–91*).

У той самий час Польща здійснює дипломатичну роботу навколо Румунії, обіцяючи їй частину Карпатської Русі, аби вона підтримала створення польсько-угорського спільного кордону шляхом включення до складу Угорщини Карпатської Русі. Та Румунія не погоджується (Стерчо П., 1994. С. 169). Водночас, відчувачи напругу політичної ситуації, Угорщина схилилась до того, аби до її складу увійшли території із більшістю угорського населення, а Польща відстоювала ідею включення всієї Карпатської Русі до складу Угорщини. Німеччина продовжувала стояти за етнографічний принцип встановлення кордонів (Стерчо П., 1994. С. 171), категорично відкидаючи польський варіант переоблаштування Чехо-Словаччини. А 26 листопада 1938 р. німецька сторона заявила Румунії, що прагне підтримувати український національний рух, спрямований проти СРСР. У відповідь румунська сторона виявила настороженість у питанні

створення української держави і не бажання терпіти Угорщину, СРСР і Болгарію в існуючих кордонах. Також Румунія задекларувала бажання забезпечити їй сполучення із Німеччиною через Карпатську Україну і через ту ж територію покращити сполучення із Польщею (Ministerialdirektor Wohlthat, 1953. P. 345).

Паралельно продовжувалася німецька політика щодо Угорщини. 20 жовтня 1938 р. Німеччина через свого посла в Будапешті наполягала на двосторонньому, тобто угорсько-чеському, погодженні питання передачі Чехо-Словаччиною територій із більшістю угорського населення, зважаючи на економічні особливості регіону, при цьому до Угорщини обов'язково мали відійти міста Ужгород і Мукачеве. Угорська ж сторона продовжувала наполягати на проведенні плебісциту (The Minister in Hungary to the Foreign Ministry. Telegram. Budapest, October 20, 1951. P. 94).

Після Мюнхенської конференції Італія розгорнула діяльність щодо створення в Центральній Європі блоку на зразок системи колективної безпеки. Це утворення мало забезпечити статус-кво в регіоні й безпеку, зокрема гарантії для Чехо-Словаччини щодо трьох сусідніх держав — Німеччини, Польщі й Угорщини — шляхом її приєднання до блоку Осі (Galeazzo Ciano, 2002. P. 139). Крім того, Італія посіла категоричну позицію щодо права самовизначення Словаччини і непорушності її територіальних меж. Водночас підтримала прагнення Польщі й Угорщини встановити спільний кордон між ними за рахунок території Карпатської Русі. Зокрема, 15 жовтня 1938 р. угорська сторона зверталася до Італії із проханням допомоги у питанні звільнення угорських бойовиків, захоплених у Карпатській Русі (Ibid. P. 142–143). Пороте Румунія була категорично проти такої схеми політичного устрою Центральної Європи.

На думку міністра закордонних справ Італії Г. Чіано, Берлін також підтримав рішення щодо встановлення спільного кордону. Більше того, якщо це не буде зроблено, Г. Чіано вважав за

імовірне захоплення всієї Чехо-Словаччини Німеччиною, розглядаючи гіпотетичну можливість спільного кордону між Німеччиною і Румунією (Ibid. P. 140). Італія навіть висловлювала ідею повторення конференції чотирьох держав заради розв'язання питання претензій Угорщини на територію Карпатської Русі (Ibid. P. 142). До такого рішення її підштовхувала угорська дипломатія. Своєю чергою, Б. Муссоліні висунув пропозицію провести конференцію в Генуї (Шифрованная телеграмма начальника канцелярии министра иностранных дел Венгрии Иштвана Чаки, 1962. С. 114). Отже, Італія прагне перетягнути на себе центр впливу на Центральну Європу. Хоча вже на 15 жовтня 1938 р. італійська позиція щодо спільного польсько-угорського кордону змінюється, вочевидь, під впливом німецької позиції (Galeazzo Ciano, 2002. P. 143).

Таким чином, за ініціативи нацистської Німеччини щодо перегляду системи устрою Центральної Європи для українських державотворчих сил склалась тимчасова ситуація, яка дала змогу заявити про державницькі потуги українського народу. Проте це виявилось незручним для сусідніх із Чехословаччиною держав, таких як Угорщина, Польща й Румунія та великих держав Європи, як Франція, Великобританія, Італія. Німеччина виявила лише тактичну зацікавленість в українському питанні, використовуючи його як основу для недопущення створення антинімецького блоку в Центральній Європі. Схвальна позиція щодо українських державницьких прагнень у Карпатській Русі з боку Німеччини дала змогу продемонструвати можливість мобілізації соціального й економічного потенціалу етнічних територій українців, проте ця позиція була лише короткостроковою.

Проблема значення Карпатської Русі (України) у міжнародній політиці має великі перспективи для подальшого дослідження. Зокрема, більш глибокого вивчення потребує позиція Італії щодо формування нового політичного устрою Центральної Європи у період після Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. Т. 2. 556 с.
2. Запись беседы А. Гитлера с премьер-министром Великобритании Н. Чемберленом. 22 сентября 1938 г. *Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939: в 2 т. / Земсков И.* (отв. ред.) и др. М.: Изд-во политической литературы, 1981. Т. 1. С. 201–210.
3. Марьина В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945. Документальный очерк. М.: Новый хронограф, 2003. 304 с.
4. Наумов А.О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. М.: РОССПЭН, 2007. 416 с.
5. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г.; вступит. ст. и общ. ред. И.М. Майского; пер. с англ. под ред. И.С. Званица. М.: Госполитиздат, 1945. 298 с.

6. Пушкаш А. Цивілізація або варварство: Закарпаття 1918–1945. М.: Європа, 2006. 564 с.
7. Соглашение, заключенное между Германией, Великобританией, Францией и Италией в Мюнхене. 29 сентября 1938 г. Дополнительная декларация № 1. *Документы по истории мюнхенского сговора. 1937–1939* / редкол.: Мальцев В., Спачил Д. и др. М.: Изд-во политической литературы, 1979. С. 330.
8. Стерчо П. Карпато-українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Л.: За вільну Україну, 1994. 288 с.
9. Шифрованная телеграмма министра иностранных дел Кальмана Каня посланнику в Чехословакии Яношу Ветштейну. Будапешт, 3 октября 1938 г. *Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны* / под ред. Пушкаш А. М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 111.
10. Шифрованная телеграмма начальника канцелярии министра иностранных дел Венгрии Иштвана Чаки министру иностранных дел Венгрии Кальману Каня. Рим, 14 октября 1938 г. *Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны* / под ред. Пушкаш А. М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 114.
11. Circular of the Director of the Political Department. Telegram. Berlin, October 1, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 8.
12. Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 3, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 18.
13. Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 10, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 52.
14. Galeazzo Ciano Diary. 1937–1943. N.-Y.: Enigma books, 2002. P. 139.
15. Ілськи З., Малкевич А. Проблема автономії Закарпаття в періоді приналежності до Чехословаччини (1919–1939). *Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 24–25 листопада 2015 р.)* / Мін-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т будівн. і архіт. та ін. К.–Т.: Астон, 2015. С. 284–298.
16. Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 14, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 73.
17. Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 19, 1938. // *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 90–91.
18. Memorandum by the Director of the Political Department. Berlin, October 7, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 48.
19. Memorandum by the States Secretary. Berlin, October 1, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 8.
20. Ministerialdirektor Wohlthat to Ministerialdirektor Wiehl. Berlin, December 1, 1938. *Documents on the German Foreign Policy. 1918–1945. Series D. (1937–1945)*. Volume V. Poland; the Balkans; Latin America; The Smaller Powers June 1937 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1953. P. 345.
21. Note verbale from the British Embassy. Berlin, 1st October, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 7.
22. The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 4, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 31.

23. The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 17, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 81.
24. The Minister in Hungary to the Foreign Ministry. Telegram. Budapest, October 20, 1938. *Documents on German Foreign policy. 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945)*. Volume IV. The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939. Washington: United States Government printing office, 1951. P. 94.
25. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. URL: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html

REFERENCES

1. Ciano, G. (2002). *Diary. 1937–1943*. N.-Y.: Enigma books [in English].
2. Bernadotte, E. Schmitt & Hon., Margaret Lambert & others (Eds.) (1953). Ministerialdirektor Wohlthat to Ministerialdirektor Wiehl. Berlin, December 1, 1938. *Documents on the German Foreign Policy 1918–1945, Series D. (1937–1945), Volume V, Poland; the Balkans; Latin America; The Smaller Powers June 1937 — March 1939, 345*, Washington: United States Government printing office [in English].
3. Iłski, Z. & Malkewicz, A. (2015). Problem autonomii Zakarpacia w okresie przynależności do Czechosłowacji (1919–1939). *Rehionalna polityka: zakonodawcze rehuliuвання ta praktychna realizatsiia: materialy Pershoi Mizhnar. nauk-prakt. konf. (Kyiv, 24–25 lystopada 2015 r.)*, 284–298, K.-Ternopil: Aston [in Polish].
4. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 17, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 81*, Washington: United States Government printing office 81 [in English].
5. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). The Minister in Hungary to the Foreign Ministry. Telegram. Budapest, October 20, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich, October 1938 — March 1939, 94*, Washington: United States Government printing office [in English].
6. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 14, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich, October 1938 — March 1939, 73*, Washington: United States Government printing office [in English].
7. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Personal Staff. Munich, October 19, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich, October 1938 — March 1939, 90–91*, Washington: United States Government printing office [in English].
8. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 3, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 18*, Washington: United States Government printing office [in English].
9. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). Circular of the Director of the Political Department. Telegram. Berlin, October 1, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 8*, Washington: United States Government printing office [in English].
10. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Ed.) (1951). Circular of the State Secretary. Telegram. Berlin, October 10, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 52*, Washington: United States Government printing office [in English].
11. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Eds.) (1951). The Chargé d' Affaires in Czechoslovakia to the Foreign Ministry. Telegram. Prague, October 4, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich, October 1938 — March 1939, 31*, Washington: United States Government printing office [in English].

12. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Eds.) (1951). Memorandum by the States Secretary. Berlin, October 1, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945*. From the archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich, October 1938 — March 1939, Washington: United States Government printing office, p. 8 [in English].
13. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Eds.) (1951). Memorandum by the Director of the Political Department. Berlin, October 7, 1938. *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 48, Washington: United States Government printing office [in English].
14. John, W. Wheeler-Bennett & Raymond, James Sontag & others (Eds.) (1951). Note verbale from the British Embassy. Berlin, 1st October, 1938. *Documents on German Foreign policy, 1918–1945*. From the archives of the German Foreign Ministry, Series D (1937–1945), Volume IV, The aftermath of Munich. October 1938 — March 1939, 7, Washington: United States Government printing office [in English].
15. Lloyd-Dzhordzh, D. (1957). *Pravda o mirnykh dogovorakh*. Vol. 2, M.: Izdatelstvo inostrannoï literatury [in Russian].
16. Maltsev, V. & Spachil, D. & other. (Ed.). (1979). Soglashenie, zakliuchennoie mezhdou Germaniei, Velikobritaniei, Frantsiei i Italiei v Miunkhene. 29 sentiabria 1938 g. *Dopolnitelnaia deklaratsiia, # 1, Dokumenty po istorii miunhenskogo sgovora, 1937–1939*, 331, M.: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
17. Marina, V. (2003). Zakarpatskaia Ukraina (Podkarpatskaia Rus) v politike Benesha i Stalina. 1939–1945. Dokumentalni ocherk. M.: Novyi khronograf [in Russian].
18. Naumov, A. (2007). Diplomaticheskaia borba v Yevrope nakanune Vtoroi mirovoi voiny. M.: ROSSPEN [in Russian].
19. Nikolson, G. (1945). Kak delalsia mir v 1919 g. M.: Gospolitizdat, 150 p. [in Russian].
20. Pushkash, A. (2006). Tsivilizatsiia ili varvarstvo: Zakarpacie 1918–1945. M.: Izdatelstvo «Yevropa» [in Russian].
21. Pushkash, A. (Ed.). (1962). Shifrovannaia telegramma ministra inostrannykh del Kalmana Kanya poslanniku v Chehoslovakii Yanoshu Vetshteinu. Budapesht, 3 oktiabria 1938 g. *Vengriia i Vtoraia mirovaia voina. Sekretnyie diplomaticheskieskie dokumenty po istorii kanuna i perioda voiny*, 111, M.: Izdatelstvo inostannoï literatury [in Russian].
22. Pushkash, A. (Ed.). (1962). Shifrovannaia telegramma nachalnika kantseliarii ministra inostrannykh del Vengrii Ishtvana Chaki ministru inostrannykh del Vengrii Kalmanu Kanya. Rim, 14 oktiabria 1938 g., 114. *Vengriia i Vtoraia mirovaia voina. Sekretnyie diplomaticheskieskie dokumenty po istorii kanuna i perioda voiny*. M.: Izdatelstvo inostannoï literatury [in Russian].
23. Stercho, P. (1994). Karpato-ukrainska derzhava: do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh. Lviv: «Za vilnu Ukrainu» [in Ukrainian].
24. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky [in Czech]. https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html
25. Zemskov, I. & others. (Ed.). (1981). Zapis besedy A. Gitlera s premier-ministrom Velikobritanii N. Chamberlenom. 22 sentiabria 1938 g. *Dokumenty i materialy kanuna Vtoroi mirovoi voyny. 1937–1939*, Vol. 1, 201–210, M.: Izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.11.2019.

Оксана Салата
ORCID iD 0000-0003-2498-1483

УДК 94(14/99)(1992)
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.10

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РОЗБУДОВИ ЧЕСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕАЛІЙ 90-х РОКІВ ХХ ст.

У статті здійснено аналіз історичного досвіду двох європейських держав — Чеської Республіки і Словацької Республіки; показано негативний спадок тоталітаризму, уміння їхнього керівництва уникнути негативних суспільних явищ, що стоять на заваді розбудови вільного громадянського суспільства; продемонстровано, у який спосіб чеський та словацький народи починали самостійне державницьке життя, «розлучившись» у мирний спосіб, без жодних істотних претензій один до одного. Наголошено, як у сучасних умовах демократичного середовища важливо підтримувати одне одного як партнери і сприяти укріпленню добросусідських відносин, що може стати прикладом для Української держави.

Ключові слова: історичний досвід, добросусідство, історична пам'ять, Чеська республіка, Словацька Республіка, Оксамитова революція, Помаранчева революція.

Oksana Salata

HISTORICAL EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF THE CZECH REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF THE DEMOCRATIC REALITIES OF THE 1990s

The experience of the Czech Republic and the Slovak Republic is important for Ukraine. The population of Czechoslovakia rethought the values and realities of the communist regime and embarked decisively on the path to building a democratic state. Similarity in the historical path of the Czech and Ukrainian states is, in our opinion, manifested in two revolutions — the Czech velvet and the Ukrainian orange.

The historical experience of the development of the Czech independent state in the conditions of democratic realities of the 1990s is revealed. The main stages of the formation of the new democratic state of the Czech Republic are analysed. The problems and threats that arose in the course of the breakup of Czechoslovakia as a state formation and the construction of two new partner countries in the new European policy of the Czech Republic and the Slovak Republic are revealed.

The main stages of the transition of the Czech and Slovak Republics to the development of independent states based on democratic values and the steps of the Czech and Slovak societies to mutual understanding and partnership support in further development are shown.

The politics of memory in the Czech and Slovak republics in the post-socialist period show how we can change the path of historical progress and political development; to change the negative experience of totalitarianism in the public consciousness in order to avoid in the future those social phenomena that hinder the development of a free civil society. The Czechs and Slovaks presented to all European peoples the way in which two historically close peoples begin a separate independent statesmanship, “divorcing” in a peaceful manner without any substantial claim to each other. The common past, as it turned out in the case of Czechs and Slovaks, does not necessarily imply interdependence in the political space and in the economic plane. Nowadays democratic environment, it is important to support one another as partners and to foster good neighborly relations. Such experience deserves attention from the Ukrainian authorities because it is of great practical importance — a new model of public memory.

Key words: historical experience, good neighborliness, historical memory, Czech Republic, Slovak Republic, “velvet revolution”, “orange revolution”.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019
© Салата О., 2019

На думку вітчизняних та зарубіжних вчених, сьогодні для соціалізації молодого покоління та передачі йому ментальних і соціальних цінностей необхідно мати сформовану

історичну пам'ять, започатковану на основі осмислення історичного досвіду власного народу. Потрібно розуміти, що його набуття — складний процес, тому вкрай важливим є вивчення досвіду інших держав у цьому контексті,

зокрема тих, з якими наша країна пов'язана ментально.

Історичний досвід формує історичну пам'ять. Ця тема у науковому середовищі стала найбільш досліджуваною, зокрема в країнах Східної і Центрально-Східної Європи, після повалення комуністичних режимів. Суспільства цих держав усвідомлювали необхідність трансформації політичної системи та формування національної ідентичності. Це ставало одним із основних завдань на шляху розбудови незалежних демократичних країн.

Саме у цьому контексті вагомим для України є досвід Чеської Республіки. Населення Чехословаччини переосмислило цінності та реалії комуністичного режиму і рішуче стало на шлях розбудови демократичної держави. Схожість в історичному шляху Чеської та Української держав, на нашу думку, виявилася у двох революціях — чеської «оксамитової» й української «помаранчевої».

Потрібно зазначити, що в Чехії результати Оксамитової революції очевидні: країна вже понад 20 років є членом НАТО, понад 16 років — членом ЄС. Активно розвиваються ринкові відносини. Між Чеською Республікою та Словацькою Республікою збереглися партнерські відносини, хоча після Оксамитової революції Словацька Республіка опинилася у глибокій кризі.

Щодо результатів Помаранчевої революції в Україні, то, на жаль, за 28 років незалежності наша країна і сьогодні перебуває у глибокій політичній та економічній кризі. У владній вертикалі влада / народ не відбулося жодних важливих змін. Помаранчева революція демонструвала запит на початок важливих зрушень і реформ в Україні, але у політичних лідерів не вистачило сміливості та здатності почати зміну корумпованої системи зверху до низу. Українське суспільство, налаштоване підтримати будь-які реформи, спрямовані на розвиток держави, вже через пів року прийшло до розчарування. Ситуацію ускладнило ще й те, що Російська Федерація, яка бачить Україну лише частиною власної імперії, створювала та створює перешкоди на шляху розвитку в нашій державі демократичних цінностей, зближення з Європейським Союзом.

Незважаючи на це, на думку української письменниці Л. Волянської, «помаранчеве повстання» мало й позитивні наслідки. Зокрема, відкрилися інформаційні потоки, і народ тепер більше дізнається про керманів держави, ніж раніше; зменшилося політичне втручання у бізнес; українці усвідомили, що вони — народ, який може вибороти те, що вважає цінним для себе і важливим для країни, без кровопролиття (Волянська Л., 2011).

Отже, проблема перебудови держави та її політичного й економічного устрою

є актуальною в сучасній українській історіографії. Історичний досвід розбудови незалежних держав Східноєвропейського регіону в набутті демократичних цінностей та процесу демократизації вивчали вітчизняні історики. Але, на жаль, ці дослідження ще не є комплексними. Окремі питання означеної проблеми розглядали такі вітчизняні вчені, як В. Приходько, Г. Зеленко, Е. Задорожнюк (Приходько В., 1999. С. 28; Зеленко Г., 2005. С. 53–62; Задорожнюк Э., 2008. 440 с.).

У дослідженні В. Приходько проаналізовано причини «ніжної революції» у Чехословаччині, їх наслідки для внутрішнього розвитку країни та формування нового курсу зовнішньої політики, обставин, за яких два народи — чехи і словаки, утворивши у 1918 р. єдину державу — Чехословаччину, у кінці 1992 р. пішли шляхом створення окремих самостійних держав — Чеської Республіки і Словацької Республіки. Автори висвітлюють, як досвід «ніжної революції» та «мирного розлучення» збагатив історичний розвиток народів Європи.

Науковець Г. Зеленко у своїх працях аналізує досвід Оксамитової революції у Чехії в контексті схожих процесів в Україні, відтворює шлях, який вибрало чеське суспільство, виділяє ті важливі моменти, які могло б використати й українське суспільство.

Оксамитову революцію як опозиційний рух до комуністичної влади Чехословаччини розглядає у своїх працях Е. Задорожнюк. Авторка характеризує його важливу складову — дисидентство, аналізує основні напрями та форми опозиційного руху, весь спектр дій, що використовувався суспільством у протистоянні до влади.

Вацлав Бартуська, сучасний чеський політик та публіцист, у праці, присвяченій Оксамитовій революції, розкриває діяльність парламентської комісії з розслідування причин та передумов подій 17 листопада 1989 р. Він висвітлює, як окремі члени суспільства бачили цю подію, які були очікування і розчарування (Bartuska V., 1990. 251 s.).

Чеські історики П. Мюкк та М. Ванек у книзі «Оксамитові революції: усна історія чеського товариства» намагаються описати зміни цінностей у чеському суспільстві в епоху так званого «реального соціалізму» й те, як змінилися ці цінності після 1989 р. унаслідок демократичних і економічних перетворень. Окрім інших джерел, автори спираються на аналіз понад 300 усних історичних інтерв'ю (проведених, головним чином, у період з 2006 до 2013 роки) у поєднанні із сучасними опитуваннями громадської думки. На основі цих аналізів книга намагається дати різноманітні погляди та поліфонічний виклад сучасної історії Чехії після 1968 р. (Mücke P., Vanek M., 2016. 264 p.).

Метою статті є аналіз історичного досвіду розбудови Чеської незалежної держави в умовах демократичних реалій 90-х років ХХ ст. Відповідно завданнями є аналіз основних етапів становлення нової демократичної держави Чеської Республіки; характеристика проблем і загроз, що виникли на шляху розпаду Чехословаччини як державного утворення та розбудови двох нових держав — партнерів у новій європейській політиці.

Очевидно, що на готовність Чехії здійснювати реформи вплинула історична спадщина. За часи Австро-Угорської монархії чеський народ не мав такої політичної свободи, як сьогодні, але культура й економіка розвивалися тими темпами, що й у всій Західній Європі. Австро-Угорщина була цивілізованою державою, яку зовсім не можна порівняти з царською Росією. Самостійна Чехословаччина між двома світовими війнами входила до десятки найрозвинутіших країн світу. Звісно, пам'ять про ті часи, про те, як будувалася держава, дуже допомогла чехам. Такий досвід є дуже важливим для України (Мелещенко Т.В., 2010. С. 114–120).

Вивчаючи досвід Чеської Республіки у розбудові держави та здійсненні реформ, слід зазначити про умови, в яких перебувала в повоєнний період Чехословаччина. З кінця 1940-х років Комуністична партія Чехословаччини проводила таку політику, яка не давала найменшої можливості здійснювати реформи суспільного життя. Постійно відбувалися репресії проти інтелігенції, учасників дисидентського руху. Економіка країни знаходилася у стані сповільненого зростання — відносного застою. Рух протесту проти політичного режиму розгортався під гаслами демократії, співпраці з європейськими країнами.

Активізувала рух чеського суспільства проти комуністичного режиму політика перебудови, що розпочалася у Радянському Союзі у другій половині 1980-х років. Уже 1988 р. у Празі та інших великих містах Чехословаччини почалися вуличні акції проти політичного режиму, що свідчило про відкриті прояви опозиційно налаштованого населення, але більшість із цих акцій була недостатньо організована, а тому дуже швидко припинена поліцією.

Найбільшою помилкою комуністичного уряду було небажання йти на діалог з опозиційно налаштованим суспільством. Незадоволення діями уряду призвело до початку беззбройного протистояння і, як наслідок, повалення комуністичного режиму, внаслідок чого почалося становлення демократичних цінностей у двох новоутворених державах — Чеській Республіці та Словацькій Республіці.

Процес демократизації, що здійснювався у суспільстві Чеської і Словацької республік, дав змогу активно діяти крайнім силам націоналістичного спрямування, що до розпаду Чехословаччини

не могли вільно існувати в країні, можливість заявити про свої проблеми та політичні претензії отримали численні групи національних меншин. В умовах запровадження демократичних цінностей цілком логічним стало надання прав не лише окремій особистості, а й національним одиницям, представники яких вважали своє становище у країні нерівноправним.

Важливу роль відіграла відмінність між чеською та словацькою політичними культурами, що проявлялося протягом усього періоду існування об'єднаної республіки. У Чехословаччині був спільний соціум, але чеська та словацька політичні культури існували окремо. Кожна з них мала свої уявлення про державний устрій та розвиток власної держави. Уже на початку 90-х років ХХ ст. у Чеській Республіці на політичній арені почали з'являтися партії, які представляли національні меншини й усвідомлювали власний шлях розвитку.

Якщо говорити про розбіжності в демократичному шляху розвитку Чеської та Словацької держав, то перед чеським суспільством на перший план висувалися проблеми становлення демократичних інститутів і радикальних економічних перетворень, а словацьке суспільство поступово все більше переймалося проблемами, пов'язаними з національним розвитком.

Перехід від адміністративної до ринкової економіки та від однопартійної до плюралістичної системи став справжнім випробуванням для Чехословаччини, хоча її економічний розвиток на початку 1990-х років фахівці вважають у цілому успішним. Економіка, порівняно з іншими східноєвропейськими країнами, знаходилася на високому рівні розвитку. Країна мала відносно невисокі зовнішні борги, розвинену інфраструктуру, кваліфіковану робочу силу. Під час реформування багатьох галузей економіки виявилася значна диспропорція у розвитку окремих її галузей. Зокрема, словацька економіка була значно вразливішою до негативних наслідків, якими супроводжувалася реформа (Марадик Н., 2014. С. 105–109).

Аналізуючи суспільно-політичну ситуацію в Чехословацькій Федерації, можемо стверджувати, що національним питанням, як і в Україні, спекулювала переважна більшість політиків під час виборів у Чехословаччині 1992 р. Адже внаслідок стрімкого зростання національної свідомості серед населення багатонаціональної федерації стала надзвичайно привабливою перспектива використання національної ідеї різноманітними політичними силами як засобу поширення своєї популярності та політичного впливу. Зокрема, такими амбіційними політиками були В. Клаус та В. Мечіар (Марадик Н., 2012, 176 с.).

Як і в Україні, у Чехословаччині у середовищі політичної еліти виникли певні розбіжності

й суперечності між чеськими і словацькими політичними силами. Небажання чеської сторони йти на поступки в питанні конфедерації призвели до розпаду Чехословаччини, але не до якихось політичних ексцесів. Реакція населення двох країн на розпад федерації була неоднозначною, однак і чеське, і словацьке суспільства проявили політичну терпимість (Мелещенко Т.В., 2010. С. 114–120).

Після утворення незалежних держав перед чехами і словаками постало завдання створити необхідні умови для зміни суспільної парадигми, потрібно було визначитися щодо таких проблем, як ставлення до спільного минулого і спільної історичної спадщини; ставлення одне до одного; до того, якою має бути нова ідеологія і чи має бути вона взагалі; як подолати наслідки перебування комуністів при владі. Суспільство та його лідери розуміли, що успішне розв'язання цих питань стане запорукою мирного і неконфліктного транзиту від тоталітаризму до європейської демократії.

Слід зазначити, що після утворення двох незалежних держав стосунки між чехами та словаками ніколи не доходили до стадії агресії чи збройного конфлікту. Натомість кожен народ зосередився на внутрішніх проблемах та розбудові власної держави. Чеські політики прагнули, щоб після розпаду федеративного утворення Чеська Республіка отримала міжнародне визнання і стабільність, відкрила шлях до Європейського Союзу і НАТО, а найголовніше — остаточно відокремилася від пострадянського простору і Балкан. Оскільки фінансова й економічна залежність між Чехією і Словакчиною була надто життєво важливою, впровадження власної економічної стратегії відбувалося повільно, але упевнено (Ткаченко І., 2017).

Уже самостійні держави — Чеська і Словацька республіки — у подальших міждержавних відносинах не переймалися проблемами врегулювання двосторонніх стосунків, як, наприклад, пострадянські держави, а сконцентрувалися на прискоренні внутрішніх реформ і перетворень. Пам'ять про спільне історичне минуле не зруйнувала відносини між державами, а навпаки, сприяла їх активному розвитку і виробленню партнерських відносин в усіх сферах життєдіяльності. Мирне, конституційно-договірне припинення Чехословацької Федерації в 1992 р. відіграло важливу роль у прискоренні демократичних процесів, завершених перехідного періоду та перетворенні Чеської Республіки та Словацької Республіки на сучасні європейські держави. На відміну від Російської Федерації, Чехія не мала загарбницьких амбіцій і не ставила за мету «за будь-яку ціну» повернути Словакчину в зону свого впливу. Чеські політики розпочали новий етап у відносинах з новою незалежною Словацькою республікою.

Очевидно, що стосунки Чеської і Словацької республік демонструють нам цивілізовані процеси демократизації як у внутрішній, так і зовнішній політиці (Солодкий С., 2005).

Отже, маємо зазначити, що пам'ять про минулі досягнення відіграє велику роль у розвитку будь-якої держави. Усвідомлення багатьма поколіннями своєї самодостатності, спроможності на великі звершення є важливим чинником у становленні національної держави та громадянського суспільства. Натомість переважна більшість українських політиків підігриває в українцях відчуття меншовартості, комплексу жертви. Така історична пам'ять не сприяє розвитку держави, а навпаки, — готовність приймати на себе будь який удар долі.

Сьогодні й в Україні суспільство розуміє значення соціальної та історичної пам'яті як необхідних чинників розвитку демократичної держави на громадянських засадах. На думку історика А. Киридон, саме соціальна пам'ять є одним із найважливіших механізмів розвитку демократичних засад громадського життя, важливою умовою формування громадянського суспільства. На думку вченої, виражена політика історичної пам'яті допомогла Чеській та Словацькій республікам розв'язати суперечливі питання і сприяти розвитку держав у фарватері європейської політики (Киридон А., 2016, С. 216–236).

Так історично сталося, що чеський і словацький народи певний час мали спільну історію і тривалий час не мали державності, перебуваючи у складі інших, більш потужних державних утворень. Попри те, що протягом 74-х років ХХ ст. обидва народи перебували у спільній державі, після мирного розпаду Чехословаччини перед ними постала необхідність переосмислити минуле і створити нові моделі суспільної пам'яті з урахуванням потреб модернізації суспільства та «повернення до Європи» (Рихецький Л., 2014).

На думку вітчизняного історика Н. Марадик, створення Чехословацької Соціалістичної Республіки було своєрідним «шлюбом з розрахунком», адже об'єднання двох держав зумовлювалося тогочасними політичними реаліями й геополітичною ситуацією. Тому їх розпад, який на перший погляд видається нелогічним, насправді є цілком закономірним (Марадик Н., 2014. С. 105–109).

Політичний шлях цих двох держав є безцінним досвідом для України. Український політикун та суспільство має усвідомити своє місце у європейському просторі, демократичні цінності, завдяки яким ми зможемо гідно продовжити свій історичний шлях як одна з європейських держав.

Чеський дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол Чеської Республіки в Україні

Карел Штіндл зазначав: «Україна ще має час. Думаю, що якийсь час ваша країна втратила. Україна здобула незалежність у 1991 році..., але час минав — і шанси були втрачені, можливо, через таку собі нерішучість. Минулі уряди здійснили дуже мало реформ, суспільство бідніло... Одне з важливих питань — швидкість реформ. Необхідно, щоб і в політиці, і в економіці починалися реформи...» (Солодкий С., 2005). Його оцінка і роздуми є дуже цінними для українських політиків. К. Штіндл належить до тих людей, які наприкінці 1980-х років брали безпосередню участь у «оксамитових» подіях революційної Праги. До 1969 р. пан Штіндл викладав на філософському факультеті Карлового університету, проте за участь у акціях протесту його позбавили цього права. Він був активним учасником дисидентського руху, друкувався у самвидаві. 19 листопада 1989 р. К. Штіндл став одним із 30 фундаторів «Громадянського форуму». У 1990–1992 рр. він — депутат першого чеського парламенту, обраного на демократичних виборах. З 1993 р. пан Штіндл перебував на дипломатичній роботі.

Одне з найважливіших питань для України — мовне — у Чеській та Словацькій республіках розв'язується без конфліктів та протистоянь. Народи двох держав розуміють, що у мовному просторі є багато спільного, а тому в ефірі чеського телебачення можна інколи почути словацьку мову. Без перекладу може лунає репортаж словацького журналіста, експерта, політика чи відомого словацького актора. Схожа ситуація і в Словацькій Республіці — там чеська мова досить часто звучить у місцевих засобах масової інформації, її розуміють без перекладу.

Історична пам'ять, що сформувалася у Чеській та Словацькій республіках, сприяла розвитку ідеї відновлення справедливості й компенсації жертвам режимів, на противагу радянським і пострадянським імперативам героїзації (і навіть сакралізації) окремих сюжетів минулого, подій та осіб (Голубчик Г., 2014. С. 97–106).

Як-от, наприклад, президенту Чехословаччини, а згодом і Чеської Республіки В. Гавелу було повернуто майно, конфісковане у його

сім'ї комуністами. Компенсацію матеріальних і моральних збитків за законом 2011 р. у Чеській Республіці мали отримати «учасники боротьби з комуністичним режимом» (100 тис. чеських крон — учасники, а 50 тис. крон — подружжя (чоловіки і учасники боротьби з комуністичним режимом)). Закон, який набув чинності 17 листопада 2011 р., продовжив попередню практику відмежування від комунізму і його репрезентативів. У документі окремо зазначено, що людина не може вважатися учасником антикомуністичного опору, якщо вона була членом комуністичної партії Чехословаччини, служила в народній міліції, працювала в структурах держбезпеки, була активістом, наприклад Союзу чехословацько-радянської дружби в період нормалізації (В Чехії борці с коммунистическим режимом...).

Отже, політика пам'яті на прикладі Чеської та Словацької республік у постсоціалістичний період свідчить про те, як можна змінити шлях історичного поступу та політичного розвитку; змінити у суспільній свідомості негативний досвід тоталітаризму, щоб уникнути надалі тих суспільних явищ, що стоять на заваді розбудови вільного громадянського суспільства. Чехи та словаки презентували усім європейським народам спосіб, у який два історично близьких народи розпочали окреме самостійне державницьке життя, «розлучившись» у мирний спосіб, без жодних істотних претензій одне до одного. Спільне минуле, як виявилось у випадку чехів і словаків, зовсім не обов'язково має передбачати взаємну залежність у політичному просторі та економічній площині. У сучасних умовах демократичного середовища важливо підтримувати одне одного як партнери і сприяти укріпленню добросусідських відносин. Такий досвід заслуговує на увагу з боку української влади, тому що має велику практичну значимість — нову модель суспільної пам'яті.

Сьогодні у чеському й словацькому суспільстві багато викликів і простору для розвитку, що презентує українським науковцям проблеми, які вимагають глибокого дослідження. Це, зокрема, формування спільної культурної спадщини, партнерських відносин у політиці між Україною, Чехією і Словаччиною.

ДЖЕРЕЛА

1. В Чехии борцы с коммунистическим режимом получают материальную компенсацию. *Postimees*. 17.08.2011. URL: <http://rus.postimees.ee/533624> (дата звернення: 4.11.2019).
2. Волянська Л. Революція, розчарування та репресії. *Тиждень*. 21.11.2011. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/35808> (дата звернення: 1.12.2019).
3. Голубчик Г. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3 (22). С. 97–106.
4. Задорожнюк Е. От крушения Пражской весны к триумфу «бархатной революции». Из истории оппозиционного движения в Чехословакии (август 1968 — ноябрь 1992 года). М.: Индрик, 2008. 440 с.

5. Зеленко Г. «Оксамитова революція» як спосіб ротації влади. *Сучасна українська політика*. 2005. Вип. 7. С. 53–62.
6. Киридон А. Політика пам'яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів та масових убивств. *Україна–Європа–Світ*. 2016. Вип. 17. С. 216–236.
7. Марадик Н. Перехід до демократії в Чеській Республіці. Ужгород, 2012. 176 с.
8. Марадик Н. Поділ Чехословаччини в контексті демократизаційних процесів. *Науковий вісник ужгородського університету*. 2014. С. 105–109. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/675/1/> (дата звернення: 19.10.2019).
9. Мелешченко Т.В. Мирне розділення Чехословацької Федеративної Республіки та позиція Гавела у цьому процесі. *Гілея*. 2010. Вип. 33. С. 114–120.
10. Приходько В. «Нижня революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород, 1999. 96 с.
11. Рихецький Л. Зраджена революція 1989 року. *Спільне*. 23.12.2014. URL: <https://commons.com.ua/uk/zradzhena-revolutsiya-1989-roku/> (дата звернення: 26.11.2019).
12. Ткаченко І. Реалізація політики пам'яті в Чехії та Словаччині в постсоціалістичний час: історична спадщина, спільні засади, національні особливості. *Контраст*. 10.10.2017. URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2674.html>
13. Солодкий С. П'ять історичних хвилин. *День*. 2005. № 241. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/pyat-istorichnih-hvilin> (дата звернення: 22.11.2019).
14. Bartuska Vaclav. Polojasno: Pátrání po vinících 17. list. 1989. Praha: Exlibris, 1990. 251 с.
15. Mücke P., Vanek M. Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society. Oxford University Press, 2016. 264 p.

REFERENCES

1. Bartuska, V. (1990). Polojasno: Pátrání po vinících 17. list. 1989. Praha: Exlibris [in Czech].
2. Holubchuk, H. (2014). Stanovlennia yevropeiskykh modelei suspilnoi pam'iaty: instytutsiino-pravovyi aspekt. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadiuvannia*, 3 (22), 97–106 [in Ukrainian].
3. Kyrydon, A. (2016). Polityka pam'iaty v umovakh demokratsii: vshanuvannia zhertv henotsydiv ta masovykh ubyvstv. *Ukraina-Yevropa-Svit*, 17, 216–236 [in Ukrainian].
4. Maradyk, N. (2012). Perehid do demokratsii v Cheskii Respublitsi. Uzhorod [in Ukrainian].
5. Maradyk, N. (2014). Podil Chekhoslovachchyny v konteksti demokratyzatsiinykh protsesiv. *Naukovyi visnyk uzghorodskoho universytetu*, 17, 105–109 [in Ukrainian]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/675/1/>
6. Meleshchenko, T. V. (2010). Myrne rozdilennia Chekhoslovatskoi Federatyvnoi Respubliky ta pozytsiia Havela u tsiomu protsesi. *Hileia*, 33, 114–120 [in Ukrainian].
7. Mücke, P., Vanek, M. (2016). Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society. Oxford University Press [in English].
8. Prykhodko, V. (1999). “Nizhna revoliutsiia” v Chekhoslovachchyni ta formuvannia novoi vnutrishnoi i zovnishnoi polityky krainy. Uzhgorod [in Ukrainian].
9. Rykhetskyi, L. (23.12.2014). Zradzhena revoliutsiia 1989 roku. *Spilne* [in Ukrainian]. <https://commons.com.ua/uk/zradzhena-revolutsiya-1989-roku/>
10. Solodkyi, S. (2005). Piat istorychnykh khvylyn. *Den*, 241 [in Ukrainian]. <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/pyat-istorichnih-hvilin>
11. Tkachenko, I. (10.10.2017). Realizatsiia polityky` pam'iaty v Chekhii ta Slovachchyni v postsotsialistychni chas: istorychna spadshchyna, spilni zasady, natsionalni osoblyvosti. *Kontrast* [in Ukrainian]. <http://www.kontrast.org.ua/news/2674.html>
12. V Chekhii bortsy s kommunisticheskim rezhimom poluchat materialnuiu kompensatsiiu. (2011). *Postimees* [in Russian]. <http://rus.postimees.ee/533624>
13. Volianska, L. (21.11.2011). Revoliutsiia, rozcharuvannia ta represii. *Tyzhden* [in Ukrainian]. <https://tyzhden.ua/Columns/50/35808/>
14. Zadorozhniuk, Ye. (2008). Ot krusheniia Prazhskoi vesny k triumfu «barkhatnoi revoliutsii». Iz istorii opozitsionnogo dvizheniia v Chekhoslovakii (avgust 1968 — noiabr 992 goda). M.: Indrik [in Russian].
15. Zelenko, H. (2005). “Oksamytova revoliutsiia” yak sposib rotatsii vlady. *Suchasna ukrainska polityka*, 7, 53–62 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.11.2019.

Віталій Щербак

ORCID iD 0000-0001-8025-5684

УДК 94(477+438)«16/17»:5]:327

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.11

ІСТОРИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА З КОРОЛІВСЬКОЮ ТА МІСЦЕВОЮ ВЛАДОЮ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — СЕРЕДИНА XVII ст.)

У статті здійснено аналіз еволюції взаємовідносин козацтва з королівською та місцевою владою в Речі Посполитій протягом другої половини XVI — середини XVII ст. Акцентується увага на ролі історичної пам'яті Війська Запорозького і його участі у реалізації державної політики. Відзначається зростання напруженості стосунків реєстрових із місцевими шляхетськими урядовцями, що призводило до збройних конфліктів.

Ключові слова: козацтво, Річ Посполита, королівська влада, історична пам'ять, місцеві урядовці.

Vitalii Shcherbak

THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE RELATIONS OF UKRAINIAN COSSACKS WITH THE ROYAL AND LOCAL AUTHORITIES IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH (SECOND HALF OF 16 — MIDDLE OF 17 C.)

In the article it is analyzed the evolution of relations between the Cossacks and the royal and local authorities in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the second half of the 16th — the middle of the 17th century. Its genesis goes back to the days of the Livonian War, when the need for armed contingents led to the creation of the Registry army, giving the Cossacks rights and privileges. It is noted that Zaporozhians referred to "Decree on the Nizov's Cossacks" as of 1578 in order to grant them "Cossack liberties" under the rule of Stefan Batori. It is emphasized the role of the historical memory of the Zaporozhian Army and its involvement in the implementation of state policy, especially in the international arena. At the same time, there is increasing in tensions between the Registry Cossacks and local noble officials, which had often escalated into the military conflicts.

Key words: Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, royal authority, historical memory, local officials.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Щербак В., 2019

Законодавство ранньомодерної доби, зумовлене поєднанням права на землю з політичними правами, спиралося на станову належність.

Водночас тогочасне право існувало не в формі загальних законів, а як сукупність привілеїв для кожного стану, які підкреслювали відмінності щодо характеру й обсягу правочинності. Нова

соціальна група населення Речі Посполитої — українське козацтво — у другій половині XVI ст. об'єктивно мала посісти власне окреме місце в системі суспільних відносин. Однак існуюче законодавство метрополії залишало мало шансів для такого творення. На кристалізацію «рицарських вольностей» безпосередній вплив мали взаємовідносини козацтва з королівською та місцевою владою Речі Посполитої.

Ця тематика частково висвітлювалася у вітчизняній історіографії в контексті заснування козацького реєстру та участі Війська Запорозького у воєнних кампаніях (Грушевський М., 1995. С. 141–179, 271–287, 450–479; Стороженко А., 1904. С. 72–83; Голобуцький В., 1994. С. 145–155, 270–349). Проте історичний контекст правових взаємин між козацтвом та владним апаратом Речі Посполитої ще залишається поза пильною увагою дослідників. Тому **метою статті** є питання історичного підґрунтя стосунків українського козацтва з королівською та місцевою владою Речі Посполитої.

Ставлення уряду до козаків визначалося як внутрішньою, так і зовнішньою політикою держави, мало складний і суперечливий характер. Сухопутні та морські козацькі походи й погроми купецьких караванів призводили до загострення стосунків Речі Посполитої з Кримським ханством, Молдовою, Туреччиною. Проте Військо Запорозьке становило вагомий бойовий одиницю для вирішення зовнішньополітичних проблем, насамперед у протистоянні з Московською державою та Швецією.

Створення козацького реєстру передбачало поповнення збройних сил держави в перший період Лівонської війни (1558–1583), зважаючи на досвід литовського уряду, коли козаків запрошували на службу «за даток і живність» (Акты, 1865. С. 141) Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків впроваджувалися їхні списки або ж реєстри.

Очевидно, правителі Речі Посполитої скористалися таким досвідом для створення реєстрового війська. Однією з причин надання прийнятим на державну службу певних прав і привілеїв була відсутність коштів у казні для набору професійних європейських вояк, яких на той час не бракувало. То ж навряд, щоб у планах уряду з самого початку чітко ставилося питання про реформування козацьких сил, швидше — налагодження над ними надійного контролю. Грамотою від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Однією з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над реєстровими

козаками. «Маєт Ян Бадовский, — зазначалося в королівській грамоті, — не отступаючи ни в чем постановеня пана воеводи руского коронного гетмана, зо всіх козаков низовых кождому справедливость неодвлочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того уряду судейского и из домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врадами нашими и ни перед ким иным (окром квалту и речей кровавых) усправедливляти, толко перед нами государем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетманами нашими до своего живота» (Акты, 1865. С. 176). Відповідно адміністративна влада над козаками вилучалася із підпорядкування місцевих властей і переходила до рук виключно королівської.

Новий етап взаємовідносин українського козацтва з королівською владою належав до правління Стефана Баторія (1576–1586). На перших порах він недовірко ставився до запорожців, зважаючи на інформацію від кримського хана про спустошливі козацькі походи на територію Північного Причорномор'я. Ще більших клопотів завдавало королю втручання козаків у молдавські справи, зокрема військова експедиція Івана Підкови до столиці Молдови Ясс і заняття господарського престолу на межі 1577–1578 рр., що не могло не мати міжнародного резонансу (Щербак В., 2019).

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу 4 універсали, які мали безпосереднє відношення до запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців — воевод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, вїтїв тощо — з приводу козацьких походів на Молдавію і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував всіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів.

Улітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців внаслідок потреби держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Стефан Баторій називав їх «молодцами запорозькими» і пропонував воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж походи у Молдавію та Волощину. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським (Голобуцький В.О., 1994. С. 352–353). На прийомі у короля вони запропонували

свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим Війська Запорозького призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби (Акта, 1887. С. 337). Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало порівняно з попередньою реформою обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження про те, що цей статус діятиме лише до завершення війни. Через відсутність аналогічного документа за правління Сигізмунда II Августа історична пам'ять зафіксувала в козаків цю постанову як засадничу в посиленні на походження їхніх прав і вольностей. Водночас надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати дедалі зростаючих потреб Речі Посполитої у військовій силі, тому привілеї фактично поширювалися на все козацтво.

У відносинах уряду з козаками нерідко спостерігалися й досить радикальні мотиви. За участь у повстаннях 1591–1596 рр. реєстрове військо було ліквідоване, відповідно скасовувалися й «козацькі вольності». Проте таке становище тривало недовго. Потреба у дешевому і надійному війську для підтримки молдовського господаря Ієремії Могили зумовила короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1586–1632) знову звернутися до запорожців. Як наслідок успішного походу до Молдавії на чолі з козацьким гетьманом Самійлом Кішкою стала постанова вального сейму від 13 березня 1601 р. У ній, зокрема, зазначалось: «Оскільки запорозькі козаки вірно і достойно служили нам як у недавньому поході проти Михайла (мультиянський воевода, суперник Могили. — В. Ш.), так і тепер обіцяють служити проти Карла (шведського короля. — В. Ш.), ми відмінємо баніцію, оголошену на них сеймовою ухвалою за минулі бунти Косинського і Наливайка, скасовуючи її для тих, хто вийде на нашу військову службу в боротьбі з Карлом і, вийшовши на таку службу, підкоряться волі старшого, призначеного гетьманським урядом у погодженні з нами» (Volumina legum, 1859. Т. 2. С. 401). Зацікавленість у козацтві виявляв польський уряд і в наступні роки, в період Лівонського походу та під час підготовки до війни з Московським царством.

Джерельні матеріали містять численні скарги кримського та турецького правителів до уряду Речі Посполитої на «козацькі свавілля»

і заклики «знищити запорожців». Інакше султан неодноразово загрожував агресією. У відповідь король обіцяв виконати прохання, якщо справа стосувалася реєстрових. Однак здебільшого перед урядовцями поставало складне питання. Характерним є лист Сигізмунда III турецькому султану Ахмеду I (1603–1617) від 8 листопада 1607 р., де король Речі Посполитої писав про неможливість покарання запорожців, оскільки вони «не підлягають нічій владі» (Джерела, 1908. С. 119). Така позиція офіційної влади свідчила про її неспроможність контролювати діяння українських козаків. Водночас дедалі чисельніші їхні контингенти залучалися до військових кампаній проти сусідніх держав. Серед найбільших з участю запорожців була війна проти Московії на початку XVII ст.

Відверто вороже ставлення Сигізмунда III до українського козацтва мусило поступатися реальними державними потребами. Такий компроміс особливо виразно проявився в часи гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Польський полководець Якуб Собезький, характеризуючи козацького ватажка, зокрема визначав: «Этот Петр Конашевич, муж редкой мудрости и зрелого суждения в делах, находчивый в словах и поступках, хотя по происхождению, образу жизни и привычкам был простой человек, тем не менее в глазах позднейшего потомства он достоин стать на ряду с самыми знаменитыми людьми своего времени в Польше. Много раз предпринимал он морские походы в челнах во главе запорожского войска и всегда судьба особенно благоприятствовала ему: он всегда возвращался покрытый славою... Одним словом это был человек смелый умом, искавший опасностей, пренебрегавший жизнью, первый в нападении, а в отступлении последний... В силу своего служебного положения всегда верный королю и Речи Посполитой, он бывал суровым в деле подавления козацких своеволий; нередко даже, не задумываясь, казнил смертью за малейшие провинности; свои не долюбивали его за это и неоднократно уже волею большинства он едва не был лишен верховного предводительства запорожским воском» (История, 1898. С. 59–60). Петру Сагайдачному неодноразово доводилося фактично виступати посередником між урядом Речі Посполитої та запорозькою вольницею, яка не бажала визнавати над собою будь-якої зверхності.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців унеможливлювалося постійною потребою для держави військової сили. Так, улітку 1618 р. королевич Владислав, претендуючи на московську корону, опинився у скрутному становищі під Вязмою. Звідси зрозуміле ставлення Сигізмунда III до козаків, що мало компромісний характер. Так, констатує загрозу від них

суспільному спокою, король заявляв: «сваволя козацька досягла великого розвою і так гору взяла, що від неї можна сподіватися збурення значних мас; бо не лише через неї вдома проливається кров, люди в будинках і маєтностях своїх не мають безпеки, шкоди великі і нищення творять, але й у сусідні панства їх військові громади з артилерією ходять, шкоди великі чинять союзним з давніх часів панствам» (Pisma, 1861. S. 323). У той же час в універсалі містилася настанова якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої.

Більше 20 тисяч козаків «вибраного війська» вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки оволоділи багатьма російськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став більш податливим до переговорів. Таким чином з допомогою козацтва Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою вигідне для неї Деулінське перемир'я. Остання втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному.

Відмова Сигізмунда III виконати козацькі умови за участь у Хотинській війні 1621 р., зокрема розширення реєстру і легалізації православ'я, знову загострила стосунки запорожців з урядом Речі Посполитої. Оружною рукою українське козацтво стало на захист своїх прав і привілеїв. Визнаючи і надалі короля своїм сюзереном, запорожці сміливіше самочинно здійснювали зовнішньополітичні зносини, втручалися у вирішення конфесійних справ в Україні.

З середини 1620-х років мали місце великі козацькі повстання, очолювані Марком Жмайлом і Тарасом Федоровичем. Їх придушення, безумовно, не сприяли зростанню авторитету королівської влади серед українського козацтва. Водночас з польського боку вживалися заходи для пошуку компромісів. Як-от, урядовим комісаром у козацьких справах в Україні на початку 1630-х років був призначений виходець з православної шляхти Адам Кисіль. Здобувши авторитет серед козаків під час Смоленської війни (1632–1634), він доклав немало зусиль для порозуміння запорожців з властями. При цьому, зважаючи на наявність різних прошарків козацтва, А. Кисіль рекомендував діяти «трьома способами: старшині давати подарунки; людей хороших і тих, які мають оселі і на них озираються, ублажати ласкою, представляючи їм розум вітчизни (Речі Посполитої. — *В. Ш.*) і звільнення

їх нащадків від кріпосної залежності, а бунтівників, голоту, котрі живуть однією здобиччю, залякувати смертною карою, оскільки все добропорядне і святе вилітає у них з голови лиш тільки вони опиняються на Дніпрі» (Інститут рукопису НБУВ. Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 87).

Велику надію у справі розширення реєстру і стабілізації взаємовідносин з центральною владою Військо Запорозьке поклало на нового короля Владислава IV (1632–1648). Прихильне його ставлення до українських козаків як вагомій збройної сили особливо зміцнилося після Хотинської битви. Тому не випадково напередодні елекційного сейму у Варшаві восени 1632 р. козаки надіслали королевичу листа, вказуючи на нього як на єдиного законного кандидата на престол. Традиційне прохання підтвердити «вольності старожитні» супроводжувалося обіцянкою у разі спроби відсторонення Владислава від престолу подати йому збройну підтримку. І справді, у ході Смоленської війни на державну службу було залучено тисячі запорожців. Проте на цей час великої ваги в житті Речі Посполитої набирали магнати, так звані «королев'ята» — Калиновські, Вишневецькі, Любомирські, Потоцькі, латифундії яких поширилися по всьому Подніпров'ю — козацькій батьківщині.

Головними противниками утвердження магнатського панування виступили козаки. Разом з тим і Владислав IV прагнув опертися на них для протидії магнатській олігархії. Хоча такому союзу не сприяло становище в Україні з підписанням Поляновського договору (1634) Речі Посполитої і Московської держави. Потреба уряду в запорозькому козацтві виникла знову у зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною. Під час зустрічі у Варшаві у квітні 1646 р. Владислава IV з козацькими послами Іваном Барабашем, Ілляшем Караїмовичем, Іваном Нестеренком і Богданом Хмельницьким йшлося про організацію походу до Криму, за що король обіцяв відновити «козацькі вольності», збільшити реєстр до 20 тисяч, а також не допускати розквартирування квартального війська на Подніпров'ї. Спеціальний універсал на право набору козаків Владислав IV скріпив не державною, а особистою печаткою (Голобуцький В.О., 1994. С. 352–353). Однак на перешкоді воєнних приготувань стали магнати. Вони прибули до столиці на сейм у супроводі власних військових загонів і зажадали від короля припинити мобілізацію. Спроби Владислава IV покластися виключно на козаків для набору військових контингентів також провалилися через розкол серед верхівки Війська Запорозького.

Інший критерій лежав в основі ставлення місцевих властей до козаків. У багатьох містах прикордонної смуги спостерігалася напруга

через прагнення останніх вийти з-під адміністративного підпорядкування урядовців. На старост покладалися обов'язки здійснення контролю над козаками, які проживали в королівщинах. Мешканці світських та духовних маєтностей, у тому числі й козаки, мали б підлягати юрисдикції власників цих володінь. Разом з тим представники місцевої адміністрації зазвичай і самі володіли великими земельними угіддями й були зацікавлені у виведенні з них козаків. Тому боротьба за право проживання в шляхетських маєтностях проходить червоною ниткою серед домагань реєстрових козаків, які перебували на державній службі. Однак старости неприхильно ставилися до козацьких прагнень, що загострювало соціальну напругу. Постанова вального сейму 1611 р. чітко визначала дії місцевих властей при козацьких «свавільствах»: «правосуддя здійснюватиметься на трибуналі без права на жодні відстрочки, як у справах про заповідяну кривду. А якби вони, самі собою зібравши ватаги, блукали по наших і шляхетських маєтках і завдавали шкод, наші старости мусять діяти проти них згідно з давнім звичаєм, приборкуючи таку сваволю усіма способами, аж до рушення повіту включно» (*Volumina legum*, 1859. Т. 3. С. 16). Отже, старости наділялися високими повноваженнями для боротьби з козацькою вольницею.

З іншого боку, козаки неодноразово писали у Варшаву, шукаючи захисту в короля і вищих урядовців проти свавілля місцевих урядовців. Зокрема, зазначалось про введення нових податків, примусове виконання різноманітних повинностей і навіть безпідставні ув'язнення всупереч існуючим козацьким привілеям. В одній із скарг йшлося про незносні кривди, які завдавалися «від державців, тобто від старост українних і їх намісників, не лише нам, козакам, або ж товаришам нашим, над якими вбивства і всілякі звірства за своїми уподобаннями чинять, але й у маєтностях наших, здобутих кривавим потом своїм, у боротьбі з неприятелем святого Христа» (*Listy*, 1868. С. 105). Прохання

про повагу до козацьких вольностей міститься в листі старшого Війська Запорозького Михайла Дорошенка до київського воєводи Томаша Замойського: «Декларація нашого милостивого пана і комісарів, висловлена під час комісії (Куруківської. — В. Ш.) за всілякі наші проступки пробачає не лише нас, які перебувають на службі Речі Посполитої, але і тим нашим товаришам, які кілька років тому на службі перебували, а найбільш старим козакам, які постраждали на службі Речі Посполитої і убогим вдовам, сиротам заслужених мужів... Тому утиски їм, аби дідичі і підстарости не мали права чинити. Але тепер всілякі незносні кривди починають. Звідси боїмося зростання свавілля, бо пограбований не може миритися з таким становищем і не лише поповнить Москву, але й поганські провінції. Повідомляю тебе, аби вчасно тому міг запобігти» (*Archiwum. Spr.* 446. S. 31). Не випадково і в інструкції Війська Запорозького послан на вальний сейм 1637 р. знову містилася скарга на дії місцевих державців. Проте у відповідь звучали лише обіцянки уладнати існуючі конфлікти. А завершення строків селянських слобод на Подніпров'ї в 20–30-х роках XVII ст. зумовило різке зростання соціальної напруги в суспільстві. По одну сторону барикад опинилися місцеві урядовці й землевласники, по другу — селяни в союзі з козаками, які вели боротьбу за утвердження станових прав.

Таким чином, широкий спектр взаємовідносин козацтва з королівською та місцевою владою зумовлювався постійною потребою держави у військовій силі. Річ Посполита широко використовувала Військо Запорозьке у протистоянні з Московією та Османською імперією. У той же час урядова «Постанова щодо низовців» 1578 р. вплинула на формування в історичній пам'яті українського козацтва витоків станових привілеїв. У наступні часи вони завжди намагалися підкреслювати своє право на володіння «старожитними вольностями», наданими за Стефана Баторія, і рішуче відстоювали їх у протиборстві з шляхетськими урядовцями.

ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865. Т. 2.
2. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. К., 1994.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. К., 1995.
4. Джерела до історії України-Руси. Л., 1908. Т. 8. С. 119.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Спр. 13402.
6. История Хотинского похода Якова Собеского. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. К., 1898. Вып. 2. С. 59–60.
7. Леп'якво С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999.
8. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904.
9. Щербак В. Молдавські походи українських козаків в 70-х рр. XVI ст. *Русин*. 2019. № 55. С. 44–57.

10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Krako
11. Archiwum Gl
12. Listy Stanisł
13. Pisma Stanisł
14. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 2. T. 3.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. (1865). Sankt-Peterburg, T. 2 [in Russian].
2. Holobutskyi, V. O. (1994). Zaporozke kozatstvo. K., Vyshcha shkola [in Ukrainian].
3. Hrushevskyi, M. (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy. K.: Naukova dumka, T. 7 [in Ukrainian].
4. Dzherela do istorii Ukrainy-Rusy. (1908). Lviv, T. 8 [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. F. 2, spr. 13402 [in Ukrainian].
6. Istoriiia Khotynskoho pokhoda Yakova Sobeskogo. (1898). *Memuary, otnosiashchiiesia k istorii Yuzhnoi Rusi*. K., V. 2, 59–60 [in Ukrainian].
7. Lepiavko, S. A. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernigiv [in Ukrainian].
8. Storozhenko, A. (1904). Stefan Batorii i dneprovskie kozaki. K. [in Ukrainian].
9. Shcherbak, V. (2019). Moldavski pokhody ukrainskykh kozakiv v 70-x rr. XVI st. *Rusyn*, 55, 44–57 [in Moldovan].
10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. (1887). Kraków. T.11 [in Polish].
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamojskich. Spr. 446 [in Polish].
12. Listy Stanisława Żołkiewskiego 1584–1620. (1868). Kraków [in Polish].
13. Pisma Stanisława Żołkiewskiego. (1861). Lwów [in Polish].
14. Volumina legum. (1859). Petersburg, T. 2, T. 3 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2019.

Катерина Красовська,
ORCID iD 0000-0001-9216-6689
Ігор Срібняк
ORCID iD 0000-0001-9750-4958

УДК 070.23(437)(1-07)
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.12

«ПОМІЩУВАТИ БУДЕМО УСЕ, ЩО ТІЛЬКИ НАДАЄТЬСЯ ДО ДРУКУ...»: РОЛЬ ЧАСОПISУ «ГОЛОС ТАБОРА» У ЗГУРТУВАННІ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ УГА В НІМЕЦЬКОМУ ЯБЛОННОМУ (ЧСР) У ЖОВТНІ–ЛИСТОПАДІ 1919 Р.

У статті здійснено спробу проаналізувати тематичний репертуар газети «Голос Табора», видання якого було започатковано у жовтні 1919 р. у таборі інтернованих вояків УГА Німецьке Яблонне (Чехословаччина). Весь час часопис «Голос Табора» залишався одним із небагатьох живильних джерел для інтернованих вояків УГА, адже на його шпальтах завжди були присутні суголосні їхнім думкам національно-патріотичні мотиви, поставали здавна знайомі інтернованим образи народних героїв, лунала народна пісня, — отже, все те, що укріплювало віру вояцтва у завтрашній день і додавало йому сил для подальшої праці, здобуття знань, власного розвитку та духовно-національного зростання.

Ключові слова: часопис «Голос табора», інтерновані вояки УГА, табір Німецьке Яблонне, Чехословаччина.

Kateryna Krasovska,
Ihor Sribniak

“WE WILL ACCOMMODATE EVERYTHING THAT IS AVAILABLE FOR PRINTING...”: THE ROLE OF NEWSPAPER “VOICE OF CAMP” IN THE RALLYING OF THE INTERNED SOLDIERS OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN THE NĚMECKĚ JABLONNĚ (CZECHOSLOVAKIA) IN OCTOBER–NOVEMBER 1919

An attempt is made on the thematic repertoire of the newspaper “Voice of Camp”, the publication of which began in October 1919 at the internment camp of UGA NĚmeckĚ JablonnĚ (Czechoslovakia). This newspaper effectively performed important tasks for the camps: reported every Saturday on the latest news in the world and Ukraine, informed the Ukrainians about the morale of the soldiers in the territory of the Czechoslovak Republic, published letters from relatives, popularized works of Ukrainian poets and writers, inspired the warriors themselves to creativity, encouraged them to participate in a theater group, a brigade orchestra, a singing choir, sometimes severely criticized, ridiculed human flaws, etc. However, her main task was to elevate the fighting spirit of warfare to their intimate humorous works, satire, sharp and up-to-date articles on patriotism, military honor, diligence, brotherly support. All the while, the newspaper “Voice of Camp” remained one of the few nutritional sources for UGA’s interned soldiers, after all, his patriotic motives were always present on their front lines, rebellious images of folk heroes long known to the intern, a folk song was heard, — therefore, all that strengthened the warfare faith of tomorrow and gave it strength for further work, acquiring knowledge, personal development and spiritual and national growth.

Key words: newspaper “Voice of Camp”, UGA interned soldiers, NĚmeckĚ JablonnĚ camp, Czechoslovakia.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Красовська К., Срібняк І., 2019

Означена проблема ще не була об’єктом спеціального комплексного історичного дослідження. Вивчалися лише окремі аспекти видавничої діяльності інтернованих вояків УГА

у Німецькому Яблонному, причому лише в загальній канві функціонування цього табору. Досить прикметним є те, що в такій фундаментальній праці, як «Українська еміграція...» С. Наріжного є лише дві окремі згадки про таборі видання

в Німецькому Яблонному (Наріжний С., 1942. С. 55, 61). Це ж стосується ще двох статей (радше споминів) колишніх таборян, де містяться лише короткі побіжні згадки про таборову пресу в цьому таборі (Терлецький М., 1958. С. 586; Залеський О., 1976. С. 49).

У другій половині 90-х років ХХ ст. низка українських науковців вдалася до проведення системних досліджень як історії окремих таборів, так і обставин появи в них газет і журналів, а також загалом видавничої діяльності інтернованих вояків УГА в таборах ЧСР. У цьому контексті помітною подією стала поява двох узагальнюючих праць, у яких були відтворені основні прояви життєдіяльності вояків-українців (у т. ч. й окремі аспекти пресо-видавничої діяльності таборян) у Німецькому Яблонному (Павленко М., С. 175–250; Срібняк І., 2000. С. 75–128).

Важливий внесок у дослідження специфіки функціонування таборової преси та суміжних з цим проблем було здійснено Н. Сидоренко, яка у другій частині своєї монографії «Національно-духовне самоствердження» розглянула широке коло питань, пов'язаних з виданням таборових часописів у таборах інтернованих вояків-українців у ЧСР (у т. ч. й у Німецькому Яблонному) (Сидоренко Н., 2000. С. 12–16). Вагомим кроком на шляху наукової розробки цієї теми стала публікація ще однієї статті, проблематика якої безпосередньо стосувалась українських таборових видань у ЧСР і, зокрема, обставин заснування та видання часопису «Голос Табора» у Німецькому Яблонному (Срібняк І., 2006. С. 76–80).

Метою статті є розгляд тематичного репертуару газети «Голос Табора», започаткованої у жовтні 1919 р. у таборі Німецьке Яблонне (Чехословаччина), для характеристики ролі таборової преси у процесі розвитку й духовно-національного зростання інтернованих вояків УГА.

Від самого початку інтернування політичний провід ЗО УНР і командування «Української бригади в Німецькому Яблонному» намагалися підготувати вояцтво до продовження у майбутньому збройної боротьби за державність України, і одним з найбільш дієвих засобів у досягненні цього стало налагодження культурно-освітньої роботи серед інтернованих силами членів «Просвітнього Кружка» (ПК). Складні умови інтернування нагально вимагали ідейного згуртування вояків УГА, причому найефективніше це завдання могли виконати лише власні друковані органи таборян, бо тільки вони були спроможні об'єднати інтернованих під гаслами самостійної і соборної України.

Тому вже у вересні 1919 р. при ПК був створений редакційний комітет, який визначив своїм завданням «урухомлення духового життя

в таборі, [...] спровадження його різнородних течій в одне русло, [...] виховування патріотичного духа серед цілого товариства, стоячи на становищі суверенності українського народу в його етнографічних границях, [...] внесення єдності і братерської дружби в товариство, здеморалізоване сварками і роздорами» (ЦДАВО. Ф. 3520. Оп. 2. Спр. 468. Арк. 22). Ці обіцянки не залишились порожнім звуком — заходами згаданого комітету 11 жовтня 1919 р. у Німецькому Яблонному побачило світ перше число ілюстрованого рукописного часопису «Голос Табора» (під редакцією четаря Осипа Залеського). Тиражування перших чисел газети здійснювалося в кількох примірниках на шапірографі, а пізніше — літографічним способом (Сидоренко Н., 2000. С. 12–13).

Запросивши всіх таборян до співпраці в газеті, редколегія наголосила на тому, що часопис буде цілком безпартійним виданням, що не може бути місцем «для всяких висказів особистого гніву, нападів і сплетень». Редакція обіцяла друкувати «усе, що тільки надається до друку: наукові розвідки, оповідання, образки з таборового життя, поезії, гумористику, анонси, як також: політичні вістки та відомості з рідного краю». На думку редколегії, це було потрібним для того, «щоби розбудити письменницьке життя нашого табору та дати можливість (можливість. — *Авт.*) людям, що хочуть працювати на тім полі, поміщувати свої писані твори» (Голос Табора, 1919. Ч. 1 С. 1).

У першому числі часопису було надруковано статтю «Наша програма» сотника К. Коберського, який від імені ПК запропонував відкрито оголосити «війну всім егоїстичним інстинктам, бабському сплетнярству, моральному розкладові», що інколи виринало на поверхню табірної життя та негативно впливало на моральний стан окремих військовиків УГА. З цією пропозицією голови ПК була цілком солідарна й редколегія газети, яка закликала всіх таборян до безкомпромісної та рішучої боротьби з тими, хто поширював у таборі неперевірену інформацію про ситуацію в Україні: «Люди, що розсївають такі вісти, ще гірш ворога, це правдиві злі духи табора; таких належить поборювати на кожному кроці, належить їх морально нищити» (Голос Табора, 1919. Ч. 1. С. 7–8).

У цьому номері часопису були також розміщені невеликі за обсягом вірші та коліскові, ілюстровані малюнками, що нагадували кожному таборянину про найдорожче — їхні родини та рідну землю. Привертала увагу й постійна рубрика «З таборової політики», де йшлося про негативний вплив чуток на моральний стан інтернованих. Аби підтримати таборян — тут же був надрукований вірш Романенка «До праці» із натхненним закликом: «Не зітхай, а працюй, Поки сила ще є»

(Голос Табора, 1919. Ч. 1. С. 8), відчитування якого мало скріпити бойовий дух вояцтва, додати йому впевненості у власних силах.

Такі прийоми сукупного розташування національно-державницьких світоглядних гасел і художніх творів мали на меті «згуртувати кругом (навколо. — *Авт.*) нашого письма» та прищепити вояцтву певні естетичні та духовні цінності. На підтвердження цього у статті «Наша програма» лунає такий заклик: «...розіб'ємо твердиню філістра (тут: *філістера* (людина з обмеженим світоглядом). — *Авт.*)» (Голос табора, 1919. Ч. 1. С. 3).

У ще одній публікації — «Наш народний університет» — було висвітлено діяльність цього важливого для всього інтернованого стрілецтва УГА загальнотаборового освітнього осередку, визначено труднощі його функціонування, які полягали у гострій нестачі лекторів, підручників, приміщень для навчання та загальній апатії вояцтва (Голос табора, 1919. Ч. 1. С. 3–5). У згадуваній статті наголошувалось на необхідності дотримуватися систематичності в опануванні таких предметів, як українська історія, географія та література, чому вони й викладались протягом п'яти днів на тиждень. Натомість доповіді про господарство, гігієну, техніку та з інших галузей знань, вояцтво відбувалися щотижнево, на шостий день. Таке співвідношення не було чимось випадковим, оскільки на чужині брак інформації про Україну негативно позначався на настроях таборян, більше того — міг спричинити у них духовний занепад. Часом у таборі доводилось переконувати людей у доцільності відвідування занять, у різний спосіб заохочувати до навчання, бо дехто з вояків відмовлявся від цього, посилаючись на свою зайнятість. Співробітники ПК були переконані у нагальній потребі навчання, тому організували іспити після проведених курсів з ключових предметів, щоб «не зміг знайти у таборі ні один стрілець, який не знав би, хто такий Хмельницький, Шевченко» (Голос табора, 1919. Ч. 1. С. 5).

У таборі можна було не лише навчатися, а й брати безпосередню участь у написанні наукових розвідок, власних спогадів, оповідань, поетичних творів, які щотижня розміщувалися в часописі «Голос Табора». Ще з моменту виходу першого його числа в рубриці «Альманах» редакція видання закликала приєднуватися до авторського колективу, не боятись надсилати свої власні «літературні пам'ятки з побуту в таборі» (Голос Табора, 1919. Ч. 1. С. 7). Прикладом таких творів, що додавали барв виданню й унаочнювали повсякдення вояків УГА, була поезія «На віденській станиці» (тут: збірна станиця для поворотців з полону, призначена для тимчасового перебування їх. — *Авт.*), вміщена у першому числі «Голосу Табора». У вірші таборянина,

справжнє ім'я якого було сховано під псевдонімом Четар, змальована прикра життєва ситуація між колишніми друзями та однокласниками. Він розповідає про своє військове життя, про поранення, а отаман (з контексту: службовець станиці. — *Авт.*) навіть не впізнає свого товариша, бо став пихатим, сам «товстий, грубий, на вид довбня», який заслуговує на зневажливе і навіть брутальне побажання співбесідника: «На віденським гинь смітю (смітті. — *Авт.*)» (Голос Табора, 1919. Ч. 1. С. 7).

Прикінцева рубрика «Анонси» містила рекламну інформацію німецькою та українською мовами про готелі та кав'ярні, скористатися послугами яких запрошувались старшини УГА. Обов'язковим пунктом у часописі було нагадування про збір пожертв для полонених та інтернованих у польських таборах.

Подвійне друге-третє число часопису «Голос Табора» вийшло із запізненням на тиждень — 25 жовтня 1919 р., і в ньому редакційна колегія сповістила приемну новину про виготовлення другого накладу першого числа, а також про досягнення домовленості з літографічною майстернею, яка у майбутньому брала на себе тиражування журналу «Голос Табора». Звісно, у такому разі вартість окремого примірника зростатиме, та й до співпраці заклики лунали частіше.

Життя і побут інтернованих у таборі були часом досить складними, і не всі таборяни мали достатньо внутрішніх сил, аби їх подолати. Одним із наслідків цього було те, що дехто з вояків дозволяв собі лінуватися, «лежати догори черевом» або «крутиться безцільно по вулицях міста» замість того, щоб використовувати вільний час з користю для себе, здобувати нові знання і працювати. Аби привернути увагу таборового загалу до цих негативних явищ, редколегія розмістила на палітурці названого випуску малюнки сатиричного змісту, де було зображено військовика зі зброєю та пляшками в руках, а підписом слугував вірш про розгульне життя та алкогольну залежність декого з таборян: «От так в Ябліннім козаки гуляли, Гуляли завзяті, водку попивали, Водку попивали та “шваба” (німця. — *Авт.*) картали, Шинкарською кровію стіни малювали!» (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 1).

Важливою складовою тематичного репертуару часопису «Голос Табора» були публікації художніх творів, що свідчили про настрої вояцтва, передавали їхні переживання та змальовували події з минулого. Одним із таких творів став нарис з недавньої минувшини «Білі круки», в якому стисло відтворена картина переїзду відділу українського війська (разом з пораненими) до найближчого села на ночівлю, супроводжувана роздумами одного з вояків про військову та політичні події. Автор допису використав

метод порівняння-паралелізму, описуючи розкішну природу рідного краю, що виразно контрастувала із замисленим мовчазним вояком, який втомлено їхав на підводі зі Станіславова до Надвірної, дивився кудись вдалечинь і думав про таке: «[...] чи справді? Невже не вертати мені у рідний любий край, а ці лани — піт, сльози й кров українського народу — неже — не його стануть [...]» (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 3–5).

Показовими у цьому творі є згадки назв українських міст (Самбір, Рудки, Львів, Бучач, Сколе, Коломия), які для багатьох вояків були пов'язані з найтеплішими ностальгійними споминами. Уродженці цих регіонів згадували їх з особливим теплом та світлим сумом. Натомість роздуми про поляків та румунів, що загарбали українські землі, викликали у них обурення, наповнювали душу тугою й розпачем, породжували злість й безвихідність, що рельєфно проявилось у такій фразі одного з бесідників: «Военна гіена, зрадники, харцизи [...]. Куди нам тепер їхати?» (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 3–5).

У статті «З російського пекла» були проаналізовані абсолютно протилежні та вельми суперечливі свідчення про події в Росії, адже звістки про них надходили до табору з двох джерел: з одного боку — з антантівських часописів, а з другого — з радянських радіодепеш, тому ситуація для таборян лишалася не вповні зрозумілою. Єдине, що достеменно було їм відомо (певно, що під впливом більшовицької пропаганди. — *Авт.*), так це те, що «народи бувшої російської імперії будуть гаряче боронити здобутків революції та національної свободи» (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 6–7).

Сповнений здоровим гумором з елементами сатири поетичний твір «Гей, я козак-українець» невідомого автора під псевдонімом «Герой». У цьому вірші художньо змальовано звичайний день надміру спритного козака у таборі, що вмів й німецькою говорити, і танцювати, і розважатись щовечора зі своєю нареченою-німкою, а головне — він впевнений, що після повернення додому його зустрінуть як справжнього козака: «Мене знають і в Галичині за часів вояцьких, Коли я їх боронив від кайданів ляхських, Бив і різав, мордував кури, гуси, свині, Там, напевно, і страха мають іще донині» (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 7–8).

У постійній рубриці «З таборового театру» містилися позитивні відгуки про виставу «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (порівняно з попередньою п'єсою «Стецько»), водночас критикувалося вокальне соло у фортепіанному супроводі, а також пропонувалося й надалі проводити вистави у театральній залі місцевого стрілецького дому (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 8–9).

У прикінцевій частині цього числа було розміщене докладне повідомлення про результати оголошеного раніше у кожному підрозділі Бригади «збирання» коштів на потреби полонених та інтернованих у польських таборах «мучеників за самостійність України» (всього на 22 жовтня 1919 р. було зібрано 7 846,46 крон чехословацьких) (Голос Табора, 1919. Ч. 2. С. 9). Тут же подавались оголошення про діяльність крамниці, були зазначені години роботи таборового касира, публікувались особисті новини, інформація про крадіжки, привітання з нагоди виходу у відпустку, про недуги тощо. Усе назване було об'єднане у рубриці «Ріжне» (Різне. — *Авт.*).

Четверте число газети «Голос Табора» від 1 листопада 1919 р. розпочиналося піднесеною редакційною статтю «В перші роковини». У ній йшлося про річницю проголошення у Львові незалежності Західноукраїнської Народної Республіки після розпаду Австрійської держави, про початок польсько-української війни, а також про неможливість спокійного святкування у той момент, коли «український народ стоїть даліше зі зброєю в руці і проганяє ворогів, що з усіх сторін простягають скривавлені кров'ю українських мучеників руки по багату і гарну країну» (Голос Табора, 1919. Ч. 4. С. 2).

Редакція щиро сподівалась на те, що про хоробрість і мужність загиблих героїв за волю українського народу вічно пам'ятатимуть їхні нащадки, а Українська бригада вже скоро візьметься до зброї на рідній землі. Аби підбадьорити вояцтво, були використані відомі поетичні рядки І. Франка: «Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод, Бо вам призначено скалу сесю розбить!» (Голос Табора, 1919. Ч. 4. С. 3).

Військової тематики стосувалася й інформація К. Коберського у його дописі «Про два роди карности». Автор виокремлював такі різновиди покарання у війську, як залякування, спонування до послуху, грубу лайку, з одного боку (все це уособлювало старий лад і породжувало «заполоханість, малодушність, брак полету, розмаху»), а з другого — моральне виховання через «військові збірки і обходи, часописи, книжки, театр, кіно», що було ознакою нового ладу, коли повага до військового будь-якого чину вселяла впевненість, самоповагу, спонукала до засвоєння високих моральних принципів та стійкості у їх обстоюванні (Голос Табора, 1919. Ч. 4. С. 3–6).

Виховну спрямованість мали звернення «До наших читачів!», де викладалися пояснення сатиричних творів з попередніх випусків часопису. У такий спосіб редакція реагувала на образи чи обурення декого з читачів, закликаючи не брати буквально все надруковане на особистий рахунок. Наголошено також і на тому, що боротися з несправедливістю вояки мають чесно і відкрито,

висловлювати обґрунтовані судження, називаючи себе, а не бездоказово «стріляти із-за плота» (Голос Тавора, 1919. Ч. 4. С. 6–7). Усі ці заклики підкріплювалися патріотичним віршем «Хто козак?», у якому вшановувались згуртованість, чесність та сила позитивних думок: «Гей, брати, товариші, руки собі даймо, Від сьогодні козаками себе називаймо! Піхотинець, їздець, пушкар і той, що хліб місить, — Кождий козак!..»

Вояки УГА могли прочитати у часопису й дотепні новини (знов-таки — з елементами політичної сатири) в рубриці «Радіодепеша!» про те, як Польща планує приєднати пустелю Сахару та гору Арарат, Мертве море чи вулкан Везувій, або як «вибирається Падеревський (йшлося про тогочасного прем'єр-міністра Польщі. — Авт.) на Гренландію, щоби переконати ескімосів у слушності польських претензій на ці території» (Голос Тавора, 1919. Ч. 4. С. 8–9).

Рубрика «З театру і музики» Ігоренка містила відгуки про п'єсу «Учитель» І. Франка, виставу якої підготували таборові артисти-аматори з нагоди проголошення незалежності ЧСР. Через брак часу вони не змогли провести достатню кількість репетицій, про що теж зазначалось у цій рубриці. Згадувалось тут і про публічний виступ бригадного оркестру, музиканти якого «в короткім часі зробили великий шаг вперед» (Голос Тавора, 1919. Ч. 4. С. 9–10). Поетичний твір «На широких полях» Т. Коваля нагадував побратимам про усіх загиблих за Україну, вселяв віру в те, що «Може смерть тих Синів Для будучих віків Буде актом останньої жертви... І символом життя, Воскресінням людства З їх пороків, неправди і мести!» (Голос Тавора, 1919. Ч. 4. С. 11).

Завершувалося видання віршованим звітом «Героя» «Наш табор», у якому засобами поетичної мови був змальований увесь день вояка у таборі, згадані найнагальніші проблеми вояцтва, що були зумовлені нестачею одягу та їжі, а наприкінці лунали переконливі кличі: «Ми всі сини України!» та «Шануймося, як брат з братом, і шануймо свою націю» (Голос Тавора, 1919. Ч. 4. С. 12).

8 листопада 1919 р. вийшло п'яте число таборового часопису, що починалося із патріотичних закликів боротися за вільну Україну «під синьожовтим стягом нашого батька, головного отамана Петлюри, сильного єдністю і вірою в нашу [...] побіду», оскільки йому вдалося звільнити велику частину українського народу з гетьманського і більшовицького ярма (Голос Тавора, 1919. Ч. 5. С. 2–4).

Публікація О. Залеського «Під розвагу» була надрукована з метою привернення уваги до самоосвіти вояцтва та нагальної необхідності засвоєння практичних навичок із різних ремесел, адже за п'ять місяців перебування у таборі лише одна

людина попросила дозволу відвідувати навчання у механіка. Редакційна колегія висловила своє обурення тим фактом, що їх закликів ніхто не почув і «не пішов на науку до господарської школи, або хоч до молочарні, до друкарні, [...] до кравця чи шевця» (Голос Тавора, 1919. Ч. 5. С. 4–5).

Цей випуск прикрасили твори інтернованих вояків (з рубрики «З таборової поезії»). Хоч і тужливі, але переконливі слова невідомого автора поезій «В бараку» та «В кошовій канцелярії» змушували таборян замислитись над своєю важкою долею, а разом з тим — надихали та закликали не здаватись і досягати мети нехай малими, але впевненими кроками. А участь в організації концерту в таборі або процес написання віршів, на думку редколегії, розвеселяє, сповнює надій: «В нас весело плине час, Лімонаду трубим — І пан Сотник любить нас, І ми його любим» (Голос Тавора, 1919. Ч. 5. С. 6–7).

Гнівним обуренням невідомого автора була пронизана публікація «Щире слово до української честі», яка апелювала до тих вояків, які отримували листи від батьків із проханнями повертатися додому та припинити боротьбу, забувши про минулі часи і героїв минушини, які поклали своє життя за народну волю. Задля посилення переконливості викладу автор навів приклад Гонти з поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка.

Отже, за перші два місяці свого існування часопис «Голос Тавора» став невід'ємною частинкою життя інтернованих вояків УГА в Німецькому Яблонному, бо на його сторінках знайшли своє віддзеркалення «настрої, праця, орієнтації і духовий стан бригади», були тут «здорові статейки проти бездушності, зневіри й ледарства», містилися заклики проти тих, хто збір коштів на користь полонених у Польщі називав «тягарем або жебраниною, проти тих, хто «слухає, ширить і вірить нашештам Денікінських агітаторів і т. д.» (Голос Тавора, 1919. Ч. 1. С. 2).

На шпальтах часопису друкувалися жартівливі сатиричні вірші й статті, вміщувалися світлини військовиків УГА на фронті й у таборі, були тут «образки з польського полону, вісті з України, інколи ілюстровані дотепними рисунками, огляди культурної праці в таборі, театральні звіти і т. ін.». Важливим було й те, що «Голос Тавора» не тільки гуртував інтернованих, дбаючи про загартування їхніх державницько-патріотичних почувань, а й виконував роль «інформатора на зовні», регулярно сповіщаючи мирове співтовариство про обставини життя у таборі (Сидоренко Н., 2000. С. 13–14).

Ця невелика за обсягом таборова газета успішно виконувала важливі для інтернованого вояцтва УГА завдання: сповіщала щосуботи про останні новини у світі та Україні, інформувала

українців про моральний стан вояків на теренах ЧСР, вміщувала листи від близьких, популяризувала твори українських поетів та письменників, надихала і самих вояків на творчість, заохочувала їх до участі в театральному гуртку, бригадному оркестрі, співочому хорі, часом суворо критикувала, висміювала людські вади тощо.

Проте найголовнішим її завданням було піднесення бойового духу вояцтва близькими їм іскрометними гумористичними творами, сатирою, гострими й актуальними статтями про патріотизм, військову честь, працелюбність, братерську підтримку. Треба було не дати жодному вояку здатись, морально занепасти, злякатись поразки чи засумніватись у правильності

спільної справи — здобутті волі українського народу та відстоюванні державної незалежності, за що боролось багато поколінь українців.

Таким чином, протягом усієї початкової фази свого існування (жовтень-листопад 1919 р.) часопис «Голос Табора» залишався одним з небагатьох живильних джерел для інтернованих вояків УГА, адже на його шпальтах завжди були присутні суголосні їх думкам національно-патріотичні мотиви, поставали здавна знайомі інтернованим образи народних героїв, лунала народна пісня, — отже, все те, що укріплювало віру вояцтва у завтрашній день і додавало йому сил для подальшої праці, здобуття знань, власного розвитку та духовно-національного зростання.

ДЖЕРЕЛА

1. Альманах. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 7.
2. Білі круки. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 3–5.
3. В перші роковини. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 2.
4. Від редакції. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 1.
5. Гей, я козак-українець. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 7–8.
6. Голос табора. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 1.
7. До наших читачів! *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 6–7.
8. З російського пекла *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 6–7.
9. З таборового театру. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 8–9.
10. З таборової політики. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 7–8.
11. З таборової поезії. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 8 листопада. Ч. 5. С. 6–7.
12. З театру і музики. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 9–10.
13. Залеський О. Українська Бригада в Німецькім Яблінні у ЧСР. *Вісті комбатанта*. Торонто, 1976. Ч. 1. С. 49.
14. На віденській станиці. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 7.
15. На широких полях. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 11.
16. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. I. С. 55, 61.
17. Наш народний університет. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 3–5.
18. Наш табор. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 12.
19. Наша програма. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 11 жовтня. Ч. 1. С. 3.
20. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). К., 1999. С. 175–250.
21. Під розвагу. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 8 листопада. Ч. 5. С. 4–5.
22. Про два роди карности. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 3–6.
23. Радіодепеша! *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 1 листопада. Ч. 4. С. 8–9.
24. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 т. Т. II: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). К., 2000. С. 12–16.
25. Складайте жертви. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 25 жовтня. Ч. 2. С. 9.
26. Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). К., 2000. С. 75–128.
27. Срібняк І. Преса інтернованих частин Української галицької армії у Чехословаччині (1919–1921 рр.). *Магістеріум (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)*. Серія «Журналістика». К., 2006. Вип. 22. С. 76–80.
28. Табор дня 8.11.1919. *Голос табора*. Німецьке Яблонне, 1919. 8 листопада. Ч. 5. С. 2–4.
29. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3520. Оп. 2. Спр. 468. Арк. 22.

REFERENCES

1. Almanakh [Almanac]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
2. Bili kruky [White Crows]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
3. V pershi rokovyny [At the First Anniversary]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
4. Vid redaktsii [From the Editorial]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
5. Hey, ya kozak-ukrainets [Hey, I'm a Ukrainian Cossack]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
6. Holos Tabora [Voice of Camp]. (1919). Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
7. Do nashykh chytachiv! [To Our Readers!]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
8. Z rosiiskoho pekla [From Russian Hell]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
9. Z taborovoho teatru [From the Camp Theatre]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
10. Z taborovoi polityky [From Camp Politics]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
11. Z taborovoi poezii [From Camp Poetry]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 5 [in Ukrainian].
12. Z teatru i muzyky [From Theater and Music]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
13. Zaleskyi, O. (1976). Ukrainska Bryhada v Nimetskim Yablinnim u ChSR [Ukrainian Brigade in the German Jablonny in Czechoslovakia]. *Visti kombatanta*, Toronto, № 1 [in Ukrainian].
14. Na videnskkii stanytsi [In the Viennese Village]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
15. Na shyrokykh poliakh [On the Broad Fields]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
16. Narizhnyi, S. (1942). Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma Svitovymy viinamy [Ukrainian Emigration. Cultural Work of the Ukrainian Emigration between the Two World Wars]. Praha [in Ukrainian].
17. Nash narodnyi universytet [Our People's University]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
18. Nash tabor [Our Camp]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
19. Nasha prohrama [Our Program]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 1 [in Ukrainian].
20. Pavlenko, M. I. (1999). Ukrainski viyskovopoloneni i internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuвання (1919–1924 rr.) [Ukrainian Prisoners of War and Internment in the Camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: power relations and conditions of stay (1919–1924)]. Kyiv [in Ukrainian].
21. Pid rozvahu [Entertainment]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 5 [in Ukrainian].
22. Pro dva rody karnosty [About Two Kinds of Punishment]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
23. Radiodespesha! [Radio dispatch!]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 4 [in Ukrainian].
24. Sydorenko, N. (2000). Natsionalno-dukhovne samostverdzhenia (u 3-kh t.). Ch.II.: Presa internovanykh ukraintsv ta tsyvilnoi emihratsii (Chekhiia, Polshcha, Rumuniia, Yehypet, 1919–1924) [National-Spiritual Self-affirmation (in 3 volumes). Part II: Press of Ukrainian Internment and Civil Emigration (Czech Republic, Poland, Romania, Egypt, 1919–1924)]. Kyiv [in Ukrainian].
25. Skladaite zhertvy [Make Sacrifices]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 2 [in Ukrainian].
26. Sribniak, I. V. (2000). Ukraintsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiakky-ukraintsv u krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshe, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist (1919–1924 rr.) [Ukrainians Abroad. Captive and Interned Ukrainian Soldiers in Central and Southeastern Europe: status, organization, cultural and educational activities (1919–1924)]. Kyiv [in Ukrainian].
27. Sribniak, I. (2006). Presa internovanykh chastyn Ukrayinskoi Halytskoi Armii u Chekhoslovachchyni (1919–1921 rr.) [Press of the Internmental Units of the Ukrainian Galician Army in Czechoslovakia (1919–1921)] *Magisterium* (Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»), Seriia «Zhurnalistyka», Kyiv, 22, 76–80 [in Ukrainian].
28. Tabor dnia 8.11.1919 [The Camp of the Day 8.11.1919]. (1919). *Holos Tabora*, Nimetske Yablonne, № 5 [in Ukrainian].
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. Fond 3520, inventory 2, unit 468 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2019.

СПІВПРАЦЯ АКАДЕМІКІВ В.М. ПЕРЕТЦА ТА М.С. ВОЗНЯКА У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті на основі аналізу листів видатного філолога В.М. Перетца до літературознавця М.С. Возняка, що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, висвітлено професійні відносини між вченими в контексті їхньої діяльності у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові та Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук. Вперше здійснено публікацію листів В.М. Перетца до М.С. Возняка, які є цінним джерелом з дослідження співпраці українських філологів у галузі українознавства першої третини ХХ ст.

Ключові слова: В.М. Перетц, М.С. Возняк, епістолярні документи, наукова співпраця, філологія, Всеукраїнська академія наук.

Andrii Shapoval

COOPERATION OF ACADEMICIANS V. M. PERETTS AND M. S. WOZNIAK IN THE LIGHT OF THE EPISTOLARY DOCUMENTS

The article analyses the letters of the prominent Ukrainian and Russian philologist V. M. Peretts to the famous Ukrainian literary critic and folklorist M. S. Wozniak. Epistolary documents are stored in the manuscripts department of the V. Stefanyk National Library of Science of Ukraine. The article deals with the professional relations between V. M. Peretts and M. S. Wozniak in the context of the activity of scientists in the Shevchenko Scientific Society in Lviv and the Commission of the Ancient Ukrainian Writing of the All-Ukrainian Academy of Sciences. Attention is drawn to the cooperation of scientists in the field of Ukrainian studies. The cooperation between V. M. Peretts and M. S. Wozniak started from the study of manuscripts from collections stored in Lviv. The article deals with the Ukrainian studies of V. M. Peretes, which were written by the scientist before the death and have not been published. The negative influence of totalitarian power on the cooperation of Ukrainian scientists is shown. This is the first publication of V. M. Peretts's letters to M. S. Wozniak. Epistolary documents are a valuable source for the study of the cooperation of Ukrainian philologists in the field of Ukrainian studies in the first half of the twentieth century. The analysis of the letters allows to expand the science philologists circle, to identify the scientists with whom V. M. Perets and M. S. Wozniak collaborated in the field of Ukrainian studies. This creates good prospects for future research.

Key words: V. M. Peretts, M. S. Wozniak, epistolary documents, scientific cooperation, philology, All-Ukrainian Academy of Sciences.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Шаповал А., 2019

Цінним джерелом дослідження наукової діяльності українських вчених першої третини ХХ ст. та їхньої творчої співпраці є епістолярна спадщина видатного українського та російського історика літератури, мовознавця, мистецтвознавця, академіка Петербурзької (з 1914) і Української (з 1919) академії наук Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935), який відіграв визначну роль в організації українського наукового життя в цей період. В.М. Перетц був дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (з 1908), головою філологічної секції Українського наукового

товариства у Києві (з 1908), брав діяльну участь у заснуванні Української академії наук (1918), створив і очолював Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді (з 1921), а з 1927 р. керував Комісією давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН). Він активно співпрацював з філологами Києва, Львова, Одеси, Харкова, Полтави, Катеринослава, Житомира та Ніжина, а також з іноземними науковцями та вітчизняними дослідниками, які працювали за кордоном. В архівах і бібліотеках України відклався широкий комплекс листування В.М. Перетца

з вітчизняними та закордонними вченими, який поступово вводиться до наукового обігу.

Особливий інтерес викликає листування В.М. Перетця з українськими вченими, які мешкали і працювали у Львові, — столиці «українського Р'ємонту» — В.М. Гнатюком, М.С. Грушевським, І.Я. Франком та іншими науковцями, які були членами Наукового товариства ім. Шевченка (далі — НТШ) і зробили значний внесок у розвиток української науки і культури. До адресатів В.М. Перетця належить і Михайло Степанович Возняк (1881–1954) — видатний український літературознавець і фольклорист, дійсний член НТШ (з 1911) та ВУАН (з 1929). Листи В.М. Перетця до М.С. Возняка зберігаються в особовому архівному фонді останнього у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. 11 арк.). Сучасні дослідники не оминули увагою ці епістолярні документи, зокрема, кілька фрагментів листів В.М. Перетця були наведені львівським істориком Д.М. Кравцем для характеристики співпраці М.С. Возняка з ВУАН (Кравець Д., 2016. С. 226). Однак листи В.М. Перетця до М.С. Возняка мають більш вагомий джерелознавчий потенціал і потребують актуалізації.

Метою статті є публікація листів В.М. Перетця до М.С. Возняка, що дають змогу розкрити багаторічну співпрацю між вченими, реконструювати окремі сторінки їхньої наукової біографії, а також відобразити участь філологів у діяльності українських наукових інституцій першої третини ХХ ст.

У відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника міститься сім листів В.М. Перетця, які були надіслані Володимиром Миколайовичем із Києва, Кракова, Закопаного й Ленінграда до Львова М.С. Возняку протягом майже двадцяти років: від 5 лютого 1913 р. до 11 травня 1932 р. Перші три листи були написані за часів Російської та Австро-Угорської імперій (1913) російською мовою, інші листи В.М. Перетц написав, вже ставши академіком ВУАН, українською. Напевне, до нас дійшли не всі листи Володимира Миколайовича до М.С. Возняка, з листів же останнього до В.М. Перетця не збереглося жодного.

Спочатку вчені познайомилися заочно. З 1905 р. В.М. Перетц, як професор кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира в Києві, активно співпрацював з НТШ у Львові, ставши в 1908 р. його дійсним членом. Літературознавчі публікації В.М. Перетця в «Записках НТШ» та інших наукових виданнях, без сумніву, привернули увагу М.С. Возняка, який, хоча і закінчив філософський факультет Львівського університету (1908), більше цікавився українською філологією й сам

із 1904 р. публікував наукові розвідки в науковому збірнику Товариства. Зокрема, в 1910 р. на шпальтах «Записок НТШ» молодий літературознавець надрукував своє дослідження «Різдвяні й великодні вірші-орації зі збірника кінця XVII — початку XVIII в.» (Возняк М., 1910. С. 119–146), де між іншим звернув увагу на помилки, що були зроблені В.М. Перетцем під час публікації віршів з рукописного збірника, який зберігався в бібліотеці Народного Дому у Львові. Про цю статтю стало відомо В.М. Перетцу, який, досліджуючи українські вірші XVII–XVIII ст., написав листа М.С. Грушевському з проханням надіслати йому книгу «Записок НТШ» із працею М.С. Возняка, зазначивши, що без неї він, як «без рук» (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 202).

Очна ж зустріч В.М. Перетця з М.С. Возняком відбулася влітку 1912 р. Виїжджаючи того року за кордон, В.М. Перетц мав намір дослідити явища й взаємовпливи польської та української літератури XVI–XVII ст., а також виявити й описати в бібліотеках Львова та Кракова невідомі або мало відомі слов'янські рукописи. 12 травня 1912 р. він звернувся листом до М.С. Грушевського з проханням надіслати йому три випуски «Описів рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича», які були складені українським філологом і музеєзнавцем І.С. Свенціцьким та видані НТШ (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 144–144 зв.). Свої закордонні наукові дослідження 1912 р. В.М. Перетц розпочав у Кракові, де вивчав рукописи у бібліотеках Ягеллонського університету й Польської академії знань та Бібліотеці-музею князів Чарторийських. Зорієнтуватися у фондах краківських бібліотек вченому допоміг історик польської культури, професор Ягеллонського університету Л.В. Яновський. Повертаючись з Кракова до Києва, В.М. Перетц відвідав Львів, де досліджував рукописи, що відклалися в бібліотеці Народного Дому. Особливу увагу він звернув на колекцію рукописів, зібрану філологом й дослідником історії Галичини, каноніком А.С. Петрушевичем, що містилася в Народному Домі. Працюючи з рукописами, В.М. Перетц особисто познайомився з А.С. Петрушевичем, а також директором бібліотеки Народного Дому П.І. Свистуном і літературознавцем, членом НТШ М.С. Возняком, які надали Володимирі Миколайовичу цінні консультації під час його роботи у Львові (Перетц В.Н., 1913. С. 1–18).

Безперечно, що за відносно короткий термін перебування у Львові В.М. Перетц не встиг ознайомитися з багатою колекцією А.С. Петрушевича, що, зокрема, містила 5 тис. рукописів і документів. Аби не втрачати час, В.М. Перетц, який викладав у кількох навчальних закладах Києва та міг відвідувати Львів лише під час літніх вакацій, і звернувся листами до П.І. Свистуна та М.С. Возняка з проханням надіслати йому до

бібліотеки Університету Св. Володимира «для наукових занять» окремі рукописи, що зберігалися в Народному Домі (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 1–1 зв.). З листа В.М. Перетца від 5 лютого 1913 р. дізнаємося, що й сам Володимир Миколайович на прохання М.С. Возняка надіслав до Львова посилку, можна припустити, з виданнями, які було важко придбати в Галичині (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 2 зв.).

З листів В.М. Перетца до М.С. Грушевського знаємо, що М.С. Возняк не відповів на листи Володимира Миколайовича, надіслані йому взимку 1913 р. (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 166). Проте В.М. Перетц не втратив симпатій до молодшого колеги, а, вбачаючи в ньому талановитого вченого, надавав слушні поради щодо підготовки докторської дисертації (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 2 зв., 2а), до яких М.С. Возняк не дослухався й дисертацію, як відомо, так і не захистив. А науковий ступінь доктора філологічних наук Михайлу Степановичу було присвоєно без захисту дисертації аж 20 жовтня 1951 р. (Горак Р., 2015. С. 185).

Листи до М.С. Возняка від 5 лютого та 24 червня 1913 р. цінні ще й тим, що містять відомості про листування В.М. Перетца з випускником Університету Св. Володимира в Києві (1903), а на час написання епістолій, професором Ягеллонського університету Л.В. Яновським та зустрічі вчених у Кракові (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 2 зв., 2а). Листів В.М. Перетца до Л.В. Яновського поки що не виявлено, але їх розшук може стати перспективним завданням. До речі, в 1917 р. Л.В. Яновський повернувся до Києва й став співзасновником і ректором Польської університетської колегії у місті на Дніпрі.

Повертаючись же до співпраці В.М. Перетца та М.С. Возняка, зазначимо, що Володимир Миколайович вважав львівського вченого своїм однодумцем у питаннях розвитку української науки, діяльності НТШ тощо. Оскільки В.М. Перетц, мешкаючи в Києві, не завжди мав можливість брати участь у загальних зборах членів НТШ, то свій голос під час розв'язання важливих питань на зборах Товариства, він зазвичай передавав М.С. Возняку (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 166–166 зв.).

Слід наголосити, що В.М. Перетц з великою відповідальністю ставився до своїх обов'язків дійсного члена НТШ, а серед вчених Товариства мав великий авторитет. Інколи під час спорів у НТШ до нього зверталися по підтримку конфліктуючі сторони, але В.М. Перетц завжди був проти всяких «передряг», що шкодили діяльності Товариства і розвитку української науки, інтереси якої для нього завжди були на першому місці (Шаповал А.І., 2018. С. 117–134).

Лист М.С. Возняка від 8 липня 1913 р. В.М. Перетц написав, отримавши брошуру «Перед Загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», в якій наводилися необґрунтовані звинувачення на адресу М.С. Грушевського, як голови НТШ. Брошура була підписана анонімним «Комітетом загального добра», а найбільш вірогідним її автором був учень М.С. Грушевського — історик і публіцист, дійсний член НТШ (з 1899) С.Т. Томашівський. Брошура розповсюджувалася серед вчених, які були в опозиції до голови НТШ, проте, як видно з листа, до В.М. Перетца вона попала не за адресою, адже він рішуче засудив як зміст «памфлету», так і поведінку його анонімних авторів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 3–3а зв.).

Своє негативне ставлення до брошури В.М. Перетц висловив і в листі до М.С. Грушевського, якого Володимир Миколайович високо цинив як енергійного та вмілого організатора української науки та видатного українського вченого. У листі голові НТШ від 22 липня 1913 р. В.М. Перетц не тільки розкритикував опозиціонерів та підтримав М.С. Грушевського, а й виступив проти перетворення НТШ як українського наукового товариства в політичний клуб. Зокрема, він зазначив: «Я получил почтой анонимную и весьма кляузную брошурку каких то ревнителей добродетели — о делах общ[ества]. Этот “голос из оврала” произвел на меня самое скверное впечатление. Жалко, что я не был самолично на загалн[их] зборах. Кто эти трусы, выпускающие из-за угла вонючий снаряд, и не рискующие даже назвать себя? Я бы сказал на зборах: м[ожет] б[ыть] 20 лет тому назад, когда “вредной деят[ельности]” проф[ессора] Гр[ушевского] еще не было в общ[естве] — я вовсе не был бы польщен состоять его членом. Теперь, недавно избранный в д[ействительные] чл[ены] — я с гордостью ношу это звание, ибо имею честь принадлежать к ученому учреждению, а не к [нерозб.] извозчиков. Неужели Вы хотите повернуть все вспять — и из ученого общ[ества] сделать клуб, хотя бы и патриотический?!» (ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 155 зв. — 156 зв.). Додамо, діяльність С.Т. Томашівського та його прибічників, як і передчував В.М. Перетц, мала негативні наслідки для Товариства й призвела до того, що М.С. Грушевський змушений був скласти обов'язки очільника НТШ і переїхати до Києва.

Наступний лист В.М. Перетца до М.С. Возняка із тих, що збереглися, написаний більш ніж через п'ятнадцять років від попереднього, 10 жовтня 1928 р. На цей час Володимир Миколайович вже став академіком ВУАН, а М.С. Возняк, мешкаючи у Львові, що тоді належав Польщі, був безробітним, оскільки, відмовившись від польського громадянства, втратив можливість працювати

в офіційних державних установах. Проте він максимально зосередився на науковій діяльності, випустивши друком численні наукові праці, зокрема й такі фундаментальні, як «Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки» (т. 1–3, 1913–1925), «Початки української комедії. 1619–1819» (1919), «Історія української літератури» (т. 1–3, 1920–1924).

Віддаючи данину здобутку М.С. Возняка на ниві дослідження давньої української літератури, В.М. Перетц у листі запросив львівського дослідника до роботи у Комісії давнього українського письменства ВУАН, яка з ініціативи та під керівництвом Володимира Миколайовича розпочала свою діяльність наприкінці 1927 р. Комісія своїми завданнями ставила виявлення в книгозбірнях, архівосховищах і музеях Москви, Ленінграда, Києва та інших містах України, Росії й Білорусі пам'яток української літератури XI–XVIII ст., проведення обліку українських рукописів і стародруків, дослідження та визначення їх наукової вартості, а також підготовку до друку й видання пам'яток давнього українського письменства.

Оскільки М.С. Возняка запрошували приєднатися до «невеликого гуртка» членів Комісії давнього українського письменства ВУАН, назвемо її склад. У перший рік діяльності Комісії до неї входили: В.М. Перетц (голова), С.І. Маслов (заступник голови), О.А. Назаревський (секретар), В.П. Адріанова-Перетц, С.Д. Балухатий, С.О. Бугославський, С.Ю. Гаєвський, М.В. Геппенер, М.К. Гудзій, І.П. Єремін, Г.Б. Нікольська, П.М. Попов і С.О. Щеглова — тобто доволі відомі у науковому співтоваристві вчені, які працювали у провідних науково-дослідних установах та вищих навчальних закладах Києва, Москви і Ленінграда.

Однак М.С. Возняк ухилився від постійної співпраці з Комісією давнього українського письменства ВУАН. Більш детально непрості стосунки М.С. Возняка з установами ВУАН у 1920–1930-х роках досліджено Д.М. Кравцем, який у своїй розвідці (Кравець Д., 2016. С. 217–234) зазначав, що до співпраці з ВУАН Михайла Степановича, крім В.М. Перетца, намагалися залучити й інші вчені. Зокрема, пропозиції до співпраці неодноразово поступали від М.С. Грушевського, який вже у 1924 р. хотів висунути кандидатуру М.С. Возняка для обрання членом-кореспондентом ВУАН. Але й тут «гоноровий» М.С. Возняк відмовився, а М.С. Грушевський тоді спересердя написав голові НТШ К.Й. Студинському: «Коли Возняк такий гоноровий, то прошу дати йому спокій. По літературі було вже два академіки, один для старшої доби (Перетц), другий для нової доби (Єфремов)... Коли галичани так низько собі цінять гідність члена-кореспондента, Академія може обійтись» (Кравець Д., 2016. С. 220).

Академіком ВУАН М.С. Возняка обрали 29 червня 1929 р. Саме до новообраного члена української академії В.М. Перетц, напевне, згадавши про колишню допомогу М.С. Возняка під час дослідів у бібліотеці Народного Дому, й звернувся з проханням зробити копії творів Феодосія Печерського, рукописи яких зберігалися в колекції А.С. Петрушевича. З листів В.М. Перетца дізнаємося, що вони були потрібні для видання творів ігумена Києво-Печерського монастиря (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 8). Над підготовкою їх до друку в рамках видавничого плану Комісії давнього українського письменства ВУАН працював молодий, але здібний літературознавець, позаштатний співробітник Комісії Ігор Петрович Єрьомін (ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 12448. Арк. 2; Там само. Од. зб. 12449. Арк. 2), який був випускником Ленінградського університету (1924) та учнем Володимира Миколайовича.

З листа В.М. Перетца від 20 червня 1930 р. видно, що М.С. Возняк виконав прохання і надіслав до Києва фотокопії рукопису з творами Феодосія Печерського. Слід додати, що з М.С. Возняком листувався й секретар Комісії давнього українського письменства ВУАН О.А. Назаревський, на прохання якого Михайло Степанович також надіслав до Києва фотокопії рукописів з архівів і книгозбірень Львова. Про це, зокрема, читаємо в листі О.А. Назаревського до В.М. Перетца від 27 травня 1930 р. Так, секретар Комісії писав: «От Возняка получил 90 фот[ографических] снимков з рукописей архива Франка и Нар[одного] Дома, — все, что просил. Вот милый человек! Только как мы оплатим его расходы? Боюсь, что резолюция Президии [ВУАН] о желательном предоставлении нам валюты, хоть в небол[ьшом] размере, останется только на бумаге» (ІР НБУВ. Ф. 78. Од. зб. 12534. Арк. 2 зв.).

Аби не бути боржником М.С. Возняка, В.М. Перетц вирішив негайно віддячити львівському колезі. Оскільки надсилати валюту за кордон було «важко», Володимир Миколайович пропонував «заплатити книжками» як «власного виробу», так і виданнями співробітників Комісії давнього українського письменства ВУАН (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 6, 8). З листа знаємо, що В.М. Перетц турбувався про те, щоб його праці, які вийшли друком під егідою ВУАН («Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» (1926), «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.» (1928, 1929) та ін.), надсилалися М.С. Возняку до Львова (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 6–6а). І, як свідчить лист О.А. Назаревського Володимирі Миколайовичу від 7 липня 1930 р., посилку з дослідженнями В.М. Перетца, потрібними М.С. Возняку, останньому було

надіслано: «Получил письмо от Возняка. Ему, действ[ительн]о, нужен был 3 вып[уск] новейших Ваших “Исслед[ований] и мат[ериалов]”, но у него не было и прежнего II тома, т[ак] что моя посылка пришлась кстату. Одновременно он прислал [благодарственное] письмо и Вам» (ІР НБУВ. Ф. 78. Од. зб. 12535. Арк. 4).

Щодо праць Комісії давнього українського письменства ВУАН, то вони виходили у збірниках Історично-філологічного відділу ВУАН окремою серією — «Пам'ятки мови та письменства давньої України» — зокрема, побачили світ «Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба» (С.О. Бугославського, 1928), «Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII віку (розвідка і тексти)» (Н.П. Кістяківської, 1929), «“Александрія” в давній українській літературі» (С.Ю. Гаєвського, 1929), «Кієво-Печерський патерик» (Д.І. Абрамовича, 1931).

Творів же Феодосія Печерського Комісії давнього українського письменства ВУАН видати не вдалося. Певною мірою проєкт зазнав фіаско через скорочення фінансування науково-дослідної та видавничої діяльності Комісії. І.П. Єрьомінін була підготовлена доповідь «Твори Феодосія Печерського в новому освітленні», з якою він у 1931 р. виступив на науковому засіданні членів Комісії (ІР НБУВ. Ф. X. Од. зб. 12428. Арк. 1). Вчений також опублікував низку праць, присвячених творчості Феодосія Печерського, як-от: «Из истории древнерусской публицистики XI века. (Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах)» (1935) й «Литературное наследие Феодосия Печерского» (1947).

У 1930 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні «чистки», під час яких виявлялися та піддавалися нищівній критиці «буржуазні» вчені, представники старої інтелігенції, які ігнорували марксистські методи дослідження. На тлі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» розгорталася шельмування вчених, які працювали в галузі українознавства. Почали згущатися хмари й над головою В.М. Перетца: в академії з'явилася справа з доносом на вченого, а у часописах було опубліковано декілька негативних рецензій на його праці. Невдовзі й у самого Володимира Миколайовича, який продуктивно працював на ниві українознавства, виникла проблема з публікацією наукових праць.

Лист М.С. Возняка від 11 травня 1932 р. — це спроба В.М. Перетца поновити контакти з НТШ з метою опублікувати свої українознавчі праці у виданнях Товариства. Останній раз Володимир Миколайович виступив зі статтею «З творчості студентів Київомогілянської академії» на пошану академіка ВУАН К.Й. Студинського у ювілейному збірнику «Записок НТШ», який побачив світ

у 1930 р. Однак сподівання В.М. Перетца виявилися марними: Товариство хоча й не припинило друк «Записок НТШ», але у 1930-ті роки вони виходили вкрай рідко. Так, наступну після ювілейного випуску книгу збірника філологічна секція НТШ спромоглася видати аж у 1935 р. Додамо, що в 1934 р. К.Й. Студинський був виключений зі складу ВУАН за «контрреволюційну діяльність», а «Записки НТШ» вийшли за редакцією його учня, літературознавця та письменника Я.Д. Гординського.

Лист від 11 травня 1932 р. цікавий ще й тим, що містить список українознавчих праць, які були підготовлені В.М. Перетцем на початку 1930-х років, а також теми, над якими вчений працював у цей період (ЛІННБ України ім. В. Стефаніка. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 10–10 зв.). Володимир Миколайович мешкав у Ленінграді й опублікувати праці, написані українською мовою, в Росії було важко. Тоді вже їх неможливо було видати і в Україні. У листі до свого учня, історика та письменника І.Ф. Єрофеева, написаному в цей же період, В.М. Перетц із сумом зазначав: «А що до праць з іст[орії] укр[аїнського] письм[енства] доби феодалізму — гадаю, що мені доведеться забрати їх з собою в домовину» (ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8086. Арк. 1; Шаповал А.І., 2017. С. 232).

Лист В.М. Перетца до І.Ф. Єрофеева, який працював у Харкові, був ще однією спробою Володимира Миколайовича знайти шляхи для публікації своїх українознавчих розвідок, адже вчений сподівався надрукувати їх у науководослідному Інституті Тараса Шевченка в Харкові. Оскільки список праць В.М. Перетца в листі до І.Ф. Єрофеева наведено в більш повному вигляді, аніж у листі до М.С. Возняка, та є, по суті, планом-проспектом підготовленого вченим українознавчого збірника, назвемо ці статті: 1) «Замість передмови: декілька думок про вивчення українського письменства доби феодалізму з погляду марксо-ленінської теорії», 2) «Дещо про твори Тодосія Печерського в новому освітленні», 3) «Нові українські обробки (XVII ст.) давніх слав'яно-руських житій під впливом подій XVI–XVII ст. та польських літературних зразків», 4) «Житіє князя чеського Вячеслава в українській обробці XVII ст.», 5) «Житіє княгині Ольги в українській обробці XVII ст.», 6) «Житіє князя Володимира в українських обробках XVI–XVII ст.», 7) «Невиданий твір митрополита П. Могили “Книга душі” початку XVII ст.», 8) «3 нотаток до історії українського віршування XVI–XVIII ст.» (додатки до статті: а) «До епіграми Кирила Транквіліона 1640 р.», б) «Елегія з приводу татарських нападів на Україну, до 1948 р.», в) «Віршована “похвала” князю Володимиру 1670 р.», г) «До історії штучних віршів у XVIII ст.», 9) «Памфлет на “нових людей” Слобідської України, з половини XVIII ст.».

10) «Світські пісні та романси в українському Збірнику з початку XVIII ст.». За підрахунками В.М. Перетца загальний обсяг тексту вказаних праць складав 12–14 друк. арк. (ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8086. Арк. 1).

Поділився В.М. Перетц з І.Ф. Єрофеевим і творчими планами. Зокрема, вчений мав намір працювати над розвідкою про відгуки класової боротьби в «Учительних евангеліях», що були дуже популярні в Україні у XVI–XVIII ст., та досліджувати «своєрідну класову оцінку гріхів у відомому творі Гізеля» (йдеться про твір І. Гізеля «Мир з богом чоловіку»). Написав В.М. Перетц і про мрію здійснити друге видання своєї праці «Слово о полку Ігоревім — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», в якій, як зазначив дослідник, вступ і коментарі від першого видання цієї праці в 1926 р. «зросли не менш як у двоє» (ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8086. Арк. 1 зв.). Але цим мріям збутися не судилося.

Українознавчі дослідження В.М. Перетца останніх років його життя, але, ймовірно, не в повному обсязі, були опубліковані майже через тридцять років після смерті вченого у збірнику, укладеному В.П. Адріановою-Перетц (Перетц В.Н., 1962).

З листів видно, що В.М. Перетц мав бажання зустрітися з М.С. Возняком у Києві, поспілкуватися з давнім товаришем і колегою. Цікавився Володимир Миколайович і справами інших академіків-львів'ян К.Й. Студинського, Ф.М. Колесси та В.Г. Щурата, яких В.М. Перетц добре знав по співпраці з НТШ, але з часом втратив із ними зв'язок. «Ми живемо нібито на різних планетах...» — констатував Володимир Миколайович у останньому листі до М.С. Возняка (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 10).

Тоталітарна влада не була зацікавлена у співпраці українських вчених, не потрібними стали дослідження на ниві українознавства, а самі науковці зазнавали переслідувань. Літературознавець В.Г. Щурат у 1930 р. відмовився від звання академіка ВУАН, протестуючи проти репресій та інспірованого НКВС процесу «Спілки визволення України». К.Й. Студинського, Ф.М. Колессу та М.С. Возняка було виключено зі складу ВУАН в 1934 р. У тому ж році у сфабрикованій справі «Російської національної партії» заарештовано В.М. Перетца. Його було виключено зі складу академіків ВУАН й АН СРСР і заслано на три роки до Саратова, де вчений і помер у вересні 1935 р. Галицьких же вчених, зокрема й М.С. Возняка, було поновлено в званні академіків АН УРСР у 1939 р.

Отже, листи В.М. Перетца до М.С. Возняка, що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, є важливим джерелом з дослідження співпраці українських філологів протягом першої третини XX ст. Епістолярні документи висвітлюють професійні стосунки між вченими в контексті їхньої діяльності у таких українських наукових установах, як НТШ у Львові та Комісія давнього українського письменства ВУАН. Аналіз епістолярії дає змогу розширити коло наукових зв'язків літературознавців, визначити вчених, з якими співпрацювали В.М. Перетц і М.С. Возняк у галузі українознавства, що відкриває перспективи для подальших досліджень.

Нижче подаємо листи В.М. Перетца до М.С. Возняка за 1913–1932 рр. зі збереженням стилістики та мовних особливостей того часу. Відновлені скорочені слова взяті у квадратні дужки.

ЛИСТИ В.М. ПЕРЕТЦА ДО М.С. ВОЗНЯКА ЗА 1913–1932 рр.

№ 1

5/II–22/I.1913.

Многоуважаемый
Михаил Степанович!

Решаюсь обратиться к Вашей «дипломатической помощи». Месяца два тому назад я через ректора нашего Университета просил Библ[иотеку] Нар[одного] Дома выслать пять рукописей в Унив[ерситетскую] библиотеку сроком на два месяца — для научных занятий. Сверх того — писал об этом и Ф.И. Свистуну, который в сент[ябре] обещал мне, что постарается избежать задержки.

Но до сих пор рукописей нет. Прошу Вас, расспросить деликатно у г[осподина] Св[истуна] в чем дело, что препятствует высылке рукописей. До сих пор мои просьбы о том же — направленные через ректора Унив[ерситета св. Владимира] увенчивались успехом. Неужели мне теперь придется сидеть — еще месяц целый — во Львове из-за этих рукописей? Проще было-бы и удобнее изучить их — в нашей Унив[ерситетской] библ[иотеке], а главное — дешевле и для моего здоровья — удобнее: я все понемногу хвораю. Получили ли Вы мою посылку? Если еще нужно что ниб[удь] — сообщите! У меня короткая память, а дел — много.

Уважающий Вас

В. Перетц

Конфид[енциально]:

Как Ваше дело с докторством? [Л.В.] Яновский предлагал мне пропустить Вас в лет[ние] месяц[и] в Кракове.

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 1–2 зв. Автограф.

№ 2

11/24.VI.1913.

[Краков].

Многоуважаемый Михайло Степанович!

Я опять виделся в Крак[ове] с проф[ессором] [Л.В.] Яновским и он был любезен, предложил устроить Вам докт[орский] coll[оquium] в возможно кратчайшем времени и не мучить Вас. Конечно — [воля столицы], но я бы не тянул долго этой истории. Адрес проф[ессора] Ян[овского] Studenska 5.

Ваш В. Перетц

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 2а. Автограф.

№ 3

25.VI.–8.VII.1913.

Zakorpane

Уважаемый Михаил Степанович! Что это за брошюра, которую я вчера (7го) получил, объясните мне. Что значит «Комитет общественного спасения» разоблачающий такие страшные обличения? Я удостоился получить — после общ[его] собрания и стало быть авторы не рассчитывали на возможность моего присутствия. Полагаю, что эффект брошюры — ничтожный: где на Укр[аине] и Галич[ине] можно найти такого человека, котор[ый] обладал бы таким организаторским талантом, как М.С. [Грушевский]? Вращаясь в кругах росс[иян] и украин[цев], я знаю довольно много прекрасных, но пассивных людей, а еще больше — активных, но мелких интриганов, проникнутых отнюдь не идейными побуждениями! Думается, что если бы авт[оры] брошюры хотели высказать все, что у них есть основательного, им следовало бы открыто, не заслоняясь [нерозб.] (о чем — в эпиграфе!), на общем собрании Т[овариства імені] Ш[евченка] высказать свое неудовольствие, а не сочинять памфлет. Горе нашей (укр[аинской]) жизни — в страшном разъединении

и в преобладании крайнего индивидуализма. И пока он царит — будет то же, что и со всеми начинаниями, возводимыми на песке.

Уважающий Вас В. Перетц

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 3–3а зв. Автограф.

№ 4

10.X.1928.

Київ. Академія Наук.

Шановний Пане Професоре!

«Комісія давнього українського письменства» УАН, що починає видавати його пам'ятки, ухвалила вдатись до Вас з проханням взяти участь в її роботі. З свого боку я, як голова згаданої комісії, дозволяю собі висловити щире побажання, щоб ш[ановний] п[ане] професоре знайшли час і охоту приєднатись до невеликого нашого гуртка працівників на ниві розроблення та видавання друком матеріалів до історії давнього українського письменства. Якщо Ви принципово не маєте заперечень, я або секретар комісії [О.А.] Назаревський — удамося до Вас з пропозиціями більш конкретного характеру.

З побажаннями

Вол[одимир] Перетц

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 4. Автограф.

№ 5

Вельмишановний

Михайле Степановичу!

Як завжди — звертаюсь до Вас з проханням — і ось з яким: в збірці [А.С.] Петрушевича (кол[ишнього] Нар[одного] Дому) за відомостями, які подає д[октор] [І.С.] Свенціцький (69(09). Львів[ська] збір[ка] I.105), в рукоп[исах] Петр[ушевича] № 79 — Пролозі XVI ст., кх. 84–95 є «повчання» Тодосія Печерського. Вони дуже потрібні для видання його творів, яке готує до друку член Ком[ісії] Д[авнього] Письм[енства] [І.П.] Єрьомін, бо це — може [чи] не єдиний рукопис Т. П[ечерсько]го, писаний українським рукописом. Уклінно прохаю зробити або замовити копію з цього списку. Можу заплатити книжками — моїми і членів Ком[ісії], бо з валютою дуже тяжко і треба клопотатись.

Якщо можна сподіватись, та моє прохання має здійснитись — повідомте листівкою. Я зараз в Ленінграді, але коло 14–15 буду у Києві (ВУАН).

З великою пошаною до Вас

В. Перетц

27/[V].1930.

Ленингр[ад], Надеждинская 27.

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 8–8 зв. Автограф.

№ 6

Вельмишановний

Михайло Степанович!

Я вже маю Ваші знімки і щиро дякую. Це трохи не те, на що я сподівався: я думав, що це буде «слово» або «слова» Тодосія. Але й це придасться до вид[ання] його творів. Не знаю, як я можу віддячити Вам, бо з валютою у нас важко; можливо Ви погодились би на то, щоб я Вам надіслав певну кількість книжок, які Вам потрібні? Мої праці — що їх видає ВУАН — Ви маєте? Щодо 2–3 вип[уску] «Исследований» — я разом Вам надішлю, як тільки закінчиться моя [хвороба]. Щодо нового (1928) вид[ання] Академії — це поганенька книжка, витяг з великого курсу 1914 р. і не варта уваги. А великий курс, що видали студенти 1914 р., Ви мабуть маєте? Якщо ні — я пошукаю в своїх «запасах». «Слово» я прохав Вам надіслати і гадаю, що Видавництво ВУАН це виконало. Зо всіма цими книжками мого власного виробу справу дуже легко полагодити. Трудніше з іншими. Але

якщо Вам забажається мати з давн[ього] письм[енства] що небудь, я розшукаю і надішлю. Тільки повідомте. Зараз я працюю в Києві і на поч[атку] липня повертаюся до Ленінгр[ада] і якщо у Вас будуть які неб[удь] замовлення — пишть: Ленінгр[ад], Ириновская жел[езная] дорога, станция Мельничный Ручей, дача Рамм. Ми у ВУАН давно чекаємо, що Ви відвідаєте «мать городов русских». Можливо — восени побачимось? Сесію, що мусила відбутись у травні — відкладено, і я чув, що й далі, у липні — вона не відбудеться: вже пізно, всі майже роз'їжджаються: командировання...

Пробачте, що пишу так нерозбірливо: останніми часами пишу переважно на машинці і рука задубіла.

Зі щирим привітом і пошаною до Вас
Вол[одимир] Перетц
У Києві 1930/VI.20.
Академія.

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 6–7 зв. Автограф.

№ 7

1932.V.11.

Високоповажний колего, Михайле Степановичу!

Я так давно не маю жодних відомостей зі Львова, окремих його членів, наших товаришів академіків К. Студинського, Ф. Колесси і В. Щурата. З Вами в справі видання давніх укр[аїнських] повістей листувався Ол[ександр] Назаревський, і тому я чув, що Ви ще живі; про інших — не знаю. Мене дуже цікавить, що діється в Т[оварист]ві ім[ені] Шевч[енка]; чи видає воно «Записки», чи їх припинено? Останній №, що я його бачив, — був ювілейний, на пошану К.О. Студинського. Чи друкувалося що небудь пізніше? Ми живемо нібито на різних планетах...

Я написав декілька статей-розвідок, що їх хотів би запропонувати до друку, а саме:

1) Житіє кн[язині] Ольги в укр[аїнських] переробках XVII ст.

2) Житіє кн[язя] Володимира в слов'яноноруських ред[акціях] і укр[аїнських] переробках (3) XVII ст.

В обох розвідках я стежу за тим, як церковне Житіє відповідно до вимог часу перероблювалося на занятне оповідання.

3) Невиданий твір Петра Могили.

4) Нотатки до історії укр[аїнського] віршування XVI–XVIII ст.

5) Памфлет на «нових людей» Слобідської України XVIII ст.

Чи не можна б надрукувати ці розвідки в «Записках» Т[овариства]ва, а потім і окремою книжкою під титулом «Нова україніка. Розвідки й матеріали»? Розмір — такий: 1-ша — 1 арк. друку, 2-га — 4–5 арк., 3-я і 4-та разом не більше як півтора арк., 5-та — півтора арк.

Незалежно від Я[на] Янова я працював кілька років над розробленням питання про Уч[ительні] Ев[ангелія] і можу протягом близкого року на підставі моїх матеріалів і спостережень написати статтю про ці пам'ятки нашого письменства.

Чи не маєте Ви наміру відвідати Київ та Академію? Вийшло якось ніяково: ВУАН має 4-ох академіків з літературознавства, а в Києві нема ані єдиного: я хворів (angina pectoris) і не можу приїздити. Коли пощастить, можливо поїду.

На той випадок, коли Ви загубити мою адресу — подаю: Ленінгр[ад], Надеждинская ул. 27, кв. 15.

З пошаною до Вас Вол[одимир] Перетц.

Відділ рукопису ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Ф. 29. Спр. 426. Арк. 10–10 зв. Автограф.

ДЖЕРЕЛА

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка. Ф. 29. Спр. 426. 11 арк.
2. Возняк М. Різдяні й великодні вірші-орації зі збірника кінця XVII — початку XVIII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1910. Кн. IV. С. 119–146.
3. Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. *Українське літературознавство*. 2015. Вип. 79. С. 156–192.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 12428. 2 арк.
5. ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 12448. 2 арк.
6. ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 12449. 2 арк.
7. ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8086. 1 арк.
8. ІР НБУВ. Ф. 78. Од. зб. 12534. 2 арк.
9. ІР НБУВ. Ф. 78. Од. зб. 12535. 4 арк.
10. Кравець Д. Співпраця Михайла Возняка із Всеукраїнською академією наук у 1920–1930-х рр. (за матеріалами фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 2016. № 8. С. 217–234.
11. Перетц В.Н. Отчет профессора В.Н. Перетца о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года. *Университетские известия*. 1913. № 6. С. 1–18.
12. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. 255 с.
13. Центральний державний історичний архів у Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. 205 арк.
14. Шаповал А.І. Листи видатних літературознавців В.М. Перетца і В.П. Адріанової-Перетц до письменника і історика І.Ф. Єрофеева. *Архіви України*. 2017. № 1. С. 220–241.
15. Шаповал А.І. Співпраця В.М. Перетца з Науковим товариством імені Шевченка через призму листів ученого до М.С. Грушевського. *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 117–134.

REFERENCES

1. Fond 29, Unit 426. *Viddil rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
2. Vozniak, M. (1910). Rizdviani i velykodni virshi-oratsii zi zbirnyka kintsia XVII — pochatku XVIII v. [Christmas and Easter Poems from Collection of late 17th — early 18th centuries]. Lviv, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 4, 119–146 [in Ukrainian].
3. Horak, R. (2015). Universytetska sprava Mykhaila Vozniaka [Personal File of Mykhailo Vozniak at the University]. Lviv, *Ukrainske literaturoznavstvo*, 79, 156–192 [in Ukrainian].
4. Fond 10, Unit 12428. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
5. Fond 10, Unit 12448. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
6. Fond 10, Unit 12449. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
7. Fond 33, Unit 8086. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
8. Fond 78, Unit 12534. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Russian].
9. Fond 78, Unit 12535. *Institute of Manuscript*, Kyiv, Ukraine [in Russian].
10. Kravets, D. (2016). Spivpratsia Mykhaila Vozniaka iz vseukrainskoiu akademiieiu nauk u 1920–1930-kh rr. (za materialamy fondiv viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka) [Mykhailo Vozniak's cooperation with the All-Ukrainian Academy of Sciences in the 1920s and 1930s (according to the materials of the manuscripts department of the V. Stefanyk National Library of Science of Ukraine)]. Lviv, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 8, 217–234 [in Ukrainian].
11. Peretts, V. N. (1913). Otchet professora V. N. Perettsa o zaniatiiakh vo vremia zagranichnoi komandirovki letom 1912 goda [Report of Professor V. N. Peretts about Classes during a Foreign Trip in the Summer of 1912]. Kyiv, *Universitetskie izvestiia*, 6, 217–234 [in Russian].
12. Peretts, V. N. (1962). Issledovaniia i materialy po istorii starinnoi ukrainskoi literatury XVI–XVIII vekov. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR [in Russian].
13. Fond 1235, Inventory 1, Unit 687. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi*, Kyiv, Ukraine [in Russian].
14. Shapoval, A. I. (2017). Lysty vydatnykh literaturoznavtsiv V. M. Perettsa i V. P. Adrianovoi-Peretts do pysmennyka i istoryka I. F. Yerofeieva [The Letters of Literary Critics V. M. Peretts and V. P. Peretts to Writer and Historian I. F. Yerofeiev]. Kyiv, *Arkhivy Ukrainy*, 1, 220–241 [in Ukrainian].
15. Shapoval, A. I. (2018). Spivpratsia V. M. Perettsa z Naukovym tovarystvom imeni Shevchenka cherez pryzmu lystiv uchenoho do M. S. Hrushevskoho [V. M. Peretts's cooperation with Scientific Society Named after Shevchenko through a Prism of His Letters to M. S. Hrushevskiy]. Kyiv, *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 117–341 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 14.10.2019.

Роман Додонов
ORCID iD 0000-0003-1598-499X
Дмитро Кобалія
ORCID iD 0000-0001-9064-5870

УДК 92.034
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.14

ЗАТОНУЛИЙ ПОНТОН — СВИДОК ФОРСУВАННЯ ДНІПРА БІЛЯ с. РОЗУМІВКА У 1943 р.

У статті розповідається про хід однієї з найкривавіших сторінок Другої світової війни — форсування Дніпра в 1943 р. Зокрема, йдеться про ділянку фронту біля с. Розумівка Запорізького району Запорізької області — південніше острова Хортиця. У радянській історіографії ця операція подається як еталон долання великих водних перепон, підготовку до неї вивчали після війни на Центральних стрілецько-тактичних офіцерських курсах «Постріл». Утім, сканування дна річки Дніпро дає змогу суттєво переглянути подібні уявлення. Сонари фіксують сліди численних плавзасобів радянських десантників — човнів, шаланд, понтонів, — один з яких було детально обстежено Експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР) в ході проекту «Дніпровська переправа» (2012–2017). У статті висвітлено хід досліджень, знахідки, особливості конструкції понтона, плани його підйому та реконструкції.

Ключові слова: Друга світова війна, форсування Дніпра, Запоріжжя, с. Розумівка, дайвери, Експедиція підводних археологічних робіт, понтон.

**Roman Dodonov,
Dmytro Kobaliia**

SUNKEN PONTOON AS A WITNESS OF FORCING OF THE DNIEPER NEAR THE RAZUMOVKA VILLAGE IN 1943

The article is dealt with one of the bloodiest events of World War II — the forcing of the Dnieper River in 1943. In particular, it is told about the front area near the village Razumovka in Zaporizhia district of Zaporizhia region — to the south of Khortytsia island. This operation was described as a standard of overcoming large water barriers by the Soviet historiography. Specific preparation for it was studied after the war at the Central Rifle-tactical Officer Training Courses “Vystrel”. However, scanning the bottom of the Dnieper River gives opportunity significantly revise such point of view. Sonars capture traces of numerous Soviet floatation devices — boats, barges, pontoons, one of which was thoroughly investigated by the Underwater Archaeological Expedition (EPAR) in the frame of the project “Dnieper Crossing” (2012–2017). In the article is described the progress of the researches, findings, peculiarities of the pontoon construction, plans for its raise and reconstruction.

Key words: World War II, forcing the Dnieper, Zaporizhia, Razumovka village, divers, Underwater Archaeological Expedition, pontoon.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Додонов Р., Кобалія Д., 2019

Експедиція підводних археологічних робіт (ЕПАР) у м. Запоріжжя регулярно здійснює дослідження підводних об'єктів на дні р. Дніпро з 1967 р. Саме тоді аквалангисти з клубу любителів підводного плавання «Скіф» провели перші підводні розвідки біля узбережжя острова Хортиця (Шаповалов Г.І., 2010. С. 6–15). Протягом наступних років експедицією керували Юрій Мазурик, Георгій Шаповалов, Валерій Нефьодов. Підводні археологи досліджували переважно залишки Дніпровської флотилії часів російсько-турецької

війни 1735–1739 рр. В активі ЕПАР — декілька масштабних проектів, зокрема, «Запорізька чайка», «Запорізька бригантіна», «Борисфен», роботи на острові Зміїний, озері Іссик-Куль, співробітництво з колегами з Болгарії, Польщі, США (Гаврилюк Н.А., Остапенко М.А., 2010. С. 16–32; Додонов Р.О., 2010. С. 155–179; Кобалія Д.Р., 2016). Хортицькі археологи постійно вдосконалювали методику підводного пошуку, процедуру обстеження й фіксації, технології підйому і консервації великих археологічних об'єктів, якими є дерев'яні судна XVIII ст. Накопичений досвід дав їм змогу

перейти до вивчення артефактів інших епох, зокрема — затонулих плавзасобів часів Другої світової війни.

Цей напрям був новим для підводних дослідників, не в останню чергу через відсутність у науковій спільноті консолідованої позиції відповіді на теоретико-методологічне питання — чи можлива археологія Другої світової війни? Свій варіант відповіді на нього автори надали в збірці «Заповідна Хортиця» (Кобалія Д.Р., 2015. С. 92–97). У 2011 р. досвід робіт ЕПАР з виявлення та обстеження підводних об'єктів періоду 1941–1945 рр. був узагальнений у спецвипуску журналу «Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг» (Додонов Р.О., 2011. С. 15–40; Кудимов А.В., 2011. С. 77–87).

У 2012 р., готуючись до 70-річчя визволення Запоріжжя, хортицькі археологи розпочали цілеспрямовані пошуки пам'яток в акваторії Дніпра південніше острова Хортиця — на місці військової переправи, проти так званого розумівського плацдарму. Саме тут 26 листопада 1943 р. радянські війська захопили ділянку берега, яку десантники кілька днів утримували попри численні контратаки німців, поки не вдалося накопичити сили для подальшого просування. Паралельно з підводним пошуком відбувалася наземна фіксація запорізькими краєзнавцями місць боїв, мережі фортифікаційних споруд, братських поховань загиблих у 1943 р. радянських воїнів. Проект отримав узагальнюючу назву «Дніпровська переправа».

Автори статті висловлюють подяку Юрію Батаєву, Павлу Данилюку, Віктору Сотникову, Віктору Кривоносову, Руслану Кобалії, генеральному директору Національного заповідника «Хортиця» Максиму Остапенку, кандидату історичних наук, директору Запорізького музею техніки й автомотоклубу «Фаєтон» Дмитру Позняку і всім причетним до організації та виконання робіт експедицій з реалізації названого проекту в 2012–2014, 2017 рр.

Мета статті — повідомити про віднайдення десантного понтона на місці форсування Дніпра біля с. Розумівка, викласти результати обстеження цього об'єкта та корегувати на цій підставі загальну оцінку бойових операцій радянською історіографією.

Протягом 2012 р. відділом охорони пам'яток та археології Національного заповідника «Хортиця» здійснювалися підводні пошуки в акваторії р. Дніпро біля м. Запоріжжя. Роботи проводилися під керівництвом Дмитра Кобалії на підставі відкритого листа Інституту археології НАНУ № 263/000617 від 15.05.2012 р. та дозволу Міністерства культури України № 22-397/12 від 25.09.2012 р. (рис. 1)

Наукові розвідки мали на меті виявлення нових пам'яток, у тому числі періоду Другої світової війни, огляд об'єктів, знайдених у попередні роки, розкопки і підйом на поверхню предметів, що потребують збереження, реставрації та консервування. Археологи застосовували сонарний пошук за допомогою приладу ГБО на загальній площі 319 га. Насамперед він став у пригоді на ділянках зі значними глибинами (від 30 до 57 м) і тоді, коли треба було обстежити велику площу

1 — зона досліджень урочища «Наливач»	5 — підводні дослідження біля турпляжу
2 — дослідження біля о. Леніна	6 — розвідка на новому Дніпрі
3 — підводна розвідка біля о. Білаї	7 — дослідження брандвахти 1739 р.
4 — розвідка біля балки Громушиної	8 — підводний пошук на місці знахідки меча

Рис. 1. Ситуаційний план підводних досліджень

за умов незначної прозорості води. Усі виявлені аномалії фіксувались у польовому щоденнику, більша частина перевірялась дайверами візуально.

Крім того, широко використовувався вільний підводний пошук легководолазними парами. У разі виявлення знахідки над нею встановлювався буй з подальшою фіксацією точки до географічних координат. Дослідження на вже відомих об'єктах супроводжувались їх всебічним обстеженням на дні, що містило тріангуляційну прив'язку окремих частин пам'ятника, очистку від молюсків, маркування, часткові або повні розкопки, інженерні та підйомні роботи.

Важливим фактором, що впливав на стратегію проведення робіт, були зовнішні умови, а саме: течія, глибина, прозорість і температура води,

пора року, віддаленість від реставраційної бази. Стационарні та частина розвідувальних робіт виконувались з борту водолазно-ремонтного бота «Лагуна» й яхти «Сантана», забезпечених всім необхідним. За цих умов під водою одночасно працювало від двох до семи осіб.

В акваторії біля острова Белаї, неподалік від розумівського плацдарму, було виявлено понад 4 десятки аномалій, переважна більшість яких дотична до подій 1943 р. Найперспективнішим для подальших досліджень і, можливо, підйому було визнано об'єкт, позначений на *рис. 2*. На нього вказав Павло Данилюк, тоді — співробітник Національного заповідника «Хортиця». Він дізнався про координати об'єкта від знайомого підводного мисливця та кваліфікував як десантний понтонний парк типу Н2П-41 (*рис. 2*).

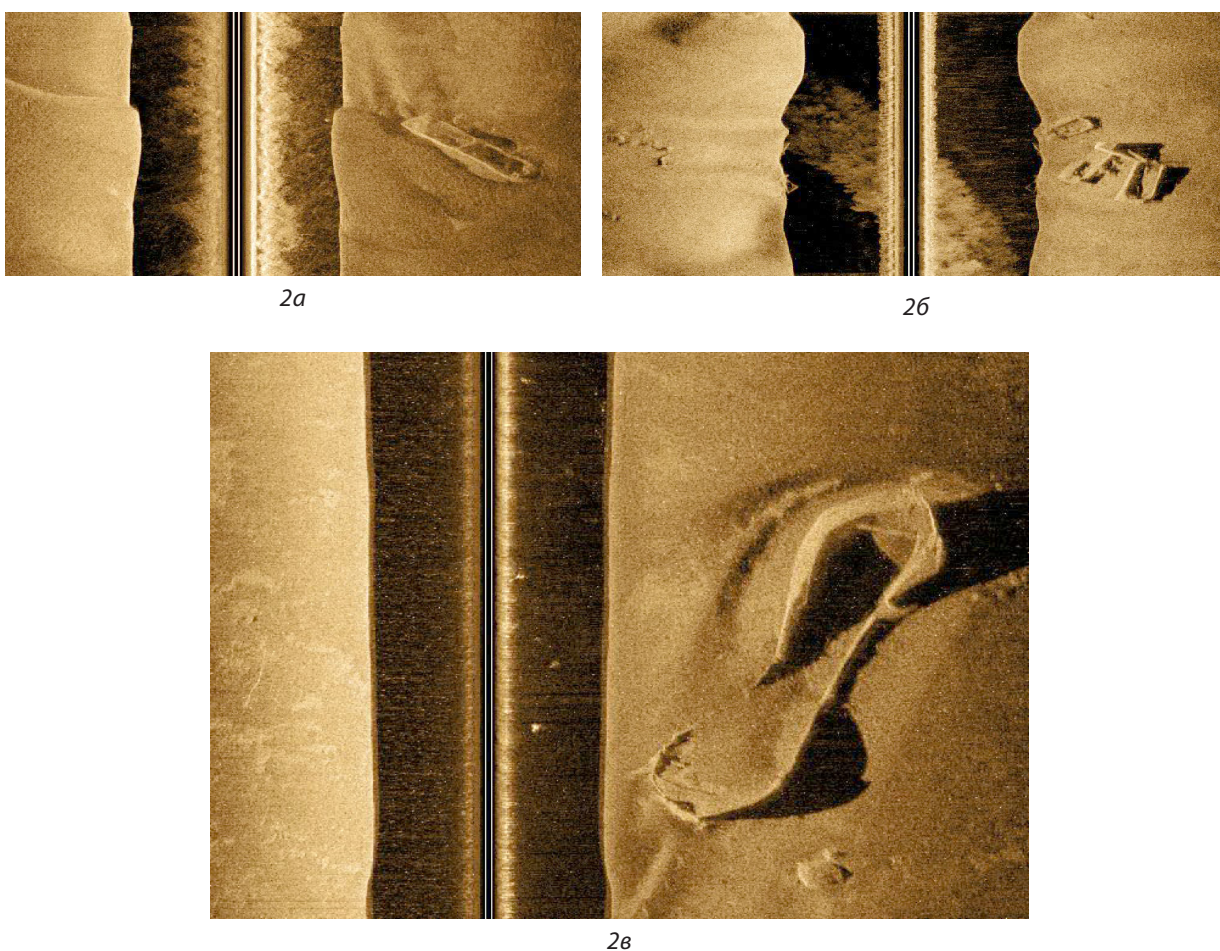

Рис. 2. Приклади результатів сонарного пошуку біля о. Белаї

Восени 2013 р. візуальний огляд підтвердив попередню кваліфікацію. Спарка з двох напівпонтонів залягала на глибині 6 м, але на місці була погана видимість через стан донного ґрунту — піщаний мул. Певні труднощі створювало те, що об'єкт перебуває на фарватері, тому

під час проходження суден підводні роботи припинялися.

Об'єкт лежить на дніщі з невеликим нахилом на південний (лівий) борт. Напівзасипаний піском корпус зорієнтовано за віссю схід-захід. Зовнішній огляд корпусів понтонів переконав

дослідників, що об'єкт пішов під воду внаслідок обстрілу. Про це свідчать пошкодження корпусу у вигляді численних пробіи, часткової руйнації борту з північно-західної сторони, зірвані з місць пайоли, хаотичне розміщення предметів усередині та навколо понтонів зі слідами деформації від ударної хвилі.

Архівно-бібліотечний пошук дав змогу встановити тактико-технічні характеристики об'єкта. Кожний з виявлених напівпонтонів мав вагу 950 кг, тоннажність — 6 100 кг, довжину — 5,3 м, ширину — 2,2 м, висоту — 1,05 м. Перевозився він вантажними авто ЗІС-5. Нормативний час приведення напівпонтона у готовність, починаючи з моменту виходу вантажівки до річки, — 12 хв.

Понтонний парк Н2П-41 виготовлявся на Навашинському машинобудівному заводі. У 1941–1945 рр. тут було виготовлено 86 понтонних парків Н2П. У літературі було знайдено описи його удосконаленого аналогу — понтонного парку Н2П-45 (Наставление..., 1947). Зрозуміло, що у 1943 р. модифікації Н2П-45 ще не могло існувати. Утім, різниця у цих модифікаціях досить незначна. Матеріальна частина парку Н2П-45 має порівняно з парком Н2П-41 такі відмінності: а) у напівпонтонах — за конструкцією окремих вузлів, б) у козлових опорах — за довжиною ригеля, в) за елементами настилу (у 1941 р. вона сягала 3,26, у 1945 р. — 3,68 м) тощо. Можливо, що різниця в габаритах мостового настилу зумовила наявність й інших конструктивних особливостей у двох модифікаціях саперного обладнання, але в цілому креслення Н2П-45 надавали загальне уявлення про підводну знахідку на розумівській переправі.

У червні 2014 р. було проведено розмив вмісту одного з напівпонтонів за допомогою гідроежектора. Він був найменш занесений піском, і до вантажу можна було дістатися без додаткових розкопок. Вочевидь, понтон доправляв боєприпаси на плацдарм. Більшість його вантажу складала ящики з патронами. Не викликає сумніву, що останні призначались для зброї стрілецьких підрозділів, які вже переправились через Дніпро і вели бій. Відповідно, встановлюємо напрям руху понтона — з лівого берега на правий. Інша справа — речі, які скоріше за все належали двом бійцям, що форсували річку на понтоні в момент його загибелі. Це — залишки автоматів ППШ (один із яких дисковий, а інший — з рожком) (рис. 3е), шанцевий інструмент (рис. 3б), каски (рис. 3г–д), котелки (рис. 3в) — всього по два комплекти.

Дискусію серед учасників експедиції з приводу ідентифікації предмета викликав піднятий з понтона циліндр з жовтого металу (рис. 3а). З одного боку він був закритий кришкою з гвинтом, а з другого мав сліди руйнування.

На корпусі вигравіруваний напис англійською “Quick”. Ймовірно, функціональне призначення цього предмета було пов'язане зі зберіганням сипучих матеріалів.

Щодо належності ППШ конкретним солдатам, які переправлялись понтоном, слід зазначити, що автоматична зброя в радянських військах навіть у 1943 р. все ще була дефіцитною. Про це свідчить таблиця бойового і чисельного складу 185 гвардійського полку станом на 25 листопада, тобто перед операцією з форсування Дніпра (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 150). За наведеними даними, на 1376 військовослужбовців полку припадало 553 гвинтівки, 325 автоматів, 37 ручних і 50 станкових кулеметів. Тобто автомат був у кожного четвертого бійця. При цьому в підрозділах вони були розподілені нерівномірно. Наприклад, у першому батальйоні 376 бійців були озброєні 99 автоматами, у другому батальйоні 389 бійців — 120 автоматами, у третьому батальйоні 120 бійців — 1 автоматом. Навіть у роті автоматників 61 боєць мав 38 автоматів. Проте майже стовідсотково автоматами були озброєні полкові розвідники — піші та кінні. Ці цифри переконують у тому, що ППШ були досить цінними, щоб дозволити переправляти їх без особистого «супроводу». Отже, можна зі значною долею ймовірності стверджувати, що, окрім понтонерів зі складу саперного забезпечення, які, власне, й керували плавзасобом, на понтоні переправлялось два автоматники або розвідники.

Цікава деталь — у охолоджуючий кожух на стволі дискового автомата потрапив патрон і застряг поперек. Судячи з підводних нашарувань, відбулось це безпосередньо під час загибелі понтона — вибуху на поверхні або струсу під час дотику до ґрунту. У будь-якому разі ця деталь є додатковим аргументом на користь версії про затоплення понтонів внаслідок ворожого обстрілу.

Крім того, на понтоні було знайдено й пошкоджені солдатські каски. В одній з них виявлено кульовий отвір у місці, де зазвичай намальована зірка. Куля пробила метал і деформувала іншу зірку, прикріплену до пілотки. Це свідчить про те, що під час пострілу і каска, і пілотка були на голові бійця, а пуля, що їх пробила, могла стати причиною його поранення або навіть загибелі.

Всі знахідки ретельно фіксувались на загальному плані, який, за результатами робіт 2014 р., отримав такий вигляд (рис. 4).

Результати досліджень ЕПАР були презентовані авторами проекту на Круглому столі «Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії», що відбувся у м. Кривий Ріг 25 червня 2015 р. (Додонов Р.О., Данилюк П.І., Кобалія Д.Р., 2015. С. 31–41).

У 2017 р. підводні роботи на понтоні було продовжено. Експедиція базувалася на

водолазно-ремонтному боті «Лагуна». За допомогою гідроежектора було розмито другий напівпонтон. Під час дослідження було виявлено і піднято на поверхню дві гвинтівки та карабін, ящики з патронами, черпак для вичерпування

води, ящик від кулемета «максим», деталі такелажу, саперну лопатку, кухоль, фрагмент ременя і взуття. На одній з піднятих гвинтівок вдалося роздивитися номер і дату виготовлення — 1943 р.

3а

3б

3в

3г

3д

3е

Рис. 3. Знахідки із затонулого понтона

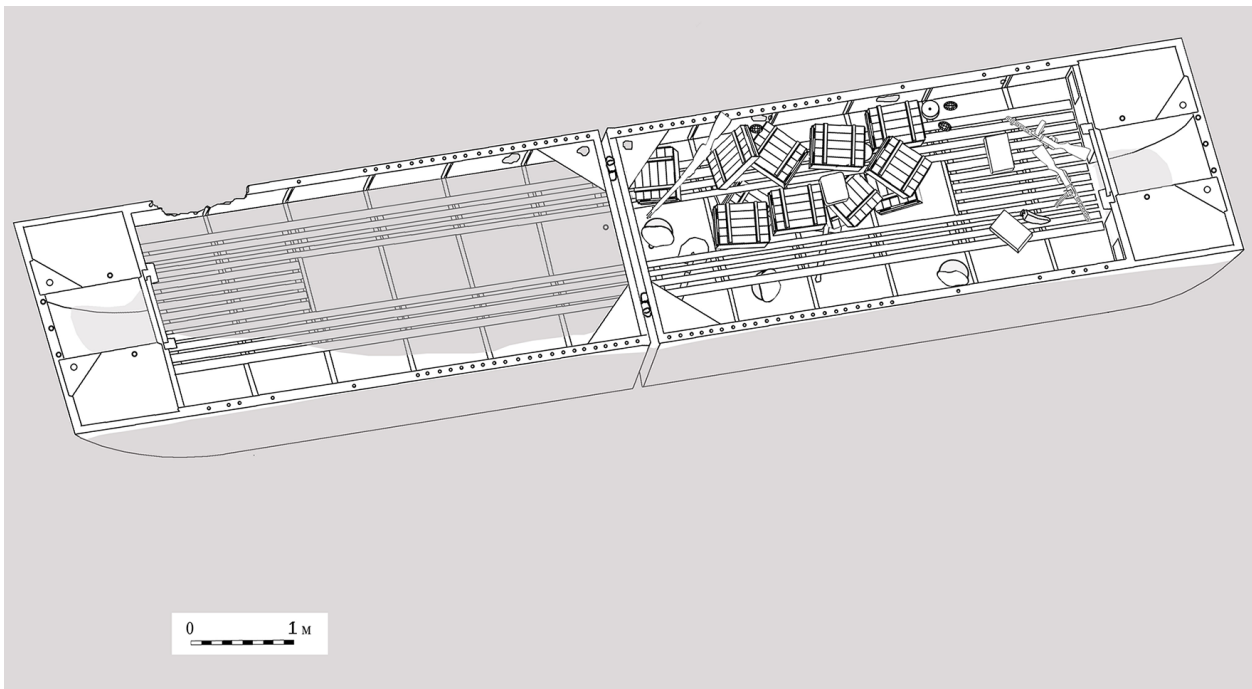

Рис. 4. Загальний план об'єкта

Крім того, на плавзасобі були виявлені залишки неідентифікованих механізмів чи то з комплекту самого напівпонтону, чи то з іншого саперного обладнання, а також залишки солдатських котелків.

Специфіка археологічних досліджень об'єктів Другої світової війни полягає в тому, що вони не розглядаються як основне джерело інформації. Археологія традиційно тлумачиться як самостійна галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства на підставі матеріальних артефактів. У радянські часи поширилася теза про актуальність археології в дослідженні речових джерел лише дописемного періоду. Вважалося, що ця наука вивчає минуле до тієї межі, коли відомості, отримані з письмових джерел, не переважають над речовими свідченнями. Тому в хронології археологія майже не піднімається вище XV–XVI ст. В Україні верхні межі могли бути й нижчими, оскільки вивчення пізнього середньовіччя підпадало під маркування «націоналізм». Результатом цього є традиційна відстороненість фахівців-археологів від матеріальних об'єктів Другої світової війни. У рамках законодавства вся активність зводилася до діяльності громадських організацій, районних адміністрацій та окремих істориків до виявлення останків загиблих солдат (переважно радянських) і організації меморіалів. Такий стан справ певною мірою зберігається й сьогодні (Кобалія Д.Р., 2015. С. 93).

Водночас дослідження матеріальних свідчень подій 75-річної давнини дає змогу скорегувати, інколи навіть спростувати письмові джерела.

У нашому конкретному випадку із загиблим на Дніпровській переправі понтоном ми можемо переконатися як мінімум у неузгодженості письмових і матеріальних джерел.

Річ у тому, що в історіографії бої на розумівському плацдармі вважаються хіба що не еталоном форсування великих водних артерій. Зокрема, у збірці «Бойові дії стрілецького полку», виданій викладачами Центральних стрілецько-тактичних офіцерських курсів «Постріл» та співробітниками Архіву Міністерства оборони Союзу РСР у 1958 р., є розділ «Форсування 185-м гвардійським стрілецьким полком р. Дніпро і бої за розумівський плацдарм з 26 до 29 листопада 1943 р.» (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 145–157), у якому дається цілком схвальна оцінка дій командування полку й, зокрема, його командира, гвардії підполковника С.М. Вільховського. За цю операцію останній отримав звання Героя Радянського Союзу. Звертається увага на продуманість плану і ретельну підготовку дій полку, у тому числі роботу розвідки, оцінку сил супротивника, забезпечення плавзасобами для переправи, маскування, удари на флангах для введення німців в оману, артилерійську підтримку, своєчасне пристрілювання цілей, розмінювання саперами прибережної зони, черговість висадки батальйонів і конкретні бойові завдання для них, безперерйне постачання поповнення і боєприпасів на плацдарм та, звичайно, партійні й комсомольські збори, прийом у партію перед боєм. «Збереження у таємниці всіх заходів щодо підготовки до форсування, організованість та прихованість

переправи і висадка першого ешелону полку без артилерійської підготовки забезпечили несподіваність удару по противнику на правому березі річки, внаслідок чого ворог зазнав значних втрат. При цьому полк не мав втрат у живий силі, бойовій техніці і засобах переправи» (Там само. С. 156). Приблизно так само — як зразок військового мистецтва — тлумачаться події й у сучасній українській літературі (Антощак М.М., 2014. С. 274–281; Коваль М., 2003).

Зрозуміло, що наведена вище цитата стосується одного лише 185-го полку і лише його першого несподіваного удару. Насправді для форсування р. Дніпро південніше м. Запоріжжя були призначені дві дивізії (60-а гвардійська і 333-я стрілецька) та два стрілецьких полки (610-й і 907-й). Піхоті були надані підрозділи артилеристів і саперів. Для організації переправи згаданий вище 185-й полк був підсилений 217-м і 219-м батальйонами інженерного загродження зі штатними металевими понтонами і 140 дерев'яними складними човнами. Згодом була організована армійська паромна переправа для артилерії, мінометів, автомашин — у документах фігурує 16-тонний понтон (Боевые действия стрелкового полка, 1958. С. 148).

Таким чином, на ділянці Розумівка — Олексіївський форсували Дніпро значно більші сили, ніж один полк, дії яких вже не були для німців несподіванкою. Слід також враховувати переправу 610-го стрілецького полку 26 жовтня північніше о. Хортиця й греблі Дніпрельстану. У районі Нового Кічкасу утворився плацдарм,

який 203-я дивізія утримувала два місяці, після чого було ухвалено рішення його залишити. Дивізія повернулася на лівий беріг і знову форсувала Дніпро біля Розумівки (Терещенко М., 2008).

Отже, якщо подивитися на картину масштабніше, ніж дії одного стрілецького полку, то ситуація виглядає інакше. Базуючись на письмових джерелах, основу яких складають оптимістичні штабні реляції та повоєнні спогади переможців, неважко дійти хибного висновку про легкість виконання подальших планів. Результати ж археологічних розвідок фіксують масові випадки загибелі плавзасобів й особового складу радянської армії під час форсування Дніпра. За даними запорізьких краєзнавців, навколо с. Розумівка розміщено 36 братських поховань і меморіальних комплексів, де покоїться понад 5 000 радянській воїнів, у тому числі 19 Героїв Радянського Союзу (Петраков Г., 2012). Холодна осіння вода, широка природна перепона, високий правий берег, обладнаний в інженерному плані та максимально пристосований німцями для оборони, прагнення вищого радянського командування швидко пройти цей рубіж, не зважаючи на людські життя, зумовили винятково напружений характер бойових дій. Німецька артилерія прямою наводкою, немов у тирі, розстрілювала десантні судна на воді. Виявлені археологами об'єкти дають змогу констатувати, що форсування Дніпра восени 1943 р. було однією з найкровопролитніших операцій Другої світової війни — саме такою вона і залишається в історичній пам'яті нації.

ДЖЕРЕЛА

1. Антощак М.М. Розумовський плацдарм. *Музейний Вісник*. 2014. № 14. С. 274–281.
2. Боевые действия стрелкового полка (Сборник боевых примеров). М.: Воениздат, 1958. С. 145–157
3. Гаврилюк Н., Остапенко М. Археологічний комплекс Запорізької верфі та підйом суден Дніпровської флотилії біля острова Хортиця. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг*. 2010. Вип. 2. С. 16–32.
4. Додонов Р. Wreck-и сорок першого року. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг*. 2011. Вип. 3. С. 15–40.
5. Додонов Р. Проект «Запорожская бригантина». *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг*. 2010. Вип. 2. С. 155–179.
6. Додонов Р., Данилюк П., Кобалія Д. Обстеження радянського понтону, затонулого у 1943 році при форсуванні Дніпра. *Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії: матеріали круглого столу* (м. Кривий Ріг, 25 червня 2015 року). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2015. С. 31–41.
7. Кобалія Д.Р. К вопросу об археологии Второй мировой войны. *Заповідна Хортиця: зб. наук. пр.* 2015. С. 92–97.
8. Кобалія Д.Р. Історія на шпангоутах. Запоріжжя: Дике Поле, 2016. 368 с.
9. Коваль М. Битва за Дніпро 1943 р. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bytva_Dnipro_1943
10. Краткий справочник по военно-инженерному делу. Издание второе. М.: ВИА им. Куйбышева, 1941.
11. Кудимов А. По следам загиблої флотилії. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг*. 2011. Вип. 3. С. 77–87.

12. Наставление для инженерных войск. Работы с понтонным парком Н2П. М.: Военное издательство ВС СССР, 1947.
13. Петраков Г. Герои Разумовского плацдарма. В памяти народной. *Рабочая газета*. 2012. № 164. 2 декабря.
14. Терещенко М. Крах «Восточного вала» Вермахта. *Красная звезда*. 2008. 28 августа.
15. Шаповалов Г. Подводная археология Запорожья: достижения и перспективы. *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг*. 2010. Вип. 2. С. 6–15.

REFERENCES

1. Antoshchak, M. M. (2014). Rozumovskiy platsdarm [Razumovskiy Bridgehead]. *Muzeinyi Visnyk*, 14, pp. 274–281 [in Ukrainian].
2. Boievyye deistviia strelkovogo polka [Combat Rifles]. (1958). *Sbornik boievyykh primerov*, Moskva: Voienizdat, pp. 145–157 [in Russian].
3. Havryliuk, N., Ostapenko, M. (2010). Arkheolohichniy kompleks Zaporizkoi verfi ta pidiom suden Dniprovskoi flotyl'ii bilia ostrova Khortytsia [Archaeological Complex of the Zaporizhzhia Shipyard and the Rise of Ships of the Dnieper Flotilla near Khortytsia Island]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istorii. Daivinh*, 2, pp.16–32 [in Ukrainian].
4. Dodonov, R. (2011). Wreck-y sorok pershoho roku [Wreck's of forty-first year]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istorii. Daivinh*, 3, pp. 15–40 [in Ukrainian].
5. Dodonov, R. (2010). Proekt «Zaporozhskaia brigantina» [The Project «Zaporozhie Brigantine»]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istorii. Daivinh*, 2, pp. 155–179 [in Russian].
6. Dodonov, R., Danyliuk, P., Kobaliia, D. (2015). Obstezhennia radianskoho pontonu, zatonuloho u 1943 rotsi pry forsuvanni Dnipra [A Study of the Soviet Pontoon that Sank in 1943 when the Dnieper was Forced]. *Materialy krugloho stolu «Ukraina v period Druhoi svitovoi viiny: vidomi ta nevidomi storinky istorii»* (m. Kryvyi Rih, 25 chervnia 2015 roku), Kryvyi Rih: DYul MVS Ukrainy, pp. 31–41 [in Ukrainian].
7. Kobaliia, D. (2015). K voprosu ob arkheologii Vtoroi Mirovoi voiny [To the Question of Archeology of the World War II]. *Zapovidna Khortytsia, zbirka naukovykh prats*, pp. 92–97 [in Russian].
8. Kobaliia, D. (2016). Istorii na shpanhoutakh [History on Frames]. *Zaporizhzhia: Dyke Pole*, 368 p. [in Ukrainian].
9. Koval, M. (2003). Bytva za Dnipro 1943 r. [Battle of the Dnieper 1943]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V, Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, K.: V-vo «Naukova dumka», 688 p.* [in Ukrainian].
10. Kratkii spravochnik po voienno-inzhenernomu delu (1941). [Brief Reference to Military Engineering]. *Izdanie vtoroe*, Moskva: VIA im. Kuibysheva [in Russian].
11. Kudymov, A. (2011). Po slidam zahybloi flotyl'ii [Following in the Wake of the Lost Flotilla]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istorii. Daivinh*, Vyp. 3, pp. 77–87 [in Ukrainian].
12. Nastavlenie dlia inzhenernykh voisk. Raboty s pontonnym parkom N2P [Manual for Engineering Troops. Work with the Pontoon Park H2P]. (1947). Moskva: Voiennoie izdatelstvo MD SSSR [in Russian].
13. Petrakov, G. (2012). Geroy Razumovskogo platsdarma. V pamiati narodnoi [Heroes of the Razumovsky Bridgehead. In the Memory of the People]. *Rabochaia gazeta*, № 164, 2 dekabria [in Russian].
14. Tereshhenko, M. (2008). Krakh «Vostochnogo vala» Vermakhta [The Collapse of the “Eastern Shaft” of the Wehrmacht]. *Krasnaia zvezda*, 28 avgusta [in Russian].
15. Shapovalov, G. (2010). Podvodnaia arkheologiia Zaporozhia: dostizheniia i perspektivy. [Underwater Archeology of Zaporozhie: achievements and prospects]. *Pidvodni doslidzhennia: Arkheolohiia. Istorii. Daivinh*. 2, pp. 6–15 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 9.11.2019.

Віталій Щербак

ORCID iD 0000-0001-8025-5684

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.15

**ГАЗІН В. МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ. «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»
У 1654–1667 рр.**

Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2019. 370 с.

Відродження Української держави в середині XVII ст. не вкладалося у політичний розклад європейського світу після ухвалення Вестфальського мирного договору 1648 р. Водночас велика війна, що розгорілася на її східних теренах, мала потужний вплив на розвиток цілої низки країн, зокрема Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії. Своєрідний «геополітичний трикутник», який вони склали, значною мірою визначав боротьбу за першість у регіоні й створював особливі умови для тих держав, що опинилися в епіцентрі цього протистояння. Серед них — і козацька Україна, яка змушена була вибирати непрості шляхи для максимального забезпечення своїх інтересів та збереження державного суверенітету. Цій проблематиці присвячена праця Володимира Газіна «Між Москвою та Варшавою. “Українське питання” у 1654–1667 рр.».

Автором визначено вплив українського чинника на розвиток польсько-московсько-кримського протистояння за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи. Актуальність цієї тематики не підлягає сумніву, адже вона наповнює вітчизняну епоху потужним сегментом європейського політикуму, який мав доленосне значення для майбутнього України. Зрештою, В. Газін аргументовано відзначає зв'язок досліджуваної проблематики з сучасністю, коли Україна, як і понад 350 років тому, знову опинилася в епіцентрі міждержавних переговорів, що фактично покликані вирішити долю східного регіону європейського континенту.

Глибокий історіографічний аналіз проблеми засвідчив зростання дослідницького інтересу до неї. Однак якщо в польській та московській історіографії акцент робився на характеристиці зовнішньополітичних завдань Варшави та Москви, то козацькій Україні відводилося місце лише об'єкта політичних процесів. Також у книзі наведено детальну характеристику різних типів використаних джерел вітчизняного та зарубіжного походження, що дає змогу рельєфно відтворити політику Української держави за умов військово-політичного протистояння Речі Посполитої та Московії в 1654–1667 рр.

Характеризуючи місце України в міждержавних стосунках ЦСЄ першої половини 50-х років XVII ст., В. Газін справедливо зазначив, що вона внесла суттєві корективи у співвідношення сил у регіоні. Як для Речі Посполитої, так і для Московського царства, володіння українськими землями ставилося в основу розв'язання важливих стратегічних завдань зовнішньополітичного, військового та економічного характеру. Фактично «українське питання», опинившись у центрі польсько-московського протистояння, стало головним чинником війни, яка розпочалася у 1654 р. Водночас, на переконання автора, на першому її етапі московське керівництво, ігноруючи інтереси України, зосередилося на завоюваннях колишніх теренів Великого князівства Литовського. У результаті Військо Запорозьке опинилося віч-на-віч з об'єднаними польсько-кримськими силами.

На основі аналізу значного джерельного матеріалу В. Газін доводить, що перспектива польсько-московського замирення влітку 1656 р. категорично суперечила планам Богдана Хмельницького. Адже з початком шведської агресії проти Речі Посполитої, склалися сприятливі передумови, аби завдати їй вирішального удару та розв'язати головне завдання — визволення всіх українських земель. Однак переконати московське керівництво в недоцільності та безперспективності таких переговорів гетьману не вдалося. Більше того, перспектива досягнення компромісу щодо України й стала основною причиною недопущення до участі в переговорах гетьманських послів, позиція яких могла завадити прийняттю бажаних для Москви та Варшави рішень. Слушною

є думка В. Газіна про те, що ігнорування українських інтересів у Вільно внесло корективи у політику гетьмана Богдана Хмельницького щодо його відносин із Московським царством.

З'ясовуючи основні чинники початку відновлення переговорного процесу з Річчю Посполитою за гетьманування Івана Виговського, В. Газін логічно виводить їх зі зростання напруження в українсько-московських відносинах, що було спричинено грубим тиском царського керівництва на гетьмана з метою домогтися суттєвих поступок. Йшлося про введення воевод у головні українські міста, виведення козацьких залог з Білорусі та підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Твердження автора про зовнішньополітичні чинники краху «гадяцької ідеї» щодо створення Речі Посполитої, у якій би всі три народи — польський, литовський та український — мали рівні права, переконливо обґрунтоване.

Детально окреслена в книзі боротьба козацьких очільників проти реалізації ідеї поділу України в умовах несприятливих геополітичних обставин. Це стосується як військових, так і дипломатичних зусиль, зокрема, під час переговорів у Дуровичах 1664 р., коли «українське питання» укотре стало каменем спотикання на шляху досягнення московсько-польської згоди. Слід віддати належне В. Газіну, що він окремо звернув увагу на роль Кримського ханства, політика якого еволюціонувала від ідеї відновлення військово-політичного союзу до прагнення встановити свій протекторат над Україною.

Досліднику також вдалося з'ясувати вплив політики козацької України на хід московсько-польської боротьби. В. Газін зумів аргументовано довести, що позиції супротивників значною мірою залежали від дій українського керівництва. Однак балансування між Москвою та Варшавою мало й край негативний наслідок — розкол української політичної верхівки на промосковську та пропольську, що врешті послаблювало здатність України протистояти тискові з боку сусідів. Андрусівська угода 1667 р., торкнувшись безпосередньо Української держави, створювала реальну загрозу самого її існування.

Водночас різнопланова робота В. Газіна спонукає до дискусії з окремих питань. Бажано було б зазначити час відродження Української держави, оскільки існують різні версії, та її статус на початок польсько-московського протистояння. Чи була вона суб'єктом політики в регіоні Центрально-Східної Європи, коли йдеться про зовнішньополітичні процеси?

Висвітлюючи проблему місця «українського питання» у московсько-польській боротьбі, важливо було б чіткіше окреслити зовнішньополітичні позиції самої України, простежити здобутки та прорахунки у цій царині. Цілком очевидно, що політика гетьмана Івана Виговського кардинально відрізнялася від дій його великого попередника і стала однією з причин активізації сусідніх держав до втручання в українські справи. У цьому ж контексті потребує коментаря цитоване В. Газіним твердження Д. Колодзейчика про те, що Кримське ханство не було стабілізуючим чинником в «політичному житті Східної Європи». Адже здебільшого воно було саме дестабілізуючим чинником.

Позитивно сприймаючи тлумачення автором термінології понять, не можна погодитися із висловом В. Газіна про те, що «в 50–60-х рр. XVII ст. була присутня офіційна назва “Московське князівство”». Для переконливості слід було б зробити посилання на офіційний документ того часу. Сумнівним виглядає і твердженням, що «в основі розколу Української держави лежали насамперед зовнішні чинники, а власне, московсько-польсько-кримське протистояння». При належній внутрішній консолідації зовнішні впливи можна було б мінімізувати. Слід також було зазначити про зміни настроїв у середовищі української еліти після обрання гетьманом Івана Виговського, що і зумовило початок внутрішнього конфлікту.

Разом з тим висвітлені прорахунки жодною мірою не знижують наукової вартості праці В. Газіна. Книга є вагомим внеском у вітчизняні дослідження історії Української держави ранньомодерної доби. Вона, безумовно, зацікавить фахівців та широкий читацький загал.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андреев Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент, Київ.

Гедьо Анна — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Грідіна Ірина — професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету, доктор історичних наук, професор, Маріуполь.

Гуменюк Олена — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент, Київ.

Додонов Роман — завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор, Київ.

Драч Оксана — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент, Київ.

Кобалія Дмитро — завідувач відділу охорони пам'яток Національного заповідника «Хортиця», кандидат історичних наук, Запоріжжя.

Красовська Катерина — фахівець відділу документації та діловодства Київського університету імені Бориса Грінченка, Київ.

Мохнатюк Ігор — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент, Київ.

Назарчук Олександр — доцент кафедри політичних технологій Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кандидат історичних наук, Київ.

Савченко Світлана — викладач кафедри історичної та громадянської освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, Київ.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Салата Оксана — завідувач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Сацький Павло — доцент кафедри політичних технологій Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кандидат історичних наук, Київ.

Срібняк Ігор — завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

Хвальков Євген — доцент Національного дослідницького університету «Вища школа економіки», доктор філософії (історія), Санкт-Петербург.

Шаповал Андрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Київ.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор, Київ.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Andreev Vitalii — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Bon Oleksandr — PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Dodonov Roman — Doctor of Philosophy, Professor, Head of Philosophy Department, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Drach Oksana — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Gridina Iryna — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy, Mariupol State University, Mariupol.

Hedo Anna — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Humeniuk Olena — PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Kobaliia Dmytro — PhD in History, Head of Memorial Protection Department, Khortytsia National Reserve, Zaporizhzhia.

Ivaniuk Oleh — PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Krasovska Kateryna — Specialist of Documentation and Records Department, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Khvalkov Evgeny — PhD in History, National Research University “Higher School of Economics”, St. Petersburg.

Mohnatyuk Ihor — PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Nazarchuk Oleksandr — PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of Political Technology Department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv.

Sagan Galyna — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko University of Kyiv, Kyiv.

Salata Oksana — Doctor of History, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Satskyi Pavlo — PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of Political Technology Department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv.

Savchenko Svitlana — Lecturer at the Department of Historical and Civic Education, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Shcherbak Vitalii — Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Shapoval Andrii — PhD in History, Senior Research Worker, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv.

Sribniak Ihor — Doctor of History, Professor, Head of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv.

Наукове видання

Київські історичні студії

№ 2 (9), 2019

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.І. Погорелова

Підписано до друку 27.12.2019 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 14,42. Обл.-вид. арк. 16,17. Наклад 100 пр. Зам. № 0-21.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.